

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

GÖKTÜRKLER

III

AHMET TAŞAĞIL

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi — Sayı 160^b

GÖKTÜRKLER III

AHMET TAŞAĞIL

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
2004

Taşagıl, Ahmet

Göktürkler III / Ahmet Taşagıl.— Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004.

ix, 109, [20] s. ; 24 cm.— (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 160^b).

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 975 – 16 – 1113 – X (tk.)

ISBN 975 – 16 – 1631 – X

1. Gök-Türk Devleti _ Tarih. I. E.a. II. Dizi.

950.13

ISBN 975-16-1113-X Tk.

ISBN 975-16-1631-X

Raportör: Prof. Dr. Özkan İZGİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	1

I-KUTLUG KAGAN VE II. GÖK-TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞU

1-Bağımsızlık Mücadelesinin Başlaması ve Gelişmesi	8
2-Kutlug'un Ortaya Çıkması.....	11
3-Tonyukuk'un Çin'den Kaçıp Kutlug'a Katılması	12
4-Oğuzlarla Mücadele ve Devlete Bağlanmaları	13
5-Çin'e Karşı Akınlar	14
6-Çinlilerin Karşı tedbirleri.....	16
7-Kutlug'un Ölümü	17

II-KAPGAN KAGAN DEVRİ

1-Kapgan'ın Tahta Geçmesi.....	19
2-Kapgan'ın Politikasının Esasları.....	20
3-Çin'in Baskı Altına Alınması	21
4-Çin'e Karşı Düzenlenen Yeni Akınlar	25
5-Çin'de Veliht Değişikliği	26
6-Kapgan'ın Yeni Bir İdarî Teşkilatlanma Yapması	28
7-Batı Yönünde Askerî Harekât	28
8-Yeniden Çin'e Yöneliş.....	28
9-Tonyukuk Batıda.....	29
10-Çin'de Taht Değişikliği ve Bunun Gök-Türkleri Etkilemesi.....	30
11-Boyların İsyanı	32
12-Kapgan'ın Pusuya Düşürülmesi ve Ölümü.....	35

III-BİLGE KAGAN DEVRİ

1-Kagan Olmadan Önce Bilge'nin Faaliyetleri	37
2- Kül Tegin'in Faaliyetleri	39

3- Bilge'nin Kagan Olması	41
4- Boy İsyanlarının Devam Etmesi ve Tonyukuk'un Devlet İşlerini Plânlama Görevine Getirilmesi	43
5-Bilge'nin Ülkeye Hakim Olması	44
6-Bilge'nin Çin ile Mücadelesi ve Tonyukuk'un Stratejileri	45
7-Bilge'nin Çin'deki T'ang Hanedanıyla Dostluk Kurması.....	48
8-Kül Tegin'in Ölümü ve Cenaze Töreni.....	51
9- Bilge'nin Zehirlenmesi ve Ölümü	52
IV-GÖK-TÜRKLERİN SONU	
1- 734-742 Yılları Arasındaki Olaylar	54
2- Yıkılışlarından Sonra Gök-Türkler	60
BELGELER.....	63
BİBLİYOGRAFYA	95
DİZİN	101
BELGELER	

ÖNSÖZ

Daha önce yayınladığımız iki eserde Gök-Türk tarihinin 681 yılından önceki durumunu (I, 542-630, II, 630-681 yılları arası) belgeleriyle değerlendirmeye çalışmıştık. Bu incelemelerde özellikle yayınlanmamış vesikalar üzerinde durmuş, sonra kaynaklardaki bütün bilgileri bir araya getirmiş ve yorumlamıştık. Ancak, bilindiği gibi Gök-Türklerin tarihi bağımsız halde 744 ve bir kütle halinde yaşamaları şeklinde 941 yılına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla bu çalışmaları tamamlamak gerektiği düşüncesinde olduğumuzdan II. Gök-Türk Devleti dönemi adını verdiğimiz süreyi ele alan bazı makaleleri daha önce yayınlamıştık. Fakat, özellikle yayınlanmamış metinlerin Türkçe'ye kazandırılması, konu bütünlüğünün sağlanması açısından bir müstakil eser meydana getirme ihtiyacı vardı. Bu noktadan hareketle 681-744 yılları arasını inceleyen elinizdeki çalışma ortaya çıktı. Ne var ki, 744'teki bağımsız olarak kesin yıkılışlarından sonra da Gök-Türklerle ilgili bilgiler devam ediyordu. Bu sebepten kısa kısa da olsa kaynaklardaki 744 yılından sonraki bilgileri takip edip bir araya getirdik. Böylece Gök-Türklerle ilgili bilgilerin bütünü bir arada toplanmış oldu.

Kaynaklar açısından bakıldığında Gök-Türk tarihinin bu devresi farklılık arz etmektedir. Çünkü, artık Türk kültür tarihinin en önemli abidelerinden olan yazıtlar karşımıza çıkmakta ve ufkumuz açılmaktadır. Yazıtlar sayesinde sadece Çin kaynaklarına bağlı kalmıyoruz. Artık iç cepheden de olayları değerlendirme imkanı buluyoruz. Böylece çok sayıda kişi adlarının yalnız Çince transkripsiyonları değil, ayrıca tam Türkçe karşılığını öğrenebiliyoruz. Diğer taraftan Çinlilerin genelde taraflı olarak verdiği olayları daha sağlam tenkit fırsatı doğdu. Neticede öncesine oranla daha zengin bir değerlendirmenin ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

552 yılında ilk defa bağımsızlıklarını kazanan Gök-Türkler kısa zamanda Kafkaslardan Kore'ye kadar uzanan geniş sahaya hakim oldular. Ancak, taht mücadeleleri ve Çin entrikaları yüzünden 582'de ikiye ayrıldılar. Doğudaki devlet bazen kuvvetli, bazen sarsıntılar içinde

630'a kadar varlığını sürdürdü. Batı Gök-Türk Devleti ise 630'da karışıklığa sürüklenmesine rağmen 659 yılına kadar bağımsızlığını devam ettirdiyse de bu yıl içinde Çin'in hakimiyetine girmek zorunda kaldı. Hanedandan gelen beylerin büyük çoğunluğunun Çin'e gitmesi üzerine bir daha toparlanamadı. Geniş ülke sahasında Türgişler başta olmak üzere Karluk ve benzeri boylar ön plana çıktı. Doğu Gök-Türk ülkesinde önce 648'e kadar Sir Tarduşlar, bir ara Gök-Türk hanedanından bir bey (Ch'e-pi) bağımsızlığını sürdürdü ise de söz konusu tarihte Çin'deki T'ang imparatorluğu tamamen ülkeye hakim oldu. Neticede Doğu Gök-Türk ülkesi Çinliler tarafından askerî valiliklere ayrıldı.

Bu durum ufak isyanlara rağmen 679 tarihine kadar devam etmiştir. Söz konusu tarihte başlayan bağımsızlık isyanlarının ise ilk iki teşebbüsünün başarısızlığa uğramasına rağmen 681'de hareketin başına geçen Kutlug ile hedefine ulaştı. 682 yılında bağımsız II. Gök-Türk Devleti kuruldu. Kutlug bağımsızlığı kazandıktan sonra Çin'den kaçıp gelen Tonyukuk'un da kendisine katılmasıyla hızla gücünü artırdı. Tonyukuk baş kumandan olarak ordunun başında idi. Önce Dokuz Oğuzlar olmak üzere diğer Türk boyları Kutlug ve Tonyukuk tarafından devlete bağlandı. Arkasından Çin'e seferler düzenlenerek eski toprakları ve esir Türkleri kurtarmaya çalıştı. Bir dizi parlak zaferden sonra Kutlug 691 yılında öldü. Yerine kardeşi Kapgan geçti ve devraldığı devleti her bakımdan güçlendirmeye çalıştılar. Çin'de kalan son esir Türkleri kurtardı. Ancak, aşırı sert ve zalim bir karaktere sahip oluşu, devlete bağlı diğer boyların isyanına sebep oluyordu. Nitekim böyle bir isyanın bastırılmasının sonunda tuzağa düşürülerek öldürüldü. Yerine oğlu İnel geçti ise de Kutlug'un küçük oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu tahttan indirdi ve yerine ağabeyi Bilge'yi kaganlık makamına oturttu.

Barış sever dost canlısı bir karaktere sahip olan Bilge, kaganlığı boyunca önce boyları tekrar devlete bağlamak suretiyle ülkede iç huzuru sağlamış ardından Çin ile iyi barış ilişkileri kurmuştur. Orhun Yazıtları onun zamanında dikilmiştir. Kendisi bir devlet adamı (Buyruk Çor) tarafından zehirlenerek öldürüldükten sonra yerine geçen oğulları devlete eskisi gibi hakim olamamışlardı. Nihayet, Çinlilerin de tahrikiyle Uygur, Karluk ve Basmıl gibi boylar ayaklanmış, uzun mücadelelerden sonra 744 yılında II. Gök-Türk Devletine son verilmiştir.

Devletleri yıkıldıktan sonra Göktürk hanedan üyelerinin bir kısmı gidip Çin'e sığınmışlardır. Bazı gruplar da Çin'in kuzeyinde bu devlete bağlı olarak varlıklarını sürdürdüler. 941 yılına kadar çeşitli isyanlara katıldıkları gibi yaptıkları küçük çapta akınlarla gündeme geldiler.

Eserimizde yukarıda kısaca açıkladığımız gibi kuruluşundan itibaren II. Gök-Türk Devleti dönemini ve yıkıldıktan sonraki durumunu incelemeye çalıştık. Daha önceki çalışmalarımızda tanıttığımız Çin kaynakları bu araştırmamız için de geçerlidir. Bu yüzden onları yeniden tanıtmaya lüzum görmedik. Farklı olarak bu defa Orhun Yazıtlarından daha fazla yararlandık. Yine diğer eserlerimizde olduğu gibi daha önce tercüme edilmemiş, Gök-Türklerle ilgili metinlerin Türkçelerini değerlendirme kısmının arkasında verdik. T'ung Tien ve Wen-hsien T'ung-k'ao'daki Gök-Türk bölümlerinin tercümelerinin, bu konuda araştırma yapacak olanlara yol göstereceğini ve bu açıdan çok faydalı olacağını tahmin ediyoruz.

Eserimin basılmasında her türlü desteği esirgemeyen Türk Tarih Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'na ve emeği geçen diğer Kurum çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

GİRİŞ

Yaklaşık iki yüz yıl süren Gök-Türklerin siyasi tarihini dört ana devreye ayırmak mümkündür. Bunları I. Gök-Türk Devleti(542-582), Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri(582-630), Fetret Devri(630-681), nihayet II. Gök-Türk Devleti(682-744) şeklinde tanımlayabiliriz. Ayrıca yıkılışlarından sonraki 941 yılına kadar olan kısmı da ilave etmek gerekir. 542-552 ve 582-630 arası bir kitapta toplanmış ve yayınlanmıştı. Arkasından Fetret Devri dediğimiz 630-681 arasını inceledik. Konunun tamamlanması açısından 682 tarihinin sonrasının da ele alınması gerekiyordu. Bu yüzden hazırladığımız bazı makalelerle bu konuda araştırmalarımızı sürdürdük. Ancak, bir bütünlüğün oluşması, ayrıca bazı kaynak metinlerinin de Türkçe'ye kazandırılması ve II. Gök-Türk Devletini tamamıyla ihtiva eden geniş bir araştırmanın bulunmamasını göz önüne alarak bu eseri meydana getirmeye çalıştık.

II. Gök-Türk Devleti dönemi kaynakları ve tarihçiliğimiz açısından önceki devirlere göre farklılık arz etmektedir. Bu farklılığı Orhun Yazıtları sağlamakta, bize adeta iç tenkid yapma imkanı vermektedir. En başta Türkçe karşılığını tesbit edemediğimiz bir çok Çince transkripsiyonun tam karşılıklarını bulabiliyoruz. Bunun yanında devlet teşkilatı, kurumları, toplumun yapısı, dini ve benzeri konularda daha sağlam bilgilere sahip olabiliyoruz. Neticede daha zengin bir bilgi manzumesi ortaya çıkmaktadır.

II. Gök-Türk devletinin kurucusu olan Kutlug ve döneminin ihtiva eden müstakil bir araştırma yayınlanmamakla birlikte tarihimizin İslam öncesi devresinden özellikle Gök-Türkler zamanını inceleyen bazı eserlerde kısaca bahsedilmiştir¹.

¹R.Giraud, *L' Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960, s.48-49; Hou Lin-po, *T'ang-tai i-ti pien-chung shih-lüe*, T'ai-pei 1979, s. 14-15; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s.108-110; aynı müel. Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Kagan , *Belleten* 196, 1985,s.262; Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, T'ai-pei 1988, s.27; T.J. Barfield, *The Perilous Frontier*, Massachusetts 1989,s.147; D.Sinor, *Establishment and Dissolution of the Türk Empire*, The Cambridge 1990,s.310,311; J.Gernet, *A History of Chinese Civilisation*, Cambridge 1990,s.252-256 vd.; R.Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (Türkçe tr. R.Uzmen) 1980,s.113-116; Liu İ-t'ang, "Hsin Tang Shu T'u-chüe chüan k'ao-chu", *Pien-cheng Yen chiou-suo nie-pao*, 12,T'ai-pei 1981,158-164.

Bununla birlikte konuyla ilgili Çin kaynaklarının bazıları Almanca² ve Türkçeye³ tercüme edilmiştir. Diğer taraftan Kutlug hakkında en kıymetli kaynaklar hiç şüphesiz Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kagan Yazıtlarıdır⁴. Bu dönem hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının başında tabii ki Çin tarihlerinin (Chiou T'ang Shu ve Hsin T'ang Shu)⁵ Gök-Türk bölümleri gelmektedir. Yıllık niteliğindeki imparatorluk bölümleri ve şahıs biyografileri söz konusu Gök-Türk bölümlerini takviye eden malumata sahiptir. Bunun dışında T'ung Tien⁶, T'ang Huei-yao⁷, Ts'e-fu Yüan-kuei⁸, Tsu-chih T'ung-chien⁹, Wen-hsien T'ung-k'ao¹⁰ gibi eserler de II. Gök-Türk devletinin kuruluşunu aydınlatan bilgiler verirler. Müstakil bir Kutlug Kagan ve devrini ele alan incelemenin bulunmayışını göz önünde tutarak başladığımız bu araştırmada konuyla ilgili Çin kaynaklarındaki metinleri topladıktan sonra, metinlerden hiç tercüme edilmemişler üzerinde yoğunlaşarak, bunları diğer vesikalarla birlikte değerlendirdik. Türkçe yazılı kitabelerle de mukayeseyi ihmal etmeyerek Kutlug Kagan devrini ve II. Gök-Türk kaganlığının kuruluşunu anlatmaya çalıştık.

Olayların silsilesi iyi takip edildiğinde ortaya çıkan gerçek şu ki: Kutlug, aslında isyana başladığında Çin tahakkümüne karşı kalkışılan üçüncü hareketi oluştuyordu. Kendisinden önceki iki teşebbüs

²Bkz. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, I, Wiesbaden 1958, s.158 vd., 212, vd.

³Chang Jen-t'ang, *Doğu Gök-Türkleri*, T'ai-pei 1968, s.138-145.

⁴Bu kitabelerin bazı Türkçe yayınları için bkz.H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1981; T. Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988; T. Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.

⁵*Eski T'ang Kitabı* adını taşıyan bu kaynak *Beş Hanedan(Wu-tai)* döneminde 945 yılında Liou Hsü tarafından yazılmıştır. Bundan sonra kısaca CTS olarak gösterilecektir(1985 Tai-pei baskısı). *Hsin T'ang Shu*'nun anlamı *Yeni T'ang Kitabı*dır. Wo Yang-hsiy ve Sung Chi tarafından 1060 yılında tamamlanmıştır. Bundan sonra kısaca ITTS olarak gösterilecektir.

⁶*T'ung Tien* , 801 yılında Tu Yu tarafından yazılmış ansiklopedik bir eserdir. 197, 198 ve 199. Ciltlerde müstakil Gök-Türk bölümleri mevcuttur. Kısaca TT şeklinde gösterilmiştir(1935 Shag-hai baskısı).

⁷*T'ang Huei Yao* 961 yılında Wang Fu tarafından kaleme alınmıştır. Eserimizde kısaca THY olarak işaret edilmiştir (1948 Shang-hai baskısı).

⁸*Ts'e-fu Yüan-kuei*, 1005-1013 yılları arasında yazılmış, 31 asıl ve 1102 ufak bölümden oluşan bir ansiklopedidir(1981 Tai-pei baskısı)

⁹*Tsu-chih T'ung-chien*, Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynağı olan bu eser 294 cilt halinde 1085 yılında Su Ma-kuang'ın başkanlığında bir heyet tarafından tamamlanmıştır. Kısaca TCTC olarak gösterilmiştir(1987 Tai-pei baskısı)

¹⁰*Wen-hsien T'ung-k'ao*, 1254 yılında yazılmış, ancak 1319'da yayınlanabilmiştir. 348 cilde sahip olan bu kaynağın 343. cildi Gök-Türklerle ayrılmıştır . Kısaca WHTK olarak gösterilmiştir.

kuzey-doğuda bir isyanı bastırdı. Karşılığında talebi daha önce Çin topraklarında yerleşmek zorunda bırakılan Türklerin geri gönderilmesi idi. Ayrıca tarım aletleri ve tohumluk darı istemişti. Verdiği sözü yerine getirmeyen T'ang sarayı Kapgan'ı oyalama siyaseti güttü. Bunun üzerine atağa kalkan Kapgan, Çin'in iç işlerine karıştı ve tahttan uzaklaştırılan esas hanedan üyelerini destekledi. Diğer taraftan kuzeydeki güçlü boy Kırgızlar ve batıdaki Türgişler ile Batı Türkistan'ın güney sınırlarına ulaşan seferler düzenlettirirken kendisi Çin ile uğraşıyordu. Çin kaynakları artık Kapgan'ın liderliğindeki Gök-Türk askeri gücünün yüz yıl önceki durumuna, yani I. Gök-Türk devletinin kuvvetinin seviyesine yükseldiğini bildirmektedir. 698-705 yılları arasında T'ang imparatorluğunun kuzey topraklarının hemen tamamını işgal etti. Fakat, oralarda yerleşmek gibi bir amacı olmadığı için akınlarla yetinip geri döndü. 705 yılına doğru Çinliler onun bütün tekliflerini kabul etmek zorunda kaldıysa da sonradan anlaşmalar bozuldu.

Bütün bu büyük askeri gücüne rağmen Kapgan, halkına gayet kötü davranıyordu. Aşırı sert zalim olması hem hanedan üyeleri arasında hem de devlete bağlı diğer boylar arasında huzursuzluk yaratıyordu. Dolayısıyla 708 yılından sonra sık sık isyanlar çıktı. Söz konusu isyanlar, her seferinde kanlı bir şekilde bastırılıyor, neticede devlet ağır darbeler alıyordu. Bu arada Çinliler de boş durmuyor, boyları bizzat isyana tahrik ediyorlardı. Durmak bilmeyen kanlı isyanlar yazıtlarda Bilge Kagan tarafından acı bir şekilde dile getirilmiştir. Çin kaynakları da isyanlardan bahsederler ve neticede kendilerine kaçıp gelen bey, boy reisi ve devlet adamlarının adlarını bildirirler. Nitekim bu isyanların birinin Kapgan sonunda yendiği Bayırku'ların arta kalanlarının kurduğu pusuya düşüp öldürüldü ve orada bulunan Çinli casus onun kesik başını Çin başkentine getirdi.

İslam Öncesi Türk tarihi için çok önemli Türkçe kaynak olması sebebiyle, Orhun Yazıtları ile uğraşan bir çok Türkolog kitabelerde önemli yer tutan Kapgan Kagan devri olaylarını incelemişlerdir¹¹. Diğer

¹¹Bu konuda bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1984, s. 108-116; aynı müel., "Ölümünün 1250. Yıl döneminde Bilge Kagan", *Belleten*, 196, 1985; A.V. Gabain, *Kök-Türklerin Tarihine Kısa Bir Bakış*, DTCF, II,5,1944; R. Giraud, *L'Empire de Turc Celestes*, Paris 1960; S.G.Klyastorny, *Sur les Colonoies Sogdiennes de la Haut Asie*, *UJfbr*, XXXII/1-2,1961, s. 95-97.

başarısızlığa uğramıştı. Kutlug belki biraz da onların tecrübelerinden faydalanarak farklı bir strateji uyguladı. Diğerleri gibi Çin'in kuzeyinde onlara yakın bir yerde durmadı ve kuzeye atalarının eski merkezi Ötüken'e gitti. Fakat, burada kendisine daha öncekilere oranla daha az katılım olmuştu. Çünkü, milletin çoğu Çin sınırlarına yakın bölgelerde onların baskısı altında yaşıyordu. Onlar aynı anda gelememişlerdi. Bununla birlikte Kutlug'un bir başka şansı vardı. O da Tonyukuk idi. Tonyukuk, Doğu Gök-Türk ülkesinin Çinlilerin eline düştüğü sırada Çin'e gidip yerleşen ailelerdendi. Çin'de doğmuş, orada yetişmiş, üstelik oraya giden Gök-Türk halkını teftiş etme görevine kadar yükselmişti. Çinli vali bir ara onu hapsedtiğinde ise Kutlug bağımsızlığını zaten ilan etmişti. O daha sonra serbest bırakılınca derhal Kutlug'un yanına kaçtı. Tonyukuk'un gelişine çok sevinen Kutlug, onu askeri işlerin başına getirdi. Bundan sonra birlikte hareket ederek, parlak zaferler kazanmaya başladılar. İlk önce ekonomik ve askerî açıdan kalkınmaları gerekiyordu. Nitekim Dokuz Oğuzları kendilerine bağlayarak kendilerine asker sağladıkları gibi yiyecek için hayvan sürüleri de elde ettiler. Artık güçlendikleri için sıra Çin'e geldi ve ardı ardına yaptıkları akınlarla eski halkını ve topraklarını kurtardılar. Bağımsızlığın kazanılışının onuncu yılında hastalanan Kutlug ölünce yerine kardeşi Kapgan geçti.

Böylece Gök-Türk devletinin yeniden tam istiklalini kazanması 682 yılında gerçekleşirken, devleti kuran Kutlug en yakın yardımcısı Tonyukuk ile birlikte kaganlığı aradan geçen on yıl içerisinde devleti kuvvetli bir hale getirmişlerdi. Bununla beraber kaganlığın her yönüyle gelişip, Orta Asya'yı tamamen hakimiyet altına alması, zamanın dünyası içinde en kuvvetlilerinden biri haline gelmesi, onun ölümünden sonra yerine geçecek olan Kapgan döneminde olacaktır.

Kapgan devraldığı devletini her bakımdan güçlendirirken politikasını da sağlam temellere oturtmuştu. Çin'deki esir Türkleri kurtarmak, Çin'i sürekli baskı altında tutarak her hangi bir entrika çevirmelerini engellemek ve Orta Asya'da yaşayan bütün diğer Türk boylarını devlete bağlamak onun yürüttüğü siyasetin esasını teşkil ediyordu. Hükümdarlığının ilk on beş yılında bu politikada hedefine ulaştığı söylenebilir. O önce T'ang hanedanı ile dostluk kurmak istedi. Bunu bildirmek için de ardı ardına elçiler gönderdi. Hatta onlar adına

tarafından bu devirle ilgili bazı Çin kaynakları Almanca'ya¹² yine iki önemli eser Türkçe'ye tercüme edilmiştir¹³. Ayrıca Kapgan Kagan devrinde Gök-Türk - Çin münasebetleri, elçilik raporları ve Kapgan'ın biyografisine dayanılarak, tarafımızdan incelenmeye çalışılmıştır¹⁴. Burada Kapgan Kagan devrini anlatan bütün tarihi kaynaklara başvurarak, 24 yıl (692-716) süresince Gök-Türk devletinin durumunu incelemeyi kendimize gaye edindikten sonra, Orhun Yazıtlarına bağlı araştırmaların çok fazla olduğunu göz önüne alarak, yoğunluğumuzu Çin kaynaklarına kaydirdık. Fakat, Orhun Yazıtları ile onlardan faydalanmış araştırmacıların eserleriyle mukayese etmeyi ihmal etmedik. Zaten olaylarda geçen Çince isim ve ünvanların tam Türkçelerinin yazıtlarda bulunması sebebiyle araştırmacıları bunlara göz atmaya mecbur etmektedir.

Kapgan hakkında en çok ve teferruatlı bilgi veren kaynaklar Çin kaynakları CTS 194A ve HTS 215A'da kayıtlı bulunan kendi biyografileridir. Bu arada Gök-Türk ülkesine gelmiş olan Çinli elçilerin raporlarından oluşan elçi biyografileri de epey aydınlatıcı malumat ihtiva etmektedir. TFYK ve TCTC 'de ise CTS ile HTS'de olmayan bazı olaylardan da bahsedilmektedir. Bu sebepten dolayı kaynaklardaki Kapgan'ın biyografisinden başlayarak, Gök-Türk ülkesine gelmiş olan Çinli devlet adamlarının biyografilerini, sonra imparatorlar bölümlerindeki bilgileri ve TT, TCTC ile TFYK' daki ilgili bahisleri ele alıp, Orhun Yazıtları ile mukayese ederek incelemeye çalıştık.

Yerine oğlu İnel(İni İl) Kagan oldu. Zaten 699'daki teşkilatlanmada babası onu Küçük Kagan tayin ederek, veliaht göstermek istemişti. Fakat, uzun yıllardan beri iç isyanlara gark olan devlete her hangi bir başarısı bulunmayan İnel Kagan'ın hakim olması mümkün değildi. Kutlug'un oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu ve taraftarlarını öldürdü. Ağabeyi Bilge'yi tahta geçirdi. Bilge aslında tahta çıkmayı kabul etmek istemedi ise de Kül Tegin ısrar etmişti. Yine Tonyukuk eski görevine çağrıldı. Bundan sonra devlete küskün olan boylar teker teker yeniden bağlandı. Daha önce karışık zamanda ülkeyi terkedip Çin'e

¹²Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-kiue)*, I, II, Wiesbaden 1958.

¹³Chang Jen-t'ang, *Dogu Gök-Türkleri*, Tai-pei 1968.

¹⁴A. Taşağıl, "Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk - Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 65, 1990, s.303-321.

gidenler geri geldi. Bilge'nin Çin'e yanlış zamanda akın yapmak arzusu Tonyukuk tarafından engellendi. Çünkü, o sırada Gök-Türkler iç savaşlar yüzünden zayıf ve yorgun, Çinliler ise zengin ve güçlüydü. Askerlerin beslenip kuvvetlenmesi ve sayılarının artması için zamana ihtiyaç vardı.

Gök-Türklerin kuvvetlenmesini önlemek isteyen Çinliler, doğuda Kitan(Ch'i-tan) (Moğol asıllı bu kavim Moğolistan'ın doğusunun en kuvvetli kabilelerinden olup, bazen Gök-Türklerle bağlantıyordu) ve Tatabi'lerle, Nisbeten az güçlü görünen (Hsi'ler) ve (Moğol asıllı olup Gök-Türklerin kuzey batısında yaşıyorlardı). Aslında Batıda Beşbalık'taki Basmıllarla işbirliği yaparak Gök-Türklerin merkezini basmayı planladılar. Fakat, Tonyukuk'un yerinde uyguladığı stratejiyle Bilge Kagan ve devleti bu tehlikeden çok rahat kurtuldu. Yine Bilge'nin ülkede Budizm propagandasının yapılması, ve surlu şehirlerin inşa edilmesi yönündeki tekliflerine, Tonyukuk devlet meclisinde sebeplerini açıklayarak itiraz etti ve kabul ettirmedi. Budizm 576 yılında Taspar Kagan tarafından teveccühü görmüştür. Ancak Göktürklerin devlet ve millet halinde Budizme girdiği söylenemez. Ona göre Çinlilerin orduları çok kalabalık, Türklerin nüfusu ise azdı. Bozkır şartlarında en iyi hayat tarzı bir yerde sürekli durmayıp hareket etmek idi. Kuvvetliler ise akın yapabiliyorlar, zayıflarsa kaçıp ormanlara dağlara saklanıyorlardı. Ayrıca Budizm insanları zayıflatıyordu. İnsanların savaşçılık ruhunu azaltıyordu. Dolayısıyla av peşinde koşan Türklerin yapısına uymuyordu.

Bilge, Çin kaynaklarında dost canlısı, barış sever olarak geçen ilk ve tek Gök-Türk kaganıdır. Ancak, onun dostluk ve barış tekliflerine Çinliler, oyalama ve entrika faaliyetleri ile cevap verdiler. 731'de kardeşi Kül Tegin ölürken, 734'te de kendisi öldürüldü. Bilge bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlenmişti. 732'de Kül Tegin adına Bilge Kagan tarafından, 735'te de onun oğlu tarafından kitabeler dikildi. Günümüze ulaşan şah eser niteliğindeki bilgiler bu taşlara oymak suretiyle yazıldı.

Bilge'den sonra devletin başına geçen kaganlar devleti idare edebilmek için yeterli başarıyı gösteremedi. Bu sefer karışıklıklar devletin merkezinden başlamıştı. Kagan'ın annesi yani Bilge Kagan'ın hanımı devlet işlerine fazla karışıyordu. Üstelik bazı devlet adamları ile gizli ittifak kurmuş, neticede devlet idaresinde büyük huzursuzluk yaratmıştı. Fırsattan istifade eden Uygur, Basmıl, Karluk gibi boylar isyan ederek kaganı öldürdüler. Son hanedan üyelerinin çırpınışları

ayda getirmedi ve nihayet 744 yılında Uygurlar, kesin olarak II. Gök-Türk Devletini yıktılar. Hanedandan gelen beyler gidip Çin'e sığındı. Bir kısım Gök-Türk halkı eskiden olduğu gibi Çin'in kuzey eyaletlerine yerleştirildi. Bunlar T'ang İmparatorluğunun zayıflamasından faydalanarak zaman zaman isyan edip Çin'e akınlar yaptılar. Bu akınlar dolayısıyla adları kaynaklara kaydedildi. Dolayısıyla biz de böylece onları takip edebiliyoruz. 941 yılına gelindiğinde artık onların sayısının çok azaldığı için haklarında kayıt tutulmasına gerek duyulmadığı kaynaklarda yazılmıştır. Bundan sonra onlar hakkında haber alamıyoruz.

I

KUTLUG KAGAN VE II. GÖK-TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞU

1 - Bağımsızlık Mücadelesinin Başlaması ve Gelişmesi

Elli bir yıl süren Çin hakimiyeti ve karışıklık döneminden sonra Doğu Gök-Türk Devletinin son hükümdarı İl Kagan (Hsie-li)'ın soyundan gelen Kutlug, yaptığı başarılı savaşlar sonucu 682 yılında II. Gök-Türk devletinin bağımsızlığını ilan etti. Böylece II. Gök-Türk devleti kurulmuş, Çin hakimiyetinin baskısı kırıldıktan sonra diğer bütün Türk boyları hürriyetlerine kavuşmuş oluyordu. Kutlug'un kazandığı mücadele aslında Çin esaretine karşı başlayan bir hareketin üçüncü aşaması idi. 679'da patlak veren ilk ayaklanma teşebbüsünün liderleri arasında Kutlug'un adı görülmemektedir. A-shih-te Feng-chih ile A-shih-te Wen-fu, A-shih-na Ni-shu-fu'yu kendilerine kagan adayı seçmişlerdi. Onların başlattığı ilk isyan hareketi başarısızlığa uğrayınca A-shih-te Wen-fu ikinci bağımsızlık savaşına girişti. Fakat, Çinlilerin hileleri ve baş gösteren yiyecek sıkıntısı bu hareketin hedefine ulaşmasını engelledi. İkinci bağımsızlık teşebbüsünün başarısızlığa uğramasının neticesinde elli dört Gök-Türk reisi teslim olduklarında öldürülmeyeceklerinde dair söz verilmesine rağmen, Çin başkenti Ch'ang-an'ın doğu pazarında idam edildiler.

Çinlilerin elinden kendini kurtarmayı başaran Kutlug, Çogay-kuzı (Ts'ung-ts'ai dağı)'ya sığındı. Onun bu mevkiye varışı Gök-Türkler için adeta bir dönüm noktası oldu. Burada kendini Çin baskısından korumak imkanı bulduğu gibi Dokuz Oğuzların sürülerini yağma etti. Bu şekilde kuvvetinin arttığını görünce de bağımsızlığını ilan ederek II. Gök-Türk Devletini resmen kurdu.

Kutlug'un hükümdarlık unvanı kaynaklarda açıkça belirtildiği üzere İlteriş idi¹⁵. Kendi adı olarak görülen Kutlug da bilindiği gibi eski Türkçede çok

¹⁵Tonyukuk Yazıtı, I,7,48,50,54,59,61. satırlar; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi, 11. Satır; Bilge Kagan yazıtı; doğu cephesi 10. satır. İlterişin anlamı il-teriş devleti derleyen toparlayandır. *Bkz. R.Giraud, aynı eser s.71, İ.Kafesoğlu, aynı eser, s.107.*

yaygın kullanımı olan bir kelimedir¹⁶. II. Gök-Türk devletinin kuruluş mücadelesi üç ayrı safhaya ayrılmaktadır. 630 yılında yıkılarak Çin hakimiyetine giren Doğu Gök-Türk devleti, 681'e kadar bu durumunu devam ettirmiştir. Elli yıldan fazla süren bu esaret dönemi 682'de II. Gök-Türk devletinin kurulmasıyla son bulmuştur. Bu devrede Doğu Gök-Türk ülkesi çok çeşitli olaylara sahne olmuştu. Çinliler esir aldıkları ya da gidip kendilerine teslim olan yüz binden fazla Türk'ü Çin'in içlerine, özellikle kuzey eyaletlerine yerleştirdiler. Yerleşenlerin nüfuslarının kısa sürede artması ve 639'da Chie-shih-shuai'nın isyanı üzerine kendi ülkelerinde yerleşen Türklerin gelecekte büyük bir tehlike teşkil edeceğini farkederek, Gök-Türk ülkesine geri göndermek istediler. Ancak, 629 yılından beri Doğu Gök-Türk ülkesinin kuzey taraflarını ellerinde tutan Sir Tarduşlar, kendi siyasi güçlerinin zarar görmesi endişesiyle buna karşı çıktılar. Böylece başlayan mücadeleler 647 yılına kadar sürerken Altay dağları civarında Ch'e-pi adlı Gök-Türk hanedanından gelen bir bey bağımsızlığını ilân etmiş, kendine kagan unvanını almıştı. Sir Tarduşların gücünü bertaraf eden Çinliler, Uygur, Karluk ve diğer Türk boylarını onun üzerine saldırtarak ortadan kaldırdılar. 650 yılına gelindiğinde Doğu Gök-Türk ülkesi tamamen Çin'deki Tang hanedanının kontrolüne girmişti. Doğu Gök-Türk ülkesini baştan başa Çince isimler altında askeri valiliklere ayıran Çinliler, bu şekilde 679 yılına kadar her hangi bir ayaklanma hareketiyle karşılaşmadılar. Çinlilerin bu sağlam kontrolünün temelinde hiç şüphesiz 650 yılında tesis edilen askeri valilikler sistemi yatmaktaydı. Gobi Çölü'nün güneyindeki büyük genel askeri valilikte Gök-Türk hanedanından gelenler bulunuyordu. Adı geçen çölün kuzeyindeki büyük genel askeri valiliğe ise diğer Türk boyları bağlanmıştı. Burada her bir boya özel garnizonluk verilmiş, boy reisleri idareci tayin edilmişti. Güneydeki askeri valilikte ise Gök-Türk hanedanından gelen beyler değişik garnizonların başına askeri vali veya kumandan rütbeleriyle getirilmişti.

Bahsettiğimiz küçük parçalara bölünme yirmi dokuz yıl Gök-Türklerin bir araya gelip Çin tahakkümüne karşı isyan etmelerini engelledi. 679 yılının kışına gelindiğinde ilk isyan kıvılcımı patlak verdi. Askeri valiliğin idarecilerinden A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih isimli iki lider Gök-Türk hükümdar ailesine mensup A-shih-na Ni-shu-fu'yu kagan olması için ikna ettiler¹⁷.

¹⁶Kutlug kelimesinin anlamı ve kullanımları için bkz. A. V. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Türkçe trc. M. Akalın) Ankara 1988, s. 285; A. Bombaci, "Qutlug Bolsun", *Ural-Altaische Jahrbücher* (Wiesbaden) 1,36,3-4, 1965, s. 284-291, II,38 1966, s. 34 vd. ; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 187 ve de B.Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, s. 173-224. Kutlug'un kelime anlamı siyasi iktidar sahibidir.

¹⁷CTS 194 A, s. 5166; HTS 215 A, s. 6042; TCTC 202, s. 6392; TT 198, 1073b.

Böylece bağımsızlık savaşı başladı¹⁸. Bu askeri valiliğe dahil yirmi dört eyaletin reisleri hemen onlara katıldı. Sayılarının kısa zamanda yüz bine ulaşp, geniş bir alana yayılmasından bunun uzun süredir planlanmış çok organize bir hareket olduğu sonucunu çıkarabiliyoruz.

Çin'deki Tang hanedanı imparatoru Kao-tsung hiç beklemediği bu olay karşısında önce şaşırması, sonra büyük bir ordu hazırlayıp Hsiao Ssu-ye'yi¹⁹ başına kumandan tayin etmişti. Daha önce Gök-Türk ülkesinde bir çok başarılar kazanmış olan Çinli general kendine çok güveniyordu. Ancak, kuzeyde soğğun fazla olduğu yerlerde askerlerin derileri çatlamaya başlamıştı. Çin ordusunun hareketlerini yakından takip eden Gök-Türkler ani bir hücumla bu orduyu dağıttılar. On binden fazla Çinli asker savaş meydanında öldürüldü²⁰. Gök-Türkler daha ileri bir hücum yaptılar. Hatta Ting eyaletine kadar geldiler. Burayı savunan Çinli kumandan onlarla savaşamayacağını anlayınca bir hile²¹ ile kendini kurtardı²².

Çin imparatoru yeni bir ordu hazırlatarak başına P'ei Hsing-chien'i tayin etti. Üç yüz bin kişiye ulaşan söz konusu ordu Gök-Türkleri mağlup etmeye muvaffak oldu²³ (Hei-shan'da)²⁴. Gök-Türk liderlerinden A-shih-te Feng-chih esir edildi. Mağlubiyetten sonra kagan seçilen Ni-shu-fu bir suikastla öldürülmüş, kesik başı Çin'e götürülmüştü. Kurtulanlar Altay Dağlarının doğusundaki Kurt Dağı (Lang-shan) adlı mevkiye ulaşarak kendilerini koruyabildiler²⁵. Ayrı hareket eden diğer Gök-Türk grubu da Yün eyaletinde yenilmişti²⁶.

¹⁸ "Çinlilerin hizmetindeki Türk beyleri, Çin unvanları alarak Çin Kaganına tabi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler. Doğuda Bükli kaganına kadar sefer edivermişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermişler, Çin kaganı böylece fetihler yapmışlar, ülkeler almışlar. Türk milleti şöyle demiş": Devlet sahibi bir halk idim, devletim nerede? Kimin için ülkeler fethediyorum" der imiş. Böyle deyip Çin kaganına düşman olmuş. Düşman olmuş, fakat kendini iyi düzene sokup iyi örgütlenememiş, yine Çinlilere bağımlı olmuş. Çin halkı bunca hizmet ettiğini düşünmeden" Türk milletini öldüreyim neslini yok edeyim "der imiş.. . " Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi, 7,8,9,10. Satırlar; Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi, 7,8,9. satırlar. Ayrıca bkz. T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 10, 11, 38, 39.

¹⁹CTS 63, s. 2406; HTS 101, s. 3952.

²⁰HTS 215 A, s. 6043.

²¹"Şehrin kapılarını açtırıp, bayraklarını saklattırdı. Bu durumu görünce şüphelenen Gök-Türkler, şehirde bir tuzak olacağını düşünerek girmediler ve geri çekildiler" Li Yüan-kuei bio. CTS 64, s. 2429; HTS 79, s. 3553.

²²CTS 64 aynı yer; HTS 79 aynı yer.

²³Tuzakla Arabaların içine askerlerini sakladı ve Gök-Türklerin ihtiyatsızca yağmaya gelmelerini sağladıktan sonra onları bozguna uğrattı.

²⁴Karadağ anlamındaki bu yer günümüzdeki Kui-sui şehrinde bulunmaktadır.

²⁵CTS 64, s. 2801 vd. ; HTS 108, s. 4086.

²⁶CTS 83, s. 2784-785.

Bu ilk teşebbüsün başarısızlığa uğramasına rağmen hayatta kalabilen A-shih-te Wen-fu yeni arayışlar içinde idi. Yine Gök-Türk hanedanından birini A-shih-na Fu-nien'i destekleyerek, kagan ilan ettirdi. Hızla gelişen hadiselerde Kansu'daki eyaletler Gök-Türk hücumlarına maruz kalmıştı. Çin imparatoru yoğun hazırlıklar içinde bir kaç ordusunu Gök-Türkler üzerine gönderecek iken casuslar, A-shih-na Fu-nien ile A-shih-te Wen-fu'nun Karakum kuzeyinde ağır bir kıtlık içine düştükleri haberini getirdi. Bunun üzerine harekete geçen Çin orduları çıktıkları uzun yürüyüşte Gök-Türkleri bulamadılar. Geri dönerken Çin ordusu A-shih-te Wen-fu ile sonucunu alamadığı bir savaş yaptı. Arkasından Heng Suyu kenarında A-shih-na Fu-nien ile dört Çin ordusu arasında savaş oldu. Bu orduların dördünü de mağlup etmeyi başaran Fu-nien, Çinli generalleri savaş meydanından kaçırtmıştı. Ardı ardına yenilgiler üzerine İmparator Kao-tsung, ile ayaklanmayı bastıran P'ei Hsing-chien'i devreye soktu. Adı geçen general soğuk savaş taktiklerini uygulama safhasına koydu. Önce iki lider A-shi-te Wen-fu ile A-shih-na Fu-nien'in arasını açtı. Sonra Wen-fu ani bir hücumla Fu-nien'i mağlup etti. Böylece bağımsızlık savaşına birlikte başlayan Gök-Türklerin gücü kendi iç çatışmalarından dolayı zayıfladığı gibi askerlerinin çoğu dağılmıştı. Arta kalanlara Çinliler bir darbe indirmek istiyorlardı. Fakat, zaten sayısı azalan askerlerinin çoğu hastalanınca P'ei Hsing-chien'e teslim olmak istediklerini bildirdiler. Fu-nien'e teslim oldukları takdirde idam edilmeyeceklerine dair söz vermişti. Ancak verdikleri sözde durmayan Çinliler, onları ve onlarla birlikte gelen elli dört Gök-Türk reisini başkentlerinin doğu pazarında idam ettiler²⁷.

2 - Kutlug'un Ortaya Çıkması

Çin kaynaklarında açık bir şekilde Doğu Gök-Türk Devletinin son hükümdarı İl Kagan (Hsie-li)'in ailesinden geldiği belirtilen²⁸, Kutlug'un ayrıca Gök-Türk hanedanının mensup olduğu A-shih-na kabilesinin soy adını taşıdığına işaret edilmişti²⁹. Kagan olmadan, yani bağımsızlık mücadelesine başlamadan önce 650 yılında Çinlilerin tesis ettiği Yün-chung (diğer adı Ch'an-yü) askeri valisi She-li-yüan-ying'in idaresi altında boy reisliği yapıyordu. Dedesi

²⁷Bu bilgilerin bulunduğu metinler CTS 194 A, s. 5166; HTS 215 A, s. 6043; CTS 64 aynı yer; HTS 108 aynı yer; Liu, I, s. 157, 158, 210-212.

²⁸CTS 194 A, s. 5167; HTS 215 A aynı yer; TT 198/1073b; WHTK 343/2691b.

²⁹CTS 194 A, aynı yer.

ve babası tudunluk³⁰ (kendisinden önceki ataları) makamlarında vazife almışlardı³¹.

A-shih-na Fu-nien yukarıda bahsettiğimiz gibi 681 yılındaki mücadelesinin başarıya ulaşamaması sonucu Çinli kumandana teslim olmuş sonra kendisiyle birlikte gelen elli dört reis ile şehrin doğu pazarında idam edilmişlerdi³². Onun bu mağlubiyeti esnasında ve akabinde dağılan Gök-Türklerin çoğu Ts'ung-ts'ai (Çogay-kuzı)³³ dağına sığındılar. Çin askeri güçlerinden uzakta bulunan bu dağda kendi varlıklarını koruma imkanı bulmuşlardı. Buradan Karakum kalesine (Hei-sha-ch'eng)³⁴ geçerek orada hakimiyetini tesis eden Dokuz Oğuzların³⁵ sürülerini ve atlarını yağmaladıktan sonra daha da kuvvetlenen Kutlug, kaganlığını kurduğunu ilan etti. Onun kaganlığını ilan edişi, II. Gök-Türk devletinin resmen kuruluşu ve bağımsızlığını kazanışının göstergesi idi³⁶. Hemen yeni tesis ettiği devleti teşkilatlandırma yoluna gitti ve kardeşleri Mo-ch'o (Beg-çor)'yu³⁷ şad³⁸ tayin ederken, Tuo-hsi-fu' ya da yabguluk³⁹ vazifesi verdi⁴⁰.

3 - Tonyukuk'un Çin'den Kaçıp Kutlug'a Katılması

Bu arada Ch'an-yü askeri valiliğinde teslim olan boyları teftiş etmekle vazifeli (Çinliler adına) A-shih-te Yüan-chen⁴¹, vali yardımcısı Wang Pen-li

³⁰Eski Türklerde Tudun unvanı için bkz. H. Ecsedy, "Old Turkic Titles of Chinese Origin", *Acta Orientalia Hungarica*, XVIII,1-2, 1965, s. 83-91. A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 52-54. Tudun ünvanı Gök-Türklerde nezaret, vergi toplama gibi işlere bakanlara verilir.

³¹CTS 194 A, s. 5167'de Tudun-çor şeklinde kaydedilmiş belki önce tudunluk yapmışlar sonra çorluğa yükselmişlerdi.

³²Bkz. Yukarıda ilgili not.

³³Ts'ung-ts'ai dağının yeri ve Çogay-kuzı ile bağlantısı üzerine bkz. Gabain, *aynı eser*, s. 272; Liu, *aynı eser*, II, s. 591; Giraud, s. 171; K. Czeglédy, Çogay-quzı, Qara-qum, Kök-öng", *Acta Orientalia Hungarica*, XV, 1-3, 1962, s. 55-69; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 106.

³⁴Karakum için ayrıca bkz. Giraud, *aynı eser*, s. 171; Czeglédy, *aynı yer*.

³⁵Dokuz Oğuzlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. E. G. Pulleyblank, "Some Remark on the Toquzoghuz Problem", *Ural-Altaische Jahrbücher*, XXVIII, 1-2, 1956, s. 34-42; J. Hamilton, "Toquz-oguz et On-uygur", *Journal Asiatique*, 1962, s. 23-63 ve de M. Mori, "On Chi-li-fa (elteber/eltebir) and Chi-chin (Irkin) of the T'ieh-le Tribes" *Acta Asiatica*, 1965, s. 31-59.

³⁶Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi, 10-14. satırlar; Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi, 10-12.

³⁷Kapgan Kagan hakkında bkz. D. Sinor, "Qapgan", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1954, s. 174-184; G. Clauson, "A Note on Qapgan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956, s. 73-77; Donuk, *aynı eser*, s. 28-29 ve de A. Taşağıl, "Kapgan Kagan (692-716)", *Belleten*, 218, 1993, s. 51-70.

³⁸Şad unvanı hakkında bkz. Donuk, *aynı eser*, s. 33-35.

³⁹Yabgu hakkında bkz. Donuk, *aynı eser*, 56-63.

⁴⁰Bu bilgilerin bulunduğu Çince tarihi metinler CTS 194A, aynı yer; HTS 215A, aynı yer; TT 198, aynı yer; WHTK 343/ aynı yer'de kaydedilmiştir.

⁴¹A-shih-te Yüan-chen Tonyukuk aynılığı için bkz. M. Mori, "A-shih-te Yüan-chen ve Tonyuquq", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V, 1-4, 1973, s. 87-94.

tarafından tutuklanmıştı. Sonra Kutlug Çin'e yağma için akın yaptığı esnada A-shih-te Yüan-chen, suçunun affedilmesini ve eski vazifesine iadesini rica etti. Müsaade edilince hapisten kurtulan Tonyukuk boyunun bulunduğu yere gitti. Akabinde Kutlug'un yanına sığındı. Tonyukuk, zeki oluşu, planlamacı kişiliği ve askeri işlerdeki bilgisinden dolayı Kutlug tarafından Apa Tarkan (A-po Tarkan) tayin edildi. Böylece askeri işlerin ve atların idaresi işi tamamen onun uhdesine verilmiş bulunuyordu. Zaten Kutlug onu yanına alınca kaynakların ifadesine göre çok sevinmişti. Daha önceki ilk iki bağımsızlık teşebbüsünün yanında da A-shih-te ailesinden liderler vardı. Bu liderler genellikle bilgilerinin derinliğinden dolayı bir danışman gibi çalışmışlardı. İşte, bu sebepten ötürü daha önceki hadiseleri yakından takip eden Kutlug, aynı aileden gelen Tonyukuk'u kendine yardımcı seçmişti. Tonyukuk'un yeni kurulan devlete katılmasındaki büyük tesir daha sonra gelişecek olaylarda görülecektir.⁴²

4 - Oğuzlarla Mücadele ve Devlete Bağlanmaları

Gök-Türk liderleri devletin içinde birliği sağlamaya çalıştıkları sırada Oğuzların bulunduğu yerden bir "kaçak" gelmiş⁴³ ve Tonyukuk'a şöyle bilgi vermişti. ; Dokuz Oğuzlar kendilerine yeni kagan seçmişler ve Çin'e general Ku'yu göndermişler, Kitanlara ise Tongra Eşim isimli bir şahsı ulaştırmışlardı. Dokuz Oğuz kaganı sayıları az olan Gök-Türklerin günden güne geliştiğini, kuvvetlendiğini, kaganları Kutlug'un çok cesur olduğunu, sözcüleri Tonyukuk'un akıllı olduğunu, bu iki kişinin var oldukça hem Çinlileri ve Kitanları öldüreceğini, şüphesiz Oğuzları da öldüreceğini ileri sürmüştü⁴⁴. Sonra şöyle bir teklifte bulundu: Kitanlar doğudan Çinliler güneyden kendilerinin de kuzeyden saldırarak büyümekte olan Gök-Türklerin onlara bağlı diğer boyların (Türk Sir halkı) mağlup edilip bir daha asla kuvvetlenmemelerini sağlayabilirlerdi⁴⁵. Bu haberi duyan Tonyukuk endişeye kapılmış idi. Kagana, Çinlilerin, Kitanların ve Oğuzların birleştikleri takdirde kendilerinin çaresiz kalacaklarını bildirdi⁴⁶. Durumu hemen hemen kontrol altına almaları gerektiğini, bir şeyin zayıf iken onu yenmenin kolay olduğunu, kuvvetlendiğinde ise onunla mücadele etmenin zorlaşacağını ilave etti⁴⁷. Kutlug Kagan, Tonyukuk'un tavsiyelerine uyararak, ona "orduyu gönülünce idare et" dedi. Tonyukuk, Kök Öng (Ongin) ırmağını geçerek Ötüken Dağlarına doğru ordusunu sevk etmişti. İnekler Gölü ile Tola Irmağı tarafından Oğuzlar, Gök-

⁴²CTS 194A, a. y. ; HTS 215A, a. y.

⁴³Tonyukuk Yazıtı, 8. satır.

⁴⁴Tonyukuk Yazıtı, 9,10 satırlar.

⁴⁵Tonyukuk Yazıtı, 11 satır.

⁴⁶Tonyukuk Yazıtı, 12-13 satırlar.

⁴⁷Tonyukuk Yazıtı, 14 satır.

Türk ordusu üzerine saldırdılar⁴⁸. Oğuzların kuvveti altı bin kişi iken, Tonyukuk'un birliği iki bin kişi idi. Oğuzlar, ağır bir bozguna uğradıkları, gibi geri çekilenleri de ırmağı düşmüşler, bir kısmı savaş meydanında ölmüştü. Bundan sonra diğer Oğuz kütleleri gelip Kutlug Kagan'a itaatlerini bildirdiler⁴⁹. Yeni kurulan II. Gök-Türk devleti, Tonyukuk'un yerinde hareketi sonucu büyük bir tehlikeden kurtulmuştu.

5 - Çin'e Karşı Akınlar

Aynı yıl içerisinde Ping eyaletine hücum eden Kutlug ve Tonyukuk, Ch'an-yü askeri valiliğinin topraklarını ele geçirmeye başladılar. Daha da ileri giderek Lan eyaleti askeri valisi Wang Te-mao'yu öldürdüler. Bu zafer onların Tang imparatorluğuna karşı kazandıkları ilk önemli askeri başarıları idi⁵⁰.

Lan eyaletinden ayrılarak Ting eyaletine doğru ilerlediler ve orayı yağmaladılar⁵¹. Tang imparatorluğu söz konusu Gök-Türk hücumlarına karşı P'ei-p'ing eyaletinin askeri valisi Yüan-kui'i bir ordu ile gönderdi. Yüan-kui, Kutlug'un ordusuyla savaşıma cesaret edemedi. Şehrin kapılarını açtırıp, duvarlarına sancak astırttı. Herkes saklandığı için şehir boş kalmıştı. Gök-Türkler bu durum da şehirde tuzak olacağını düşünerek girmediler ve geri çekildiler. Bu arada söz konusu eyaletin Çinli vatandaşlarından Li Chia-yün, Gök-Türkler lehine çalışarak gizlice etrafına adam toplamış ve bir teşkilat kurmuştu Yüan-kui onu öldürüp adamlarını cezalandırdı⁵². Geri çekilmelerine rağmen Gök-Türklerin, özellikle Türklerin yaşadığı Kui eyaletine⁵³ ve Ch'an-yü askeri valiliğine akınları sürüyordu. Bu valiliği kuşatıp, Ssu-ma unvanlı valisi Chang Hsing-shih'yi öldürdüler. Akabinde Wei eyaletine girip askeri valisi Li Ssu-chien'i ortadan kaldırdılar. Gök-Türk hücumlarının ardı arkası kesilmiyordu. Feng eyaleti de Gök-Türklerin akınlarına maruz kalırken buranın askeri valisi Ts'ui Chih-pien, Chiao-na dağında esir olarak yakalandı⁵⁴.

Aynı sıralarda Tonyukuk'un kumanda ettiği ordulara karşı Çin imparatoru tarafından gönderilen Tai bölgesi askeri valisi Hsie Jen-kui, Gök-Türk ordusunu mağlup etmeyi başardı. Aslında Tonyukuk daha önce ölmüş olduğunu sandığı Hsie Jen-kui'in kumandan vazifesiyle geldiğine inanmamış,

⁴⁸Tonyukuk Yazıtı, 15 satır.

⁴⁹Tonyukuk Yazıtı, 16-17 satırlar. Ayrıca bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 107 ve de T. Tekin, *Tonyukuk Yazıtı*, s. 5-8.

⁵⁰Bu bilgi CTS de bulunmamaktadır; HTS aynı yer; THY 94/1691; TT 198/aynı yer; WHTK 343/aynı yer; TCTC 203, aynı yer.

⁵¹HTS 215A, a. y. ; TCTC 203, a. y.

⁵²HTS 79, s. 3553.

⁵³Kui-chou, yani Kuei eyaletinin merkezi Suci-yüan eyaletinde Huai-lai şehridir.

⁵⁴CTS 194A, a. y. ; HTS 215A, a. y.

Çinlilerin bir hile yaptığını zannetmişti. Fakat adı geçen Çinli general başındaki zırhı (miğfer) çıkarıp Gök-Türklerle gösterince onlar da şaşırılmışlardı. Tonyukuk ve diğerlerinin şaşkınlığından faydalanan Hsie Jen-kui karşı taarruza geçip Gök-Türkleri mağlup etti. On bin Gök-Türk savaş meydanında hayatını kaybetmiş, yirmi binden fazla esir düşmüş, üstelik otuz bin baş hayvan (deve, at, sığır ve koyun) Çinlilerin eline geçmişti. Kendilerini kurtarabilenler geri çekildiler⁵⁵. Kazandıkları bu savaşın devamında Çinlilerin herhangi bir askeri başarıları hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Dolayısıyla Çin ordusunun geri çekildiği anlaşılmaktadır.

Gök-Türklerin ardı ardına T'ang İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarına akınlar yapmaları üzerine gönderilen Çin ordularını mağlup edip kumandanlarını öldürmeleri ya da esir almaları, T'ang İmparatorluğu sarayında büyük bir endişe doğmasına sebep olmuştu. Orada yapılan müzakerelerde Feng eyaletinin Gök-Türklerle bırakılması teklif ediliyordu. Ahalisi boşaltılıp güneye göç ettirilecekti. Ancak T'ang Hsiu-ching isimli devlet adamı söz konusu Feng eyaletinin M. Ö. ki devirlerden beri Çin toprağı olduğunu, sadece Sui hanedanının son zamanında Gök-Türklerle terkedilip, ahalisinin daha güneydeki Ling ve Hsia eyaletlerine göç ettirildiğini, bundan sonra Çin'in içlerine giren Gök-Türklerin Ling ve Hsia eyaletlerini sınır haline getirdiğini söyledi. 649'lu yıllarda Feng eyaletinin yeniden canlandırıldığını ve ahalisinin tekrar boşaltılmasının Çin için zararlı olacağını bildirdi. Onun görüşleri doğrultusunda söz konusu eyaletin boşaltılmasından vazgeçildi⁵⁶.

683 yılının sonunda T'ang hanedanının sağ muhafızları generali olan Ch'eng Wu-t'ing'e Ch'an-yü büyük genel askeri valiliğini yeniden Çin'e bağlama vazifesi veren imparator, kuzey sınırlarında hummalı bir şekilde savunma hazırlıklarına başladı⁵⁷. Bundan birkaç ay önce Lan eyaletine akın yapan Gök-Türkler oranın Çinli kumandanı tarafından geri püskürtülmüşlerdi⁵⁸.

684 yılında Kutlug'un bizzat kumanda ettiği ordular Shuo eyaletine akın yaptılar⁵⁹. 685 yılının başında Tai eyaletine giren Gök-Türklerin artık Çin'in daha içlerine uzanmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Her iki eyaletin sivil memurları da yağmalanmaktan kendilerini kurtaramamışlardı. Onları kurtarmak, Gök-Türk akınlarını durdurmak için oraya giden general Shun-yü Ch'u-p'ing henüz Hsin eyaletine ulaştığında bozguna uğratıldı ve beş binden

⁵⁵CTS 183, s. 2783; HTS 111, s. 4142; TCTC 203, a. y. ; TT 198/a. y. ; WHTK 343/a. y. THY 94 a. y.

⁵⁶TCTC 203, s. 6414.

⁵⁷CTS 77, s. 2672; HTS 98, s. 3904.

⁵⁸TCTC 203, s. 6415.

⁵⁹Sene ve ay tarihleri sadece TCTC 203, s. 6420'de kaydedilmiştir.

fazla Çin askeri öldürüldü⁶⁰. Bu yılın sonuna doğru Gök-Türk akınlarını durduramayan Çinliler, yüksek rütbeli vezirlerden Wei Shih-chia'ya, Yen-jan-tao (kuzeydeki askeri valilik) büyük baş kumandanı unvanını vererek, Gök-Türkler üzerine yolladılar. Fakat, hiçbir başarı kazanamayan adı geçen kumandan bir yıl sonra geri döndü⁶¹.

Kutlug liderliğinde Gök-Türk akınları 686 yılında da devam etti. Bu sefer Tang hanedanı imparatoriçe Wu, büyük general Hei-ch'ih Ch'ang-chih'yı Gök-Türk hücumlarını önlemek maksadıyla göndermişti. Liang-chih mevkiine gelindiğinde üç binden fazla Gök-Türk ile karşılaştılar. Gök-Türkler Çin askerlerini görünce hemen atlarından inmiş, zırhlarını giymişlerdi. Bunlara taarruz eden Hei-ch'ih Ch'ang-chih, onları önce mağlup edip geri döndü. Ancak, geceleyin Gök-Türkler yine geldiler. Bu sefer sayıları çok fazla olduğundan savaşa cesaret edemeyen Çinli kumandan bulunduğu yerin etrafına adamlar gönderip kuru ağaç toplattı. Daha sonra bunları karargahının ortasına yığdırarak büyük bir ateş yakıldı. O esnada güney tarafından rüzgar çıktı. Rüzgarın şiddeti ateşi arttırdığından Gök-Türkler güneyden kurtarma ordusunun geldiğini zannederek, hemen daha geri çekildiler⁶².

6 - Çinlilerin Karşı Tedbirleri

687 yılının başında Ch'ang-p'ing'e giren Kutlug, yine general Hei-ch'ih Ch'ang-chih kumandasındaki Çin ordusu tarafından karşılandı. Birkaç ay sonra Kutlug ve Tonyukuk tekrar Shuo eyaleti topraklarına akın yaptılar. Adı geçen Çinli kumandanın idaresine Li To-cha, Wang Chiu-yen gibi bazı generaller de yardımcı olmak maksadıyla ordularıyla katılmıştı. Kalabalık Çin ordusu bu sefer Gök-Türkleri mağlup etmeyi başardı. Bugünkü Shan-hsi eyaletinin Shuo vilayeti yakınlarında yapılan savaşta Gök-Türkler yenilmişlerdi. Çin ordusu onları kırk li (23,04 km.)'den fazla takip etti ise de her hangi bir saldırı yapamadı⁶³. Gök-Türk ordusu Gobi çölünün içlerine çekilerek bu mağlubiyetin yaralarını sarmaya başladı. Galibiyetlerini daha da pekiştirmek isteyen Çinliler, bunun sonrasında baş kumandan Hei-ch'ih Ch'ang-chih'nın idaresi altında kuzeye doğru büyük bir askeri, hareket planlıyorlardı. Fakat, öncü kuvvet olarak gönderilen Ts'uan Pao-pi, Gök-Türkleri yakından takip ediyordu. Arkasından gelen takviye ordusunu beklemeden harekete geçti. Onları hazırlıksız yakaladığını zannediyordu. Ancak, Gök-Türkler onun vaktinden önce hücum edeceğini duydular. Daha Çin ordusu saldırıya başlamadan, ani bir baskınla

⁶⁰CTS 194A, a. y. ; HTS 215A, a. y. ; TT 198/a. y. ; WHTK 343/ a. y.

⁶¹Bu bilgi CTS'de ve TCTC'de yok, HTS 215A'da vardır.

⁶²CTS 77, s. 2672; HTS 98, s. 3904.

⁶³C TS 83, s. 3295; HTS 110, s. 4122; TCTC 203, s. 6642; Chang Jen-t'ang, hatalı şekilde HTS ile CTS'de olmadığını bildirmektedir.

onları bozguna uğrattılar. Ordusu tamamen yok olan Ts'uan Pao-pi kaçarak ülkesine geri döndü. Bu mağlubiyet Tang imparatorluğunun kendisine karşı bağımsızlığını ilan ederek kurtulan ve hızla büyüyen Gök-Türk devletini yıkmak konusundaki bütün umutlarını söndürmüştü. Çünkü, 682 yılından başlayarak 687 yılına kadar kaynaklara aksettiği kadarıyla Çin sınırlarına sayısız akınlar yapılmış, bunlara karşı Tang hanedanı orduları herhangi bir zafer elde edememişti. Bu yılın ortalarında bahsettiğimiz galibiyeti gören Çin imparatoriçesi Wu ve devlet adamları bir anda Gök-Türklerin siyasi gücünü bertaraf edeceklerini sanmışlardı. Uğranılan bu hayal kırıklığı neticesinde imparatoriçe Wu, Ts'uan Pao-pi'yi cezalandırdı. Onun baş kumandanı He-ch'ih Ch'ang-chih'yı da görevinden azletti. İmparatoriçe Kutlug Kagan'a duyduğu nefretinden dolayı onun unvanını "kısa ömürlü Kutlug" (Pu-tsu-lu) şeklinde değiştirdiğini ilan etmiş, böylece intikam almayı düşünmüştü⁶⁴.

Kutlug hakkında Çin kaynaklarında 688 yılına ait bilgi bulunmamaktadır. 689 yılına gelindiğinde Çin imparatoriçesi Wu, Gök-Türklerle karşı yeni ordular hazırlama faaliyetine girişti. Budist rahip Hsie Huai-i, teşekkül edilen ve Hsin-p'ing-tao ordusu adı verilen askeri birliğin başkumandanı tayin edildi. Kendisine kuzeye büyük sefer yapıp, Gök-Türkleri yenmesi görevi verildi. Adı geçen kumandan, bugün Sui-yüan eyaletinin Ho-lin-ko-er şehrinin güneyindeki Ts'u (Mor) Irmağına kadar ilerledi. Fakat, herhangi bir Gök-Türk ordusu ile karşılaşmadı⁶⁵. Dört ay sonra yine onların üzerine sefer düzenlendi. Fakat, bu seferlerin neticesi hakkında kaynaklarımızda bilgi yoktur. Eğer Çin ordusu galip gelse Çinli tarihçiler kesinlikte bunu zikrederlerdi.

7 - Kutlug'un Ölümü

Aynı yıl Tonyukuk, Türğişlerle savaştı. Bu olaydan iki yıl sonra hastalanan Kutlug öldü⁶⁶. Çinlilerle on yedi kez, Kitanlarla yedi kez, Oğuzlarla beş kez savaştı⁶⁷.

Elli yıllık esaret devresinden sonra Kutlug liderliğinde bağımsızlıklarına kavuşan Gök-Türklerin ikinci devletlerinin kuruluş mücadelesi üç aşamada gelişmişti. Gobi Çölü'nün güneyinde Çin'e yakın bölgede 679 yılında başlayan ilk ayaklanma kısa zamanda çok geniş bir alana yayılmış değişik mevkilerde bulunan Türk beyleri derhal buna iltihak etmişlerdi. Ancak, üzerlerine gönderilen Çin

⁶⁴CTS 194A, a. y. ; HTS 215A, a. y. ; TCTC 204, s. 6445-6447; TT 198/1073c; WHTK 343/1691c.

⁶⁵CTS 183, s. 4742; TCTC 204, s. 6460.

⁶⁶Bu bilgilerin bulunduğu yerler CTS 194A, s. 5167, 5168; HTS 215A, a. y. ; TCTC 204, s. 6446; TT 198/a. y. ; WHTK 343/a. y.

⁶⁷Tonyukuk Yazıtı 49. satır; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi 15-16. Satırlar; Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi 13-14. Satırlar.

ordusunu mağlup edemeyen Gök-Türk liderlerinden A-shih-na Ni-shu-fu öldürülmüştü. A-shih-te Feng-chih ise esir düşmüştü. Hayatını kurtamayı başaran Wen-fu, Gök-Türk hanedan ailesinden yeni birini A-shih-na Fu-nien'i reis seçti. Onlar da uzun süren mücadelelerinden zaferle çıkamadılar. Fakat onların mağlup olup Çin'e götürüldükleri sırada kendini kurtarıp Çogay-kuzı dağına sığınan Kutlug, etrafındakilerin sayısını artırarak, Dokuz Oğuzların hayvanlarını yağmalayıp ihtiyacı olan yiyecek ve benzeri malzemeleri temin etti. Bundan sonra kaganlığını ilan edip II. Gök-Türk devletini resmen kurdu. Artık, sıra Çin'e ağır darbeler vurmaya gelmişti. 691 yılının sonunda ölümüne kadar bütün kuzey Çin'i baştan başa akınlarıyla istila etti. Tonyukuk'un zamanında harekete geçerek Dokuz Oğuzların, Çin ve Kitanlara yaptığı gizli ittifakı çökertmesiyle büyük bir tehlikeden kurtuldu. Ardından Ötüken bölgesi ve civarından ve de Altay dağlarına uzanan sahadaki bütün diğer Türk boylarını kendine bağladı. 689'da Tonyukuk, daha o zamanlar batıdaki Türgişler üzerine dahi sefer tertiplemişti.

682'de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutlug ve Tonyukuk liderliğindeki II. Gök-Türk devleti geçen on yıllık süre Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin'deki Tang imparatorluğuna ardı ardına darbeler indirerek, esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin'in kuzeyi doğudan batıya tamamen Gök-Türk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede Kutlug'un kurduğu ve tahtta kaldığı on yıllık sürede Gök-Türk devleti her açıdan hızla gelişti.

II

KAPGAN KAGAN DEVRİ

1 - Kapgan'ın Tahta Geçmesi

692 yılında Gök-Türk devleti tahtına oturan Kapgan Kagan, II. Gök-Türk devletinin kurucusu Kutlug (İlteriş)'un ölümünden sonra hükümdar olmuştur. Üzerine devraldığı hızla büyümekte olan devleti ağabeyi gibi, onun bıraktığı yerden başlayarak, her yönden geliştirmeye devam etmiştir.

552 yılında kurulan I. Gök-Türk Devleti 582'de Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. 630 yılında her iki devlet de Çin hakimiyetine girdi. Yaklaşık elli yıl Çin nüfuzunda yaşadıkdan sonra Kutlug ve yardımcısı Tonyukuk liderliğinde başlayan istiklal hareketi, kısa bir süre içerisinde yeni tesis edilen devleti güçlendirmeye, Çin esaretindeki Türk boylarını kurtarmaya dağınık Türk boylarını bir araya getirmeye çalıştı. Zaferlerle dolu olan kaganlığı 692'de ölümüyle son buldu. Kendi oğullarının yaşı küçük olduğu için yerine Çin kaynaklarında adından korkuyla bahsedilecek olan kardeşi Kapgan geçti.

Kapgan Kagan'ın hükümdarlığı iki yüz yıl süren Gök-Türk Devleti tarihi içinde 24 yıl gibi uzun sayılabilecek bir kaganlık süresinin teşkil etmektedir. Faaliyetlerinin ölümünden 18-20 yıl sonra dikilecek olan Orhun Yazıtlarında gayet açık şekilde anlatılmış olması, onun döneminin şöhretini Türk tarihi açısından daha da artırmaktadır. Bu devre ait bütün tarihi kaynaklara bakıldığında ortaya çıkan gerçek şudur: *Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan bütün Türk topluluklarını hemen hemen idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kagandır.* Bu da incelemeye çalıştığımız Kapgan devrinde Gök-Türk devletinin önemini göstermektedir.

Fatih anlamına gelen "Kapgan" onun unvanıdır⁶⁸. Ayrıca Tonyukuk'a ait yazıtlarda Böğü olarak da zikredilmiştir⁶⁹.

⁶⁸Kapgan kelimesinin anlamı ve tarihi gelişimi için bkz. D. Sinor, "Qapgan", JRAS, 1954, s. 174-184; G. Clauson, "A Note on Qapgan", JRAS, 1956, s. 73-77; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Aşkeri Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 28-29.

692 yılında Kutlug'un ölümüyle boşalan Gök-Türk kaganlık tahtına Kapgan geçti. Onun Çin kaynaklarında mevcut biyografilerinde kaganlığı zorla ele geçirdiği kaydedilmiştir⁷⁰. Orhun Yazıtlarına göre ise durum farklıdır⁷¹. Yaşı küçük olan Bilge ve Kül Tegin'in yerine töreye uygun olarak tahta geçtiği bildirilmektedir. Ayrıca diğer Çin kaynağı TCTC'de Kapgan'ın zorla değil, sadece kendisini kagan ilan ettiği bildirilmiştir⁷². Gök-Türk tarihi boyunca birkaç defa hükümdar öldüğünde yerine mutlaka oğullarından birinin değil, siyasi iktidar gücüne sahip olanın bir başka ifade ile kuta malik olanın kagan olduğu görülmektedir. Yaşları küçük olan Bilge ve Kül Tegin'in yerine Kapgan'ın kagan olması son derece tabii kaşınmalıdır. Ayrıca KTD,16'da ve BKD,14'te töre gereğine amcam tahta oturdu denmektedir. Kapgan tahta oturur oturmaz yaptığı ilk iş ağabeyi adına Baz Kaganın balbalını dikmek oldu.

2 - Kapgan'ın Politikasının Esasları

Kapgan tahta oturduktan sonra, yukarıda belirttiğimiz gibi devleti her yönden geliştirme politikası izlemeye başladı. 693 yılının 12. ayında Çin'in Ling eyaletine saldırıp, yağmalar yaptı. Kendisine karşı koymaya çalışan Çinli general Li To-tsu'yu yendi. Bu arada eline geçirdiği Çinli asker ve memurların çoğunu öldürdü⁷³. Gök-Türk ülkesinin doğu bölümünde bu olaylar cereyan ederken, batı tarafında Tibetliler ile müttefik olarak Çin'e saldıran Gök-Türk A-shih-na Suei-tsu, Çin kumandanı Wang Hsiao-chie tarafından 694 yılının 2. ayında mağlup edildi. Diğer taraftan Suei-ye (Tokmak) şehri kumandanı Han Ssu-chung, on bin kişilik ordusuyla Çin'e akın yapan Ni-shu Erkin'i yendi⁷⁴.

Kapgan idaresindeki Gök-Türk kuvvetlerinin Ling eyaletini ele geçirip yağma etmeleri üzerine, Çin'deki T'ang hanedanının imparatoriçesi Wu, aslen Pai-ma manastırı rahibi olan Hsie Huai-i'yi 18 generalin üzerine başkumandan tayin ederek, Gök-Türklerle karşı birlikte savaşmalarını emretti. Bu generalin

⁶⁹Donuk, aynı eser, s. 72. Böğü ayrıca Maniheizmi kabul eden uygar hükümdarının ünvanıdır. Akıllı, bilge, filozof, dirayetli anlamlarına gelmektedir. Ayrıca bkz. Ö. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987, s.18-19.

⁷⁰CTS 194A, (s. 5168): "Kapgan (Mo-ch'o), Kutlug (Ku-tu-lu)'un kardeşidir. Kutlug öldüğü zaman, onun oğlu henüz çok genç olduğu için Kapgan, zorla onun tahtını gasb etti ve kendini kagan olarak ilan etti"; HTS 215A, s. 6045: "Kapgan kendini kagan ilan etti. Gök-Türk tahtını zorla ele geçirip senelerce tahta kaldı..."

⁷¹Kül Tegin Yazıtı (haz. M. Ergin), *Orhun Abideleri*, İstanbul 1980, s. 22: "O töre üzerine amcam kagan oturdu. Amcam kagan oturarak Türk milletini tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı(doğu 17. Satır)".

⁷²TCTC 205; ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang, *aynı eser*, s. 145. Ancak TCTC'de tarih hatalı olarak 694 yılı şeklinde kaydedilmiştir.

⁷³Bu olayın kesin tarihi sadece HTS 4, s. 94'de vardır. Kapgan'ın biyografisinin bulunduğu CTS 194A ve HTS 215A'da ise olayın daha fazla tafsilatı kayıtlıdır.

⁷⁴Chang Jen-t'ang, s. 146.

tain olduğu bölge konusunda Çin kaynaklarında ihtilaf vardır. Ling eyaletinin Shuo-fang yakınında olması sebebiyle HTS 215A (s. 6045)'deki açıklamayı daha doğru buluyoruz⁷⁵. Diğer kaynaklarda verilen isimleri ise, bölgenin değişik garnizon adları şeklinde izah etmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. 694 yılının 2. ayında vuku bulan bu tayinden sonra, aynı yılın üçüncü ayında harekete geçen Hsie Huai-i, çıktığı seferde Gök-Türk süvarilerinin sadece bir kısmıyla karşılaştı. Her halde savaşmaya cesaret edememiş olmalıdır ki; esas kuvvetlere rastlayamadığı bahanesiyle geri döndü⁷⁶. Öte taraftan HTS 215A'daki Kapgan'ın biyografisinden Çinlilerin bu sırada Gök-Türklerle karşı çok uzun bir savunma hattı meydana getirdikleri anlaşılmaktadır⁷⁷.

Bu harekattan bir netice alamayan T'ang hanedanının imparatoriçesi, aynı yıl Wang Hsiao-chie'yi "Shuo-fang bölgesi hareket ordusu baş kumandanı" tayin etti. Bu kumandanın görevi Gök-Türklerle karşı savunma hazırlıkları yaptırmaktır⁷⁸. Böylece az önce bahsettiğimiz Çinli general Hsie Huai-i'nin çekingenliği sebebiyle yerine adı geçen general tayin ediliyordu.

695 yılında meydana gelen bir diğer olay da, Kapgan'ın Çin'e elçi göndererek, dostluk münasebetleri tesis etmek istemesidir. Söz konusu olay Gök-Türk-Çin münasebetlerine yepyeni bir boyut kazandıracaktır. Kesin tarihini sadece TCTC 205'ten öğrenebildiğimiz Gök-Türk kaganının, bu ani barış teklifinden memnun olan Çin imparatoriçesi, bunu ifade edebilmek için ona "Sol Muhafızları Büyük Generalliği" ve "Ülkeye Dönen Dük" gibi bazı Çin unvanlarını takdim etti. Ayrıca 5 bin top ipek sundu⁷⁹.

3 - Çin'in Baskı Altına Alınması

Bu tarihten sonra hadiseler Kapgan'ın, Çin'deki T'ang hanedanı karşısında durumunu daha da kuvvetlendirecek şekilde gelişti. Çin'in kuzey-doğusundaki

⁷⁵Chang Chi-yün, *Historical Atlas of China*, Tai-pei 1980, s. 45-46; Shuo-fang bugünkü Suci-yüan eyaletindedir.

⁷⁶HTS 4, s. 94; CTS 194A, s. s. 5168 ve HTS 215A, s. 6045.

⁷⁷215A, s. 6045: "İmparatoriçe Wu, Hsie Huai-i'yi Shuo-fang bölgesi hareket ordusu büyük komutanı tayin ederken, Nei-shih unvanlı Li Chao-te, hareket ordusunun sivil idarecisi (Ch'ang-shih) tayin edildi. Sarayın kuş işleri ile ilgili memuru Su Wei-tao savaş bakanı oldu. Shuo-fang bölgesi komutanı Ch' Pi-ming, Yen-men bölgesi komutanı Li To-tsu, Feng-an bölgesi komutanı Ch'en Ling-yin, Han-hai (Gobi gölü) bölgesi komutanı T'ien Yang-ming ve 18 generale kumanda ederek savunma hattı yaptı. Çin ordusu yabancıların süvarileri ile karşılaştı. Esas kuvvetleri göremeyince geri döndüler..."

⁷⁸HTS 215A, s. 6045; 4, s. 94 Bu hadise hakkında CTS'de her hangi bir kayıt bulunmamaktadır.

⁷⁹Chang Jen-t'ang, bu hadiseyi farklı şekilde tercüme ederek, Gök-Türklerin Çin'e teslim olduklarını söylemektedir. (bkz. s. 155); ancak, teslim olma manasına gelen kelimenin bir başka anlamı da "müttefik olma" dır. Öte taraftan Çin'e devamlı akınlar yapıp, ordularını mağlup eden Kapgan Kagan'ın birden bire teslim olması için hiçbir sebep bulunmamaktadır.

Moğol asıllı Ch'i-tan'lar, tabi oldukları T'ang hanedanına karşı isyan ettiler. 696 yılında (5. ay) aslen Ch'i-tan'ların reisi olup, Çin adına Sung-mo bölgesinde askeri valilik yapan Li Chin-chung ile Kui-ch'eng bölgesi askeri valiliği yapan Sun Wan-lao, Ying ilçesine saldırdılar. Askeri barakaları yakıp, yıktılar. Vali Chao Wen-kuei'i öldürdüler⁸⁰. Bu isyanı bastırmakta güçlük çeken Çin ordusu aciz kalınca vaziyeti çok yakından takip eden Kapgan devreye girdi. Çin için fedakarlık yaparak, Ch'i-tan'ları sindireceğini, ancak karşılığında bazı isteklerinin olduğunu imparatoriçeye bildirdi.

Onun Çin'den istekleri gerçekten bir hükümdarın gütmesi gereken devlet politikası açısından çok mühimdir. Gök-Türk devletinin bağımsızlığının olmadığı ve devletin Çin hakimiyeti altına düşmüş olduğu devrede (630-680) Çin'e göç etmiş olan kendi milletine mensup Türk boylarını geri almak istiyordu⁸¹. Sıkışık durumda olan Çin imparatoriçesi, Sol İhtişamlı Muhafız Alayları Generali Yen Chih-wei'i Kapgan Kagan'a göndererek, onu "İyi Reform Yapan Kagan" unvanını verip, isteklerini kabul ettiğini bildirdi⁸². Gök-Türk kaganının isteğinin Çinliler tarafından kabul edilmesi ve bunun kaynaklara yansımaları Çin'in ne kadar zor durumda olduğunu göstermektedir. Bu aynı zamanda Orta Asya'da Kapgan Kagan'ın prestijinin artmasına sebep oldu.

696 yılı eylülünde Liang eyaletine saldıran Gök-Türklerden bir grup, önce buranın askeri valisi Hsü Ch'in-ming'i esir aldılar. Bu vali ordusunu teftiş ettiği sırada şehrin (kale) yakınına aniden pusu kuran Gök-Türkler tarafından yakalanmıştı⁸³.

Bu arada Kapgan Kagan, Çin ile anlaşıp, Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızların üzerine yürüdü. Çin kaynaklarında bulunmayan bu bilgiyi sadece Tonyukuk'un yazıtında görmekteyiz⁸⁴. Kapgan ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök-Türk ordusu "kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bazan atları yedeğe alarak yolsuz vadilerden Kögmen dağına aşp, Yenisey kaynaklarında Anı Irmağı kıyısında Kırgızları bastırdı. Han'ı öldürülen Kırgız ülkesi teslim alındı⁸⁵. Sıra üçlü ittifakın son halkası olan On Oklara (Sarı Türgiş) gelmişti.

⁸⁰HTS 4, s. 96: "... 696 yılının beşinci ayında, Ch'i-tan'ların reisi olup, Sung-mo askeri valisi Li Chin-chung ve Kui-ch'eng valisi torunu Wan-lao, Ying eyaletine saldırıp, vali Chao Wen-kui'i öldürdüler..."

⁸¹CTS, gös. yer; HTS'de bu konuda her hangi bir malumata rastlanmamıştır.

⁸²CTS, gös. Yer; HTS, gös. Yer. Fakat CTS ve HTS'deki imparatorluk bölümlerinde bu hadiselerden bahsedilmektedir.

⁸³Yıllıklarda bulunmayan söz konusu hadiseyi sadece TCTC 205'de bulabiliyoruz; ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang, s. 147.

⁸⁴Tonyukuk I, doğu, 3,4,5. Satırlar; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 110.

⁸⁵Tonyukuk I, kuzey, 2-5, M. Ergin, s. 56-57; Kafesoğlu, *gös., yer.*

Fakat, tam bu sırada Kapgan'ın hatununu ölümü, onun geri dönmesine yol açtı⁸⁶. Çünkü hatunu için yas törenine katılması gerekiyordu.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Ch'i-tan isyanının bastırılmasından ve Çin'deki Türk boylarının geri dönmesinden sonra, Kapgan Kagan'ın şöhreti ve gücü daha da artmıştı. Bu arada İmparatoriçe Wu, kagana özel "İlteriş Büyük Ch'an-yü ve Milli Davasında Başarılı Kagan unvanlarını takdim ettiğini bildirmek için elçi gönderildi⁸⁷. Bu unvanın Kapgan'a verildiği haberi daha Kapgan'a bildirilmeden ve elçilik heyeti onun yanına ulaşmadan, 697 senesinin ilk aylarında Kapgan, Çin'in Ling ve Sheng gibi eyaletlerine saldırdı⁸⁸.

Bu mevkileri muhafaza etmekte görevli Çin sınır generallerinin hepsi yenildi. Ahali yağmalanmış, bir çoğu öldürülmüş, üstelik P'ing ordusu kumandan yardımcısı An Tao-mai mağlup olmuştu⁸⁹.

Tang hanedanının imparatoriçesi tahtı ele geçişinden sonra devletin önemli mevkilerine kendi aile fertlerini getirmeye çalışıyor, asıl imparatorluk ailesi olan Li'leri uzaklaştırmak için çaba sarfediyordu. Bunda da epey başarılı olmuştu ki; gerçek hanedandan sadece iki çocuk kalmıştı. Bu durum Kapgan Kagan tarafından dikkatle takip edildiğinden kısa zamanda Gök-Türkler ile Çin arasında büyük mücadelelere yol açacaktı. Tabii ki, Kapgan kendi ülkesi ve milleti menfaatine bir şeyler kazanmayı tasarlıyordu.

Söz konusu fırsatı değerlendirmek için Türk hükümdarı 698 yılında (5. ay) Çin'e elçi göndererek, kızının bir Tang prensiyle evlendirilmesi yolu ile akrabalık kurmayı ve müteffik olmayı teklif etti. Kapgan evlilik teklifinin yanında çok önemli isteklerde bulunmuştu. Onun asıl arzusu Gök-Türk devletinin fetret devrinden sonra Çin'in eline geçen ve onlar tarafından valilik haline getirilen (Ch'an-yü-tou-hu-fu) toprakları tekrar devletine bağlamaktı. Üstelik Gök-Türk devletinin sınırları içinde yüz elli yıldan fazla yaşayan Soğdları⁹⁰ da geri istiyordu. Diğer taraftan Feng, Sheng, Hsia, Shuo, Ling ve Tai gibi altı cyalette yaşayan Türk boylarını da talep ediyordu. Hatta ekin

⁸⁶Tonyukuk I, kuzey, 7.

⁸⁷Gönderilen elçi Yen Chih-wei'dir. Ancak onun her iki yıllıktaki biyografileri bu olaydan bahsetmemekte, sadece bu dönemin meşhur diğer elçisi T'ien Kuei-tao'nun CTS 185A ve HTS 197'de bulunan biyografilerinde adı ve gönderilişi zikredilmektedir; bkz. Taşağıl, s. 310, 317, 318.

⁸⁸CTS 194A ve HTS 215A gös, yerler.

⁸⁹HTS 4, s. 97 ve 215A, s. 6095; Bu konuda CTS'de bilgi bulunmamaktadır.

⁹⁰Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Pulleyblank, Sogdian Colonies inner Mongolia, *T'oung-pao*, 1952, XLI, s. 317-356; Klyashtorny, s. 96-97.

tarlaları için 100 bin ölçek⁹¹ darı, 3 bin takım tarım aleti ve birkaç on bin chin demir de istemişti⁹².

Kapgan Kagan'ın Çin'den istekleri ve Çinlilerin, buna karşı aldıkları tavrı, Çinli elçi Tien Kuei-tao'nun biyografisinde bulabilmekteyiz. Yen Chih-wei'in biyografisinde de epey malumat vardır; ancak Tien Kuei-tao'nun raporları daha zengin ve önemlidir. Kapgan'ın istekleri Çin sarayında uzun uzun müzakere edildi. Neticede İmparatoriçe Wu ve baş vezir Li Ch'iao söz konusu isteklerin yerine getirilmesinin Çin açısından mümkün olamayacağına karar verdiler. Bunu kagana bildirmek için Harem Ziyaretleri Müdürü unvanlı Tien Kuei-tao elçi olarak Gök-Türk ülkesine gönderildi. İsteklerinin reddedildiğini öğrenen kagan çok kızarak, elçiye ağır hareketlerde bulundu ve arkasından öldürmek için onu tutukladı. Fakat, bu sırada Gök-Türk devlet adamlarından Tonyukuk (A-shih-te Yüan-chen)⁹³ elçiye öldürmenin Gök-Türk - Çin münasebetleri açısından iyi olmayacağını söyleyerek, onu bu fikrinden vazgeçirdi. Hadisenin bu şekilde neticelenmesinden telaşa kapılan Çinli devlet adamları Yao Shou ve Yang Tsai-ssu evliliğin yerine getirilmesini, tohumluk darı, demir ve tarım aletlerinin gönderilmesini imparatoriçeye tavsiye ettiler⁹⁴.

Kapgan'ın istediği Gök-Türk ve Soğdlu aileler kuzeye geri gönderildi. Öte yandan tarım aletleri, demir ve tohumluk darı da yollanması üzerine Çin elçisi Tien Kuei-tao geri dönmek üzere serbest bırakıldı. Sadece bu elçinin biyografisinde olan bir kayda göre dönüşü sırasında ona merasim yapılmıştı⁹⁵. Kapgan'ın kızıyla evlenecek kişi olarak da İmparatoriçenin ailesinden biri olan Wu Yen-hsiou seçildi. Daha önce Gök-Türk ülkesine giden, tercübeli Yen Chih-wei de adı geçen prense yardım etmek için vazifelendirildi. Bu vazifeye tayin edilmesinden dolayı Yen Chih-wei'e "Ayin Bakan Yardımcılığı" rütbesi tevcih edilmişti (698 yılı 7. ay)⁹⁶. Heyete askeri vazifeli olarak P'ei Huai-ku da ilave edildi.

Kapgan'ın kızını gelin almak için yola çıkan Çinli heyet, Karakum (Hei-sha)'da bulunan güney Gök-Türk merkezine vardı. Çinli heyet Kapgan'ın

⁹¹Darı miktarı kaynaklarda farklı bildirilmiştir: CTS, 40 binden fazla shih (bir shih 41 kg); HTS 100 bin hu (bir hu 21,5 ölçek).

⁹²CTS ve HTS'deki imparatorlar bölümü bu hadiselerden bahsetmiyor. Bu konu için ayrıca bkz. Ö. İzgi, "Orta Asya Türk Devletlerinin Çin ile ticareti", *İ. Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, 1978, s. 101.

⁹³Tonyukuk ile A-shih-te Yüan-chen'in aynı kişi olduğu konusunda bkz. M. Mori, "A-shih-te Yüan-chen ve Tonyukuk, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V, 1-4, 1973, s. 87-93.

⁹⁴Bu olaylar hakkında imparator bölümleri hariç konuyla ilgili bütün diğer Çince kaynaklarda bilgi vardır.

⁹⁵CTS 185A ve HTS 197.

⁹⁶Bu olayın en iyi teferruatı CTS 77 ve HTS 100'de kayıtlı bulunan Yen Chih-wei'in biyografilerinde mevcuttur.

huzuruna çıktığında, kagan onlara "Benim kızımın Göğün oğlu Li sülalesinden birisi ile evleneceği şüpheli, şimdi sen buraya Wu ailesinden birisi ile geldin. Göğün oğlu olup olmadığı belli değildir. Biz eskiden beri Li ailesiyle müttefikiz, şimdi duyuyorum ki; Göğün oğlunun (esas Çin imparatorunun)soyu yok olmak üzere, sadece iki oğlu var, Ben şimdi askerlerimle üzerinize yürüyerek genç olanı tahta geçireceğim" dedi⁹⁷.

Sonra prens Wu Yen-hsio ve yanına gelmiş olanları tutukladı. Refakat gayesi ile gelmiş olan Ayinler Bakan Yardımcısı Yen Chih-wei'i Çin Kagan'ı ilan etti.

4 - Çin'e Karşı Düzenlenen Yeni Akınlar

Daha sonra ilan ettiği Çin kaganıyla beraber, maiyyetine yüz bin kişi alan Kapgan, Çin kaynaklarının tabiri ile aniden Çin'e saldırdı (698 yılı 7. ay). İlk önce hücum ettiği yerler Ching-nan, P'ing-ti ve Ch'ing vs. ordularının mevzilenmiş olduğu bölgelerdi. Bu arada Ching-nan ordusu kumandanı Mu-jung Hsüan-tse yanındaki beş bin askerle Gök-Türklerle teslim olmak zorunda kalmıştı⁹⁸. Bunu tabiken Kapgan, Kuei ve Tan eyaletlerini de yağma etti⁹⁹.

Bu Gök-Türk hücumlarına karşı, Çin İmparatoriçesi yeni önemler almak zorunda kaldı; imparatorluk ailesi işlerine bakan memur Wu Chung-kuei, "T'ien-ping orta ordusu kumandanı", sağ ihtişamlı muhafız alayları generali Sha-t'o Chung-i'yi T'ien-ping doğu ordusu kumandanı olarak tayin edip, 300 bin askerle Gök-Türk ordusuyla savaşmak üzere yola çıkardı. Sağ muhafızları büyük generali Yen Ching-jung, T'ien-ping batı ordusunu 150 bin kişi ile idare etmekle görevlendirilmişti. Fakat, yine de neticede 100 bin kişilik Gök-Türk ordusuna, 450 bin kişi ile karşı koymaya çalışan Çin ordusu başarılı olmadı. Çünkü Kapgan, ordusuyla beraber tekrar Heng-you bölgesinden girip, Wei eyaletine saldırdı. Fei-hu ilçesini yerle bir ettikten sonra Ting eyaletine girdi. Bu eyaletin valisi Sun Yen-kao'yu öldürdü. Evleri barakları yakıp, yıktılar. Neticede bölgedeki köyler bomboş kalmıştı.

İlerleyen Gök-Türk ordusu karşısında hiçbir şey yapamayan İmparatoriçe Wu, Kapgan'ı yok etmek için başka yollara baş vurmaya başladı. Bundan dolayı Kapgan'ı öldürene prens unvanı vereceğini ilan edip, onun unvanını da Baş Kesik Çor (Chan-ch'o) olarak değiştirdiğini bir fermanla açıkladı. Bilindiği gibi

⁹⁷CTS 194A, sb 5169; HTS 215A, s. 6046.

⁹⁸Bu olayın kesin tarihi sadece imparatorlar bölümlerinde kaydedilmiş bkz. CTS 6, s. 127; CTS 194A, s. 5169; "... Ching-nan ordusu idarcısı Yü-ling muhafızları generali Mu-jung Hsüan-tse beş bin askerle teslim oldu.. ."; HTS 215A, s. 5046: "... Ching-nan ordusu kumandanı Mu-jung Hsüan-tse beş bin askerle teslim oldu.. ."

⁹⁹CTS bu konuda yağma ettiğini, HTS kuşattığını kaydetmektedir. CTS gös. yer: "Aniden Kuei ve Tan eyaletlerini yağma etti.. ."; HTS gös. yer: "... Kuei ve T'an şehirlerini kuşattı.. ."

daha önce Kapgan, Çinliler tarafından Mo-ch'o (Beg Çor) diye anılıyordu. Hücumlarına bütün hızıyla devam eden Kapgan, Chao eyaletini kuşatarak, baskı altına aldı. Buranın vali yardımcısı T'ang Po-jo, kalenin etrafını çevirerek müdafaa etmeye çalıştı ise de Gök-Türkler kalenin içine girerek vali yardımcısı Kao Jue'i öldürdüler. T'ang Po-jo, Gök-Türklerle teslim olmak zorunda kaldı¹⁰⁰. Arkasından Hsiang eyaletine giren Kapgan, burayı da yağma etti.

Çin içlerine doğru Gök-Türk akınları bütün şiddetiyle devam ederken artık imparatoriçeyi T'ang hükümdarı olarak tanımayan Kapgan, Yen Chih-wei ile beraber Gök-Türk ülkesine gelmiş bulunan Çinli memurlara rütbelerine göre üçüncü ve beşinci derecelere ait Çin unvanları ile bu derecelerdeki Çinli memurların giydiği elbiseleri verip, Çin'e geri gönderdi. Gayesi, Çin'e hakim olduğunu göstermekti. Ancak, İmparatoriçe bu elbiselere el koyup, memuriyet derecelerini de geçerli saymadı. Bu arada Kapgan, Çin imparatoriçesine bir mektup göndererek, şu sebepleri ileri sürerek onu: Tohumluk olarak gönderilen darılar aslında pişmişti; hediye olarak verilen altının ve gümüşün avarı çok düşük idi; yukarıda da söylediğimiz gibi Çinli elçilere verilen elbiselere el konulmuştu, nihayet kızı bir hanedan prensi ile değil de İmparatoriçenin ailesinden biri ile evlendirilmeye kalkışılmıştı şeklindeki ifadelerle suçladı. İşte, bu sebeplerden dolayı yeniden Çin'e saldıracağını ve Ho-pei bölgesini ele geçireceğini ilan etti. Bu arada Yen Chih-wei'in Gök-Türk ülkesine gelişi sırasında ona askerleriyle refakat etmiş olan Çinli general P'ei Huai-ku'ya vezirlik teklif etti ise kabul ettiremedi. Bunun üzerine onu hapse attırarak öldürmeye karar verdi. Fakat, adı geçen general gizlice kaçarak, Çin'e geri döndü¹⁰¹.

5 - Çin'de Veliaht Değişikliği

Gittikçe artan Gök-Türk baskı ve akınları neticesinde şaşkına dönen İmparatoriçe Wu, daha evvel pasif vazifeye tayin ettiği T'ang hanedanına mensup şehzade Chung Tsung'u merkeze çağırarak, ona aktif bir vazife tevcih etti. Bu vazife Sarı Irmağın kuzeyinin baş kumandanlığı idi. Bir bakıma Kapgan Kagan, bu vesile ile T'ang hanedanlığının bir başka ifade ile Çin tarihinin en

¹⁰⁰Chang Jen-t'ang, bu olayın CTS ve HTS'de olmadığını söylüyor ise de (bkz. s. 188), aslında kaydedilmiştir; bkz. CTS 194A, s. 5169 ve HTS 215A, s. 6046.

¹⁰¹P'ei Huai-ku'nun biyografisi HTS 197-10a: "Yen Chih-wei, Gök-Türklerle elçiliğe gittiği zaman, Huai-ku, ona askerleriyle refakat etti. Kapgan, Yen Chih-wei'i Çin kaganı ilan ettiği zaman, Huai-ku'yu da idaresi altına almak istedi. Fakat, Huai-ku, onun önünde eğilmek istemedi. Bunun üzerine tam öldürecek iken Huai-ku durumu şöyle izah etti: " fedakarlığımdan dolayı öldürmek istiyorsanız öldürün". Neticede kagan öldürmekten vazgeçerek hapse arttırdı. Ölümü beklerken hastalandı. Dağların vadilerin arasından kaçarak Ping eyaletine vardı.. ". Chang Jen-t'ang kaçış olayının CTS ve HTS'de bulunmadığını söylüyor ise de (bkz. s. 193) yukarıdaki metinde görüldüğü gibi olay kaydedilmiştir.

parlak hanedanının yok olmasını önlemiş oluyordu. Daha sonra iş başına geçecek olan Tang şehzadeleri yaklaşık iki yüz yıl daha imparatorluğu yöneteceklerdir.

Her yönüyle çok hızlı gelişen Gök-Türk akınlarını, sözde veliaht da durduramadı¹⁰². Çin'de gelişen bu olayı çok yakından takip eden Kapgan, daha yeni Çin ordusu daha hareket etmeden Chao ve Ting eyaletlerinin her tarafını yağma edip kadın-erkek 80-90 bin kişiyi ele geçirdi. Sonra Wu-huei-tao denilen askeri bölgeyi de geçerek geri döndü. Çin kaynakları bu olayı anlatırken Kapgan'ın "neticede başarılı olmadığını ifade etmektedir". Fakat, yukarıda da açıkça görüldüğü gibi asıl hedefine ulaşan Kapgan, hemen hemen bütün kuzey Çin'i istila etmişti. Üstelik generaller Sha-t'o Chung-i ve takviye orduları kumandanı Li To-su, Gök-Türklerle karşı savaşmak üzere görevlendirildilerse de gerekli cesarete sahip olmadıklarından Kapgan'ın karşısına çıkmaktan çekinmişlerdi¹⁰³.

Sadece Ti Jen-chie, bu sırada geri dönmekte olan Gök-Türk ordularını 100 askerle takibe çıkmış, yine kaynakların ifadesine göre hiçbir netice elde edemeden geri dönmüştü.

Yukarıda görüldüğü gibi Tang hanedanlığına bağlı ardı ardına büyük darbeler indiren Kapgan, kuvvetini ve şöhretini çok fazla artırmıştı. HTS, Kapgan'ın gücünü tarif ederken, artık I. Gök-Türk devletininiki kadar olduğunu bildirmektedir¹⁰⁴. Devletin toprakları doğudan batıya 10 bin li (5670 km.) emrindeki askerin mevcudu 400 bin idi¹⁰⁵. Bu arada Gök-Türklerle sığınmış olan Yen Chih-wei, Kapgan'ın serbest bırakmasıyla Çin'e geri döndü¹⁰⁶. Fakat, kendisini affetmeyen İmparatoriçe Wu, onu ve bütün ailesini öldürerek cezalandırdı (689 yılı 10. Ay)¹⁰⁷.

¹⁰²CTS 194A, s. 5169: "İmparatoriçe Lu-lu prensini veliaht ilan etti ve Sarı nehrin kuzeyinde hareket ordusunu başkumandanı tayin etti. Ordu başarılı olmadı.."

¹⁰³HTS 215A, s. 6046: "Daha hareket etmeden Kapgan bunu duydu ve Chao ile Ting eyaletlerine saldırıp, 80-90 bin kişiyi ele geçirdi, hepsini sürülerini, altın ipekli kumaşlarını, kızlarını, oğullarını, hepsini alıp gittiler. Bütün generaller arzu etmelerine rağmen savaşmaya cesaret edemediler. Sadece Ti Jen-chie, askerleriyle takip etti. Fakat, başarılı olmadı.

¹⁰⁴HTS 215A, s. 6046: "Çin'e karşı kazandığı zaferlerden büyük gurur duyuyor ve daha fazla ihtiraslar besliyordu. Chieh-li ve diğerlerinin zamanındaki gibi kuvvetlenmişti. Topraklarının genişliği 10 bin li idi. Bütün yabancı kavimler onun emirlerini dinliyordu.."

¹⁰⁵Askerlerin sayısı sadece TCTC 206, 2009a'da bulunuyor; ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang, s. 150

¹⁰⁶Chang Jen-t'ang, bu olayın CTS ve HTS'de olmadığını söylüyorsa da (bkz. s. 188), CTS 6, s. 128 ve HTS 4, s. 99 Yen Chih-wei'in dönüşünden bahsetmektedir.

¹⁰⁷CTS 77, 5a; HTS 100, 8a.

6 - Kapgan'ın Yeni Bir İdarî Teşkilatlanma Yapması

Artık, Orta Asya'nın en kuvvetli hükümdarı seviyesine yükselen Kapgan, Gök-Türk ülkesi içinde bazı idari değişiklikler yapma yoluna gitti. Bu devletin hızla gelişip, büyümesinin ortaya çıkardığı bir netice idi. 16 yıl önce İlteriş Kutlug liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Gök-Türk devleti kısa zaman içerisinde bir cihan devletine dönüşmüştü. İşte, ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Kapgan Kagan, kardeşi Tu-hsi-fu'yu Sol Kanat (doğu) Şad'ı, ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge (Mo-chü)'yi de Sağ Kanat Şad'ı tayin etti. Ayrıca kendi oğlunu her iki taraftaki şadın üzerine "Küçük Kagan" unvanıyla vazifelendirdi. (Diğer adı Böğü, Çince Fu-chü). Böylece kendisini kaganlar kaganı pozisyonuna yükselmiş oluyordu. Küçük Kagan, aynı zamanda Ch'u-mi-k'un gibi 10 kabile (On Ok) lerin reisi de olmuştu. Öte taraftan Çincesi T'o-hsi (Geniş Batı) olan bir başka unvana da sahip idi (699 yılı).

7 - Batı Yönünde Askerî Harekât

Gök-Türk Devleti'nin en büyük düşmanı olan Çine karşı doğuda zaferleri devam ederken, batıda isyan eden Türgişlere karşı da seferlere girişildi. Küçük Kagan (İnel, Böğü), Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök-Türk ordusu Altay Dağlarının aştu, Cungarya (Yarış ovası)'ya vardıktan sonra Bolçu (Urungu gölünün güney-batı kıyısında)'da Türgişleri ağır bir bozguna uğrattı¹⁰⁴. Bolçu zaferi neticesinde Türgişlerin bütün Nu-shih-pi ve To-lu kabileleri yani Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türkler, Kapgan'ın hakimiyetini tekrar tanıdılar¹⁰⁵. Daha sonra Gök-Türkler akınları Maveräünnehir (Kengü Tarban), Otrar şehri, Arıs Irmağı civarlarına ulaştı¹⁰⁸.

Bu arada Bilge, 700 yılında Tangut'lar üzerine sefer düzenlemiş ve çocuklarını, kadınlarını at sürülerini, bütün mallarını ele geçirmişti¹⁰⁹.

8 - Yeniden Çin'e Yöneliş

Lung-you bölgesine akın yapıp, 10 binden fazla at ele geçiren Kapgan Kagan ülkesine geri döndü¹¹⁰. Bu saldırılar karşısında Çinliler yeni tedbirlere baş vurmak zorunda kaldılar. İleri gelen devlet adamlarından Wei Yüan-chung (Orhun Yazıtlarında Ong Tutuk)¹¹¹, Ling-wu bölgesi hareket ordusu kumandanı

¹⁰⁴Kül Tegin, doğu st 18-19; Bilge, doğu st 16; Tonyukuk I, batı st. 3.

¹⁰⁵Kül Tegin, doğu st 21; Bilge, doğu st 18; Ayrıca bkz. E. Chavannes, *Documents sur les Tuo-kioue Occidentaux*, Paris 1941, s. 283vd.

¹⁰⁸Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 111.

¹⁰⁹BK,D,24.

¹¹⁰CTS 194A, s. 5170; HTS 4, s. 101; 215A, s. 6047.

¹¹¹Ong Tutuk, Wei Yüan-chung aynılığı için bkz. Kafesoğlu, s. 112.

ve An-pei bölgesi büyük genel askeri valisi Hsiang Wan-tan da, T'ien-ping bölgesi birinci komutanı olarak bütün Çin ordularını idare etme vazifesini üstlendiler. Çin ordusu Bilge ve Kül Tegin'in de katıldığı bu seferde Kül Tegin, Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunmuştur¹¹². Fakat, başarılı olmayan bu generaller geri dönünce akınlarını tamamlamış olan Gök-Türk ordusu kendi topraklarına ulaştı (701).

9 - Tonyukuk Batıda

Bu sıralarda batıdaki Gök-Türk akınları devam ediyordu. Yaklaşık 25 yıldır Türkler tarafından idare edilen Batı Türkistan'daki şehir krallıkları buralara ulaşan Arap saldırılarına karşı koyabiliyordu¹¹³. Yine Tonyukuk, İnel ve Bilge tarafından idare edilen Gök-Türklerin batı orduları Seyhun (Yincü .Ögüz) kıyılarına vardı, nehri geçerek, Maveraünnehr'in Kızilkum çölüne daldı. İnel Kagan kumandasındaki bir kısım kuvvet burada kalırken, Tonyukuk güneye ilerleyip, Türgiş başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirdi¹¹⁴. Ek-Tağ'ı da geçen Gök-Türk ordusu Demir Kapı'ya ulaştı (701 yılı)¹¹⁵.

702 yılının ilkbaharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan Kapgan, 100 bin at ve koyun ele geçirdi. Arkasından Shih-ling'e saldırdıktan sonra Ping eyaletini muhasara etti. İmparatoriçe Wu, bir sürü yeni önlemler daha almaya çalıştı ise de hazırlanan Çin orduları Türk kuvvetlerine karşı çıkamaya cesaret edemediler. Tai ve Hsin bölgelerine giren Gök-Türk ordusu buralarda da yağmalar yaptı¹¹⁶.

703 yılına gelindiğinde Gök-Türk kaganı politikasında değişiklik yaptı. Saldırılarını durdurarak, Çin'e Baga Tarkan'ı elçi olarak gönderip, yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Ancak, bu sefer damat olarak istenilenin sadece T'ang hanedanına mensup değil, ayrıca veliahtın oğlu olması da gerekiyordu. Kapgan'ın gayesi tabii ki T'ang hanedanlığı içerisinde çok daha fazla söz sahibi olmak idi. Geçen defa kötü tecrübelerden dolayı İmparatoriçe,

¹¹²BK,D,25 KT,D,31.

¹¹³Kafesoğlu, *gös, Yer.*

¹¹⁴Chavannes, aynı eser,s. 67.

¹¹⁵R. Giraud, *L'Empire de Turc Celestes*, harita 4.

¹¹⁶HTS 215A, s. 6047: "... . Ertesi yıl, Yen ve Hsia'ya hücum edip 100 bin at ve koyun yağma etti. Shih-ling'e saldırdı. Arkasından Ping eyaletini muhasara etti. Yung eyaleti valisi Hsie Chi-ch'ang, Shan-tung'a özel elçi olarak gidip, büyük elçi üzerine aldı. Ts'ang, Yin, Yu, İ, Heng, T'ing, Kuei, T'an ve P'ing gibi dokuz eyaletin ordularını idare ederek boynuz gibi oldular; ayrıca Hsiang Wang, An-pei bölgesi hareket ordusu baş komutanı oldu ve bütün orduları teftiş etti. Ordular ilerleyemediler. Gök-Türkler tekrar Tai ve Hsin'e saldırdılar. Eskiden olduğu gibi ahaliyi öldürüp yağma yaptılar.

bu sefer daha temkinli davranmaya çalıştı¹¹⁷. Hemen veliahtları yanına çağırıp, sarayda bir görüşme yaptı. Neticede Kapgan Kagan'ın teklifi kabul edildi. Kapgan teklifinin kabulünden duyduğu memnuniyeti göstermek için ileri gelen devlet adamlarından İ-li-t'an-kan'ı bin baş at ile birlikte Çin sarayına gönderdi. Elçi, imparatoriçeye teklifin kabulünden dolayı Kapgan'ın teşekkürlerini iletti. Su-yü-t'ing (imparatorluk sarayının bahçesinde bir köşk)'de Gök-Türk elçisinin şerefine eğlence tertip edildi. Veliht, baş vezir ve bütün saray erkânı üç sıra halinde bu eğlenceye hazır bulundular. Gök-Türk elçisine bu denli itibar edilmesi Kapgan'ın ve Gök-Türk devletinin Çin nazarındaki üstün yerini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte Gök-Türk elçisine bir çok hediyeler sunularak geri uğurlandı. Kapgan da karşı jest yapmakta gecikmedi. 689'da sahte prens olarak Karakum'daki Gök-Türk merkezine gelen Wu Yen-hsiou'yu serbest bıraktı¹¹⁸.

Bu arada Gök-Türk devletine karşı isyan eden Basmıllar tekrar hakimiyet altına alındı¹¹⁹.

10 - Çin'de Taht Değişikliği ve Bunun Gök-Türkleri Etkilemesi

Çin'i yaklaşık yirmi yıldan beri idare eden İmparatoriçe Wu, tahtı Chung Tsung'a terketti (705). Bu suretle Gök-Türk-Çin münasebetlerinde yeni bir devir açıldı. Çünkü tahta yeni geçen Çin imparatoru farklı tutum içindeydi. Bunun üzerine tekrar hücumla geçen Kapgan, Ling eyaletinin Wu-sha kasabasına saldırdı (706 yılı 2. Ay)¹²⁰. Bu sırada Ling-wu bölgesi ordusu başkumandanı Sha-t'o Chung-i, Gök-Türk ordusuna karşı koymaya çalıştı ise de Çin generallerinin hepsi yenilip, geri çekildiler. Söz konusu savaşlarda Bilge'de önemli rol oynadı¹²¹. Bu savaşlar sırasında ölen insanların sayısı hakkında Çin yıllıkları CTS ile HTS farklı bilgiler vermektedir. Aynı sırada Çin'de büyük kuraklık oldu. CTS 194A, 6 binden fazla insan'ın öldüğünü kaydederken, HTS 215A, bu rakamı birkaç 10 bine çıkarmaktadır¹²². Aynı ay içerisinde başka bir

¹¹⁷W. Erberhard, *Çin Tarihi*, s. 209'daki imparatoriçe Wu'nun, Kapgan'ın teklifini kabul edip, bir prens gönderdiği hususundaki fikri hatalı olmalıdır. Çünkü kaynaklarda böyle kayıt bulunmadığı gibi ayrıca daha sonra tahta geçecek olan İmparator Chung Tsung, bu anlaymayı reddedecektir (bkz. CTS 194A, s. 5170; HTS 215A, s. 6047).

¹¹⁸Yıllıklarda zikredilmeyen bu bilgi sadece TCTC 207'de bulunmaktadır.

¹¹⁹Bilge, doğu st 25; Kafesoğlu, aynı eser, s. 113.

¹²⁰CTS 7, s. 143, Gök-Türklerin saldırı tarihini aynı yılın 12. Ayı olarak belirtirken Çin ordusunun kaybını da 30 bin olarak bildirmektedir.

¹²¹BKD 26 KT D 32-34.

¹²²CTS 194A, s. 5170: "Chung-Tsung tahta geçti. Kapgan, tekrar Ling eyaletinin Wu-sha kasabasına saldırdı. Ling-wu ordusu baş kumandanı Sha-t'o Chung-i, onunla karşı karşıya gelip, uzun süre savaştı. Subaylar yenilip geri döndüler. 8 binden fazla kişi öldü. Arkasından Yüan ve Hucı gibi eyaletlere saldırdı. Lung-you'yu yağma edip, 10 binden fazla koyun ele geçirip gittiler. Sha-t'o Chung-i görevinden alındı."

koldan Yüan ve Huei gibi eyaletlere giren Gök-Türk kuvvetleri Lung-you bölgesini yağma ettiler. 10 binden fazla at, 10 binden fazla koyun ele geçiren Kapgan, geri döndü. Bunun üzerine Gök-Türk saldırılarına karşı bir şey yapamayan Çinli general Sha-t'o Chung -i görevinden alındı.

Gök-Türk saldırılarından iyice yılan Çin'in yeni imparatoru, daha önce kabul edilmiş olan evlilik teklifini reddetti. Üstelik Kapgan'ı öldüren prens ve büyük generallik rütbelerinden birini tevcih edeceğini ilan etti. İmparatorun bu sırada aldığı karşı tedbirlerden biri de CTS'de belirtilip, HTS'de işaret edilmeyen "imparatorun bütün memurlara Gök-Türkleri yıkıp ele geçirmek için planlar yapmalarını emretmesidir"¹²³. Bu emir bundan sonra gelişen Gök-Türk tarihi içinde çok önemli rol oynayacaktır. Çünkü birbiri ardına planlar hazırlayan Çinli devlet adamları; Gök-Türklerin güneye akın yollarını kesmek için üç tane Shou-chiang-ch'eng (teslim alma kalesi) kurulmasını, General Sha-t'o Chung-i'nin korkak olduğu için görevden alınmasını, diğer kumandanlara mükafat verilmesini, sınır boylarındaki valilerin çok dikkatli seçilmesini, askerlerin çoğaltılıp, gerekli levazımata yığılmasını imparatora tavsiye ederek, Gök-Türklerle karşı, sefer yapılmasını, ancak daha önce Gök-Türk ülkesi içinde müsait durumun yaratılmasını, öte taraftan kazanılacak süre içerisinde onlara karşı savaşacak ordunun eğitimi fırsatının elde edilebileceğini, diğer taraftan çok geniş çapta bir sefer açılabilmesinin mümkün olacağını bildirdiler.

Evlilik teklifinin reddedilmesine çok kızan Kapgan, Gök-Türk Devleti içerisinde yakaladığı resmi memur sıfatlı Çinli Ts'ang Ssu-yen'i öldürttü. Bu şahıs her ne kadar Liu Mau-tsai tarafından elçi olarak gösterilmekte ise de¹²⁴ yıllıklar söz konusu hadiseyi anlatırken genelde kullanılan elçi kelimesinden farklı olarak seyahat eden resmi görevli kişi anlamına gelen kelimelerle yazmışlardır¹²⁵. Bu da bizi ister istemez adı geçen kişinin casus olduğu konusunda bazı düşüncelere sevk etmektedir. Bahis konusu tarihten sonra (705) Gök-Türk ülkesinde sık sık isyanların çıkmış olması, az önce söylediğimiz gibi CTS'de uzun uzun anlatılan bir raporun imparatora sunulması ve adı geçen şahsın casus olduğu konusundaki tahminimizi kuvvetlendirmektedir.

HTS 215A, s. 6945: "... Chung Tsung tahta geçtiğinde, Kapgan, Wu-sha kasabasına saldırdı. Neticede Ling-wu ordusu baş kumandanı Sha-t'o Chung-i, onunla savaştı, kazanamadı, birkaç on bin insan öldü. Arkasından Gök-Türkler, Yüan ve Huei gibi eyaletlere girip çok miktarda at ve koyun ele geçirdiler..."

¹²³Lu Pu adlı vezirin hazırladığı rapor CTS 194A, s. 5170,5171'de kayıtlıdır. Bu vezir Çin tarihinin ilk devirlerinden itibaren misaller vererek alınması gereken önlemleri imparatora anlatmıştır. Söz konusu raporda özellikle Hunlar ile ilgili misaller çok çarpıcıdır.

¹²⁴Bkz. Liu, I, s. 406,407.

¹²⁵HTS 215A, s. 6047; "... Kapgan, Hung-lu-ch'ing unvanlı resmi vazifeli memur (hsing-jen) Ts'ang Ssu-yen'i öldürdü.. "

707 yılının 5. Ayında "Sınır Muhafızları Generali" rütbeli Chang Jen-tan, Shuo-fang bölgesi baş kumandanı oldu. Kendisine kuzey sınırlarının savunması vazifesi verilmişti¹²⁶. Ertesi yıl Çinliler, Sarı nehrin kuzeyinde daha evvel yabancıların gelip, Çin ile münasebet tesis ettiği veya teslim olduğu üç kaleşehrin inşasına, eski olanların da tamirine başladılar. Gök-Türk hücumlarının gelmesi muhtemel yollara yığınaklar yapıp barikatlar kuruldu. Çinliler bu şekilde Kapgan'ın güneye saldırı yollarını tıkamayı tasarlamışlardı. Bundan sonra T'ang Hsiou-ching, sınırları koruma kumandanı olarak, söz konusu mevzilere yerleşti¹²⁷.

708 yılının 11. Ayında baidan da bazı Gök-Türk birliklerinin Çin'e girdiğini görmekteyiz. Bu esnada batıdaki Gök-Türklere gönderilen Feng Chia-ping adlı kişi de öldürüldü. Aslında Türgişlere gönderilmiş adı geçen şahsın da casus olma ihtimali kuvvetlidir¹²⁸. Diğer taraftan An-hsi askeri valisi Çinli kumandanı Niou Shih-chiang ile Türgişler, Hou-shao kalesinde savaştılar, mağlup olan Çinli vali öldürüldü¹²⁹.

11 - Boyların İsyanı

Gök-Türk devletine karşı isyan hareketine kalkışan boylardan Çiklerin Kem-İrtiş arasında, Azların Isık Gölünün batısında 709 yılında itaat altına alındığı Bilge Kagan kitabesinden anlaşılmaktadır¹³⁰. Bu sırada Gök-Türk ordusunu Bilge Şad idare etmişti.

Aynı sıralarda Çin'in imparator değişikliğine sahne olduğunu görüyoruz. Chung Tsung ölünce, Juei Tsung onun yerine tahta geçti. Bu imparatorun tahta geçişinin ilk yılında Kapgan, tekrar Çin'e elçi göndererek evlilik yoluyla müttefik olmak istedi (711 başları). Fakat, bu defa bir Çin prensesini hatun olarak almak istiyordu. Kapgan'ın teklifi Çin sarayında müzakere edildi. Neticede Sung bölgesi prensi Ch'eng-ch'i'nin kızına Chin-shan (Altın dağı-Altay dağları) prensesi unvanı verilerek Gök-Türklere gönderilmesine karar verildi. Evlilik teklifinin kabul edilmesinden memnun olan Kapgan, oğullarından Yang-wo-chih Tegin'i ikamet etmek üzere Çin sarayına gönderdi. Bu Tegin, Çin sarayına vardığında kendisine yüksek generallik rütbelerinden biri tevcih

¹²⁶Bu olayın kesin tarihi sadece HTS 4, s. 107'de bulunmakta olup, diğer kaynaklarca zikredilmemektedir.

¹²⁷T'ang Hsiou-ching'in gönderilişi ve sınırlara yerleştirmesi sadece HTS'de kayıtlıdır. CTS'de bu konuda bilgi bulunmamaktadır.

¹²⁸Bu saldırı ve diğer ilgili hadiseler yalnız HTS 4, s. 110'da zikredilmiştir. Diğer kaynakların hiç birinde malumat yoktur.

¹²⁹HTS, gös. yer.

¹³⁰Doğu, s. 26; ayrıca bkz. Kafesoğlu, s. 112.

edildi¹³¹. Artık Çin'e karşı yumuşak bir politika izlemeye başladığını gördüğümüz Kapgan'ın Çin'e karşı tavır değişikliğinin sebebi hiç şüphesiz aşağıda bahsedeceğimiz üzere ülkesinde sık sık isyanların çıkması idi.

"Altay Dağı (Chin-shan)" prensesinin Gök-Türk ülkesine gönderilme işinde refakatçi olarak Ho Feng-yao tayin edildi. Gelini götüren heyet, Gök-Türk topraklarına girdiğinde Kagan da onları karşılamak için bir elçilik heyeti göndermişti. İki heyet yolda karşılaştıklarından, Gök-Türk heyetinin başkanı, Ho Feng-yao'ya prensesin Tang hanedanına mensup olmayışından dolayı kızdı. Daha sonra Ho Feng-yao ve yanındakiler, Kapgan'ın bulunduğu yere ulaştılar. Hediyelerin çok sayıda oluşu, elçilerin iyi reverans yapışlarını gören Kapgan, prensesin gerçek olmayışına aldırmadı. Üstelik Çin ile iyi münasebet tesis etmeyi de kabul etti¹³². Aslında Kapgan'ın yumuşamasının en büyük sebebi hiç şüphesiz o sıralarda Bayırku ve Türgiş isyanlarının çıkması dolayısıyla devletin içerde çok zor kalması idi¹³³.

Bu sıralarda Sung Ch'üan, Tang Hsiou-ching gibi birkaç Çinli general aslen Moğol boylarından olup, Gök-Türklerle tabi Hsi'ler ile Ling-hsing'de savaşırken esir düştüler (710 sonları). Daha sonraları Hsi'ler tarafından Gök-Türklerle teslim edilen bu generaller öldürüldü. Bundan sonra bölgenin Sınır Muhafızlığı kumandanlığı görevi Kuo Yüan-chen'a verildi. Kısa süre sonra Juei Tsung'un tahttan uzaklaştırılıp, yerine Hsüan Tsung'un geçmesiyle yine Çin'de imparatorluk değişikliği olmuştu. Bu imparator tahta geçer geçmez daha evvel Gök-Türklerle yapılmış olan evlilik ittifakını reddetti. Çin'e karşı eski atak ve üstün durumu devam etmeyen Kapgan, ülke içindeki isyanlarla meşgul oluyordu. Bu isyanlardan Orhun Abidelerinde açıkça bahsedilmektedir. 710 yılında isyan eden Kırgızlar, Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordu tarafından Kögmen Dağlarının kuzeyinde Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler¹³⁴. Aynı yıl Tola Irmağı civarında yaşayan Bayırku'lar, Türgi-yargın Gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı¹³⁵. 711 yılında Türgişler isyan edince, Orhun Yazıtlarının ifadesiyle üzerlerine yüründü ve yenildiler, reisleri So-ke öldürüldü¹³⁶. Arkasından Bars Beg, Türgiş Kaganı tayin edilerek, Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi, sonra Semerkand'a sefer tertip edildi¹³⁷. 703'te Beşbalık halkının daveti üzerine bu şehir üzerine yürüyen Bilge düşman-

¹³¹Generallik unvanının Çincesi, Hsia-wei-yüan-wai-ta-chiang-chün;dür. HTS 215A'daki Kapgan'ın biyografisinde rehine olarak gönderildiği zikredilmiştir.

¹³²Bu konu hakkındaki bilgiler yani prensesin gönderilmesi sadece HTS 123'te bulunan Ho Feng-yao'nun biyografisinde bulunmaktadır.

¹³³Bkz. Kafesoğlu, s. 114.

¹³⁴Kül Tegin, doğu, 35,36; bilge, doğu,26-27; ayrıca bkz. Giraud, s. 175.

¹³⁵Kül Tegin, doğu, 34; Liu,I, s. 169.

¹³⁶Bilge, doğu, 28; Kül Tegin, doğu,37-38.

¹³⁷Bilge, doğu, 39.

ları (muhtemelen Basmıl) yenip, şehir halkını kurtardı. 713 yılında Karluklar, Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortak hareketi neticesinde Tamug Iduk-baş (Tamır ırmağının doğduğu yer)'ta mağlup edildiler. Muharebede yenilen Karluklar kaçarak Çin'e sığındılar¹³⁸.

714 yılı 2. ayda¹³⁹ İnel (İ-nie) Kagan, Tung-e (Tonra) Tegin ile Huo-pa İlteber unvanlı Kapgan'ın kız kardeşinin kocası Shih-shih-pi, süvarileriyle beraber Pei-t'ing (Beşbalık'ın kuzeyi)'e saldırdılar. Kuşatma sırasında kalenin yakınına sokulan Tung-e Tegin öldürüldü. Bu başarısız hadise üzerine Huo-pa İlteber geri dönmeye cesaret edemedi. Yanına karısı ve oğullarını alıp, Çin'e gitti ve teslim oldu. Bundan çok memnun olan Çin imparatoru, İltebere "bol Muhafızları Büyük Generallığı" ile Yen-shan bölgesi prensliği, karısına da Altay dağı Chin-shan prensesi unvanı verildi. Diğer taraftan kendilerine 10 tane kadın köle, 10 at ve 5 bin top ipek vb. hediyeler sunulmuştu¹⁴⁰. Aynı yılın üçüncü ayında Chi-hsi bölgesi vergi memuru A-shih-na Hsien, Türgişlere saldırıp, reisleri Tou-tan'ı ele geçirdi¹⁴¹.

Kapgan tarafından Tang hanedanının merkezine ikamet etmek için gönderilmiş olan Yang-wo-chih Tegin, Çin'de öldü¹⁴². Çin imparatoru bir ferman yayınlayarak, hanedana akraba ailelerden en az üç kişinin ölen Tegin'in ailesini ziyaret edip, taziyetlerini sunmalarını emretti. Ölümünden sonra ailesinin iyi davranışlara mazhar olması, aslında onun Çin'de bulunduğu sırada bir rehine gibi değil, aksine gayet itibarlı şekilde yaşadığını göstermektedir.

Gök-Türk Kaganı Kapgan, tekrar Çin'e elçi gönderip evlilik yolu ile akrabalık teklifinde bulunduğu ise de imparator kabul edilip, etmediğini bildirmedi. Diğer taraftan Çin kaynaklarının ifadesi ile onun olağanüstü başarılarından korkan" Moğol kabileleri Ch'i-tan ve Hsi'ler de Gök-Türk yüksek hakimiyetini tanıyıp, Kapgan'a bağlandılar¹⁴³. Kaynakların ifadesine göre Gök-Türk ordusunun sayısı dışarıda bütün gailelere rağmen 400 bin kişiyi bulmuştu. Bir başka deyişle bu kadar yay çekene sahipti. Fakat, Kapgan'ın halkını çok sert idare etmek gibi büyük bir hatası vardı. Zaten çok yaşlanmıştı. İşte bu sert tutumu devletin başına büyük dertler açıyordu. Boylar arasındaki huzursuzluk gittikçe arttı. On kabile (on-ok)'nin Sol Tu-lu boylarının Beş Çor'u, Sağ Kanat Beş Nu-shih-pi'lerin Beş Erkini hep beraber Çin'e müttefik olmak için teklifte

¹³⁸Kafesoğlu, aynı yer.

¹³⁹Kesin tarih için bkz. Chang Jen-t'ang, s. 165-166.

¹⁴⁰CTS 194A, s. 5172; HTS 215A, s. 6048.

¹⁴¹Bu bilgi sadece HTS 5. s. 123'te kayıtlıdır: "3. Ayda Chi-hsi vergi memuru A-shih-na-hsien, Batı Gök-Türk (Türgiş), Tou-tan'ı ele geçirdi.. "

¹⁴²Tegin'in Çin'de ölümünden CTS'de bahsedilmiş iken HTS'de zikredilmiştir.

¹⁴³Aslında bu konuda HTS biraz farklı bahsetmektedir; 215A, (s. 6048): "... Kapgan, Ch'i-tan ve Hsi'ler sert bir şekilde itaati altına aldı.. "

bulundular. Karluklar gibi diğer birkaç Türk boyu da Çin'e vassal olmak için başvurdular (715 yılı 4. Ay). Çinliler bu tekliflerin hepsini kabul etti. Ancak, kendileri için çok önemli stratejik mevkilerde Gök-Türk ülkesi sınırları içerisinde oturmalarını istedi¹⁴⁴. T'ang imparatoru böylece Gök-Türk devletini içerden daha iyi yıpratılma fırsatını elde edecekti. Ortaya çıkan yeni durum karşısında İmparator Hsüan Tsung, bazı yeni tedbirler de aldı; Çin'e yeni bağlanan kabileleri daha iyi pasifize edebilmek için teşkilatlarını yeniden düzenledi.

Bu hadiseler üzerine Kapgan, Karluk ve diğer boylara defalarca saldırdı. Çin imparatoru da buna karşı bütün vali ve kumandanlarına iki koldan isyancı Türk boylarını desteklemelerini emretti. Diğer taraftan tedip edilen boylar arasına Azlar ve İzgiller de katıldı (715)¹⁴⁵. Aynı yılın baharında Kapgan'ın Dokuz Oğuz seferi sırasında yenilen Oğuzların bir kısmı da Çin'e sığındı¹⁴⁶.

Ardı arkası kesilmeyen isyanlar neticesinde Gök-Türk devletinin gücü oldukça zayıfladı. Bu durum Gök-Türk tabiyetinde olan yabancı kavimlere de tesir etti. Tu-yü-hun'lar, Kao-li (Kore)'lerin bir kolu olup aynı zamanda Kapgan'ın damadı Kao Wen-chien vb. bir çok Gök-Türk vassalı gidip, Çin'e bağlandı¹⁴⁷. Çin'e sığınanların hepsine özel yüksek Çin unvanları tevcih edilip, generallikler ve düklükler verildi¹⁴⁸. Gök-Türklerden kopmalar bununla da kalmadı Kapgan'ın damadı A-shih-te-hu-lu aniden Çin'e gitti ve T'ang hanedanına tabi oldu¹⁴⁹. Gök-Türk hükümdarı ise ülkesinde çıkan isyanları basturmaya devam ediyordu. Reisleri A-pu-ssu olan Dokuz Kabile'ye (Oğuzlar) saldıran Kapgan, onlarla Chi-pe'i'de savaştı. Dokuz Kabile yenildi, insanların çoğu öldü Dokuz kabile grubuna dahil mağlup, Ssu-chieh (İzgil) ve diğer bazı boylar da Çin'e bağlandılar. Çin imparatoru bunların reislerinin hepsine idari unvanlar verdi. Bunun gayesi Kapgan'ın himayesinde bağımsız olmayan Türk boylarına, bu şekilde artık bağımsız olduklarını hissettirmek idi. Ancak, yine de kuzey sınırlarında bir sürü yeni önemler alarak, herhangi bir Gök-Türk saldırısına karşı teyakkuz halinde olmalarını emretti.

12 - Kapgan'ın Pusuya Düşürülmesi ve Ölümü

Çin İmparatoru Hsüan Tsung, Kapgan Kagan'ı tamamen ortadan kaldırmak, ya da eline geçirmek istiyordu. Bu maksatla Gök-Türk ülkesinde üç

¹⁴⁴HTS 215A, s. 6048; CTS 194A, s. 5173.

¹⁴⁵Kül Tegin, kuzey, 3-4.

¹⁴⁶Kafesoğlu, s. 115.

¹⁴⁷CTS gös. yer; HTS gös. yer.

¹⁴⁸Bu bilgi sadece CTS'de kayıtlıdır (bkz. Gös. Yer.); HTS'de bulunmamaktadır.

¹⁴⁹İmparatorun Gök-Türklerle karşı diğer boylara tekrar unvan ve hediyeler sunması yalnız HTS 215A, s. 6049'da zikredilmiştir.

ayrı bölgede bulunan ve yukarıda bahsettiğimiz gibi Çin ile daha önce müttefik olan, üstelik çeşitli Çin unvanları da alan Türk boylarının reislerine yeniden unvan ve hediyeler sunuldu. Bu suretle yeniden taltif edilerek, Kapgan'a saldırmak için tahrik ediliyorlardı¹⁵⁰. Böylece Kapgan'a karşı ihanet cephesi tekrar harekete geçmişti. Çin müttefikleri Bayırku'lar isyan edince, Kapgan üzerlerine yürüdü. Tola Irmağı kenarında yapılan savaşta Bayırkular çok ağır bir bozguna uğradılar. Ancak, Kapgan zafer kazanmanın verdiği mağruriyet içerisinde çok az sayıda askerle geri dönerken Söğüt Ormanında savaş artığı Bayırkuların reisi Chie-chih-lüe'nin¹⁵¹ ani hücumuna uğrayarak öldürdü. Her iki yıllıktaki ifadeden anlaşıldığına göre casus olan Çinli Ho Ling-ch'üan, o sırada Bayırkuların yanında bulunuyordu. Bu şahıs Kapgan'ın kesik başını alıp, Çin başkentine götürdü (716 yılı 6. Ay).

24 yıl süren parlak zaferlerde dolu bir kaganlık dönemini çok hazin bir sonla kapayan Kapgan'ın yerine kendisinin daha evvel Küçük Kagan tayin ettiği oğlu İnel geçti ise de Kutlug'un oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu ve bütün ailesini ortadan kaldırdı; sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kagan olarak tahta geçirdi.

¹⁵⁰Çin İmparatorunun Gök-Türklerle karşı diğer Türk boylarına tekrar unvan ve hediyeler sunması yalnız HTS 215A, s. 6049'da zikredilmiştir.

¹⁵¹Bu reisin ismi sadece CTS 1194A, s. 5173'de bulunmaktadır.

III

BİLGE KAGAN DEVRİ

1 - Kagan Olmadan Önce Bilge'nin Faaliyetleri

Bilge, 716 yılından sonra amcası Kapgan'ın ölümü üzerine yerine geçen İnel'in başarı gösterememesi neticesinde Kül Tegin tarafından yapılan bir ihtilal sayesinde kagan olabilmisti. Ancak, Orhun Yazıtlarında kendi adına ve kardeşi adına dikilen kitabelerde de anlattığı gibi devlete hizmeti daha on dört yaşında iken başlamıştı.

683 yılında doğan Bilge, kendisinden önceki diğer devlet adamları gibi Çin esareti görmediği için şanslı idi. Ancak, henüz sekiz yaşında iken babasını kaybetmişti. Kendisinden bir yaş küçük kardeşi ile yetim kalırken töre uyarınca kaganlığı amcası almıştı¹⁵². Bulundukları siyasi faaliyetleri Kapgan Kagan'la ilgili bölümde değerlendirmiştik. Ancak, yine de Bilge'nin kendi ağzından anlattığı olaylara temas edebiliriz.

Babası ölüp amcasının kagan olduğu sırada Bilge, prens yani Tegin (Tigin) unvanını taşıyordu. 14 yaşına geldiğinde yani 697 yılında Tarduş halkı üzerine Şad olarak tayin edilmişti. Tarduşlar 647'den sonra iyice zayıflamışlardı. Her halde Altay Dağlarının güney eteklerinin batısında İrtiş Irmağı dolaylarında yaşıyorlardı. Bu göreve tayininden sonra 716 yılında Kapgan'ın ölümüne kadar geçen 19 yıllık süre içerisinde doğuda Sarı Irmağa ve Shan-tung ovasına, batıda Demir Kapiya¹⁵³, Kögmen dağlarının kuzeyindeki Kırgız ülkesine toplam yirmibeş sefer etmişler, onlarla üç kez savaşmışlardı. Neticede devletliler devletsiz, kaganlılar kagansızlar kalmışlardı. Tonyukuk'un yüksek idaresinde Bilge, amcası kaganın oğlu İnel ile birlikte batı ordulainı idare edeceklerdi. 699 yılında Türgişlerin liderliğindeki bütün On-Ok halkı yaniden devlete bağlandı. Hatta hükümdarları Wu-chih-le ve yabgusu yakalanıp öldürülmüşlerdi. Bilge, Türgişlerin, Batı Gök-Türklerin devamı olması sebebiyle buna çok üzülmekte ve "Türgiş kaganı kendi Türküm bodunum idi. Bilgisizliği yüzünden bize karşı hatalı hareket ettiğinden Kaganları öldü, kumandanları, bakanları da beyleri de

¹⁵²KT,D 16; Ayrıca bkz. Taşağıl, Kapgan, *Belleten*, 218, s. 53.

¹⁵³R. Giraud, *L' Empire De Turcs*, harita, 4.

öldü. On Ok halkı ızdırıp gördü" demektedir¹⁵⁴. Bundan sonra Az'lar Kırgızlar yeniden düzene sokulmuşlardı¹⁵⁵.

Bilge, 700 yılında Tangut'lara doğru sefer etmiş, onları mağlubiyete uğratarak çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini ve bütün mal varlıklarını ele geçirmiştir¹⁵⁶. 701 yılında Kapgan Kagan, Ordos bölgesine büyük bir akına kalktığında Kül Tegin'le beraber Bilge'de söz konusu sefere katılmıştır. Tang hanedanı imparatorunun gönderdiği elli bin kişilik ordunun kumandanı Ong-Tutuk (Wei Yüan-chung) on altı yaşındaki Kül Tegin tarafından yakalanarak, Kapgan'a sunulmuştur. Bilge, o orduyu orada yok ettiğini söylemektedir¹⁵⁷.

703 yılında ise Bilge kendine akraba gördüğü Basmılların Iduk Kut unvanlı idarecisini kendine vergi vermediği için üzerine yürümüş ve yeniden vergisini toplamaya devam etmiştir¹⁵⁸.

705 yılında ise daha büyük bir düşmanla Çinli Sha-t'o Chung-i (Saça Sengün) ile savaşmış, askerlerini orada öldürmüştü¹⁵⁹. Ölen askerlerin sayısı on binlerce idi¹⁶⁰. 26 yaşına geldiğinde yani 709 yılında daha evvel Tonyukuk tarafından isyanları bastırılıp devlete bağlanan Kırgızlar ve Çik'ler üzerine yürümek durumunda kaldı. Önce Yenisey'in kaynaklarından Kem Irmağını geçerek, onlarla Örlen adlı mevkide savaştı. Arkasından Az halkını tekrar itaat ettirdi¹⁶¹. Bir yıl sonra ise (710'da) Kırgız'lara doğru Kögmen Dağlarını mızrak batımı yerleri sökerek açmak suretiyle aniden Kırgızları uykuda baskına uğrattı. Songa dağlarında yapılan savaşta Kırgızların kaganı öldürüldü ve bölge tamamen zaptedildi. Aynı yıl Altay Dağlarını aşarak ve İrtiş Irmağını geçerek Türgişler üzerine yürüdü. Onları da uykuda bastı. Daha sonra Türgişlerin ordusu ateş ve bora gibi Bilge'nin üzerine gelmişti. Bolçu'da yapılan savaşta Türgişlerin kaganını, yabgusunu ve şadını öldürdü¹⁶².

Bundan sonra 713 yılında Beşbalık'a doğru sefer eden Bilge, altı kez savaştıktan sonra düşmanlarını (belki Basmıl hükümdarını) öldürdü ve onların zulmünden inlediği için kendini davet eden şehir halkını kurtardı¹⁶³.

¹⁵⁴BK,D 16; KT,D,18; ayrıca T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 43.

¹⁵⁵BK, D 17; KT,D 20.

¹⁵⁶BK, D, 24.

¹⁵⁷BK, D, 25.

¹⁵⁸BK, D, 25.

¹⁵⁹BK, D, 25,26; KT D, 32-34.

¹⁶⁰CTS 194A, s. 3170'de 6 bin; HTS 215A, 6945'de ise bir kaç on bin olarak bildirilmiştir.

¹⁶¹BK, D 26; KT D,37.

¹⁶²BK D, 28; KT D 37,38.

¹⁶³BK, D, 28.

714 yılında bu defa isyan eden Karluklar üzerine yüründü ve Tamıg (Tamag) Iduk Baş'ta (Tamır ırmağının kaynağı) mağlup edildiler. Ancak, Karluklar toparlanarak yeniden geldiğinde, Basmillar da harekete geçmişti. Dokuz Oğuzlar dahi düşman olmuşlardı. Bir yılda dört kez de onlarla çarpışmak zorunda kaldı. İlk önce Togu Balık'ta Tola Irmağı askerler yüzdürülmek suretiyle geçilmiş ve savaşılmış; ikincisi Antargu'da yine yenmiş, üçüncü olarak Çuş Irmağı başında vuruşmuştu. Üçüncü çarpışmada düşmanları önce Bilge'nin ordusunun safları dağıtılmış, ancak sonra geri püskürtülmüştü. Orada Tongra, Dokuz Oğuz boylarının alplerinden bir grubu da yendiği vurgulanmıştır. Dördüncü savaş Ezgenti Kadız'da meydana geldi ve hepsi mağlup edildi. Bu arada 715 yılında Amgı kalesinde kışlandığı sırada kıtlık olmuştu¹⁶⁴. Bu yılın ilk baharında Oğuzlara doğru sefer etti. Sefer esnasında birinci ordu yola çıkmış iken ikinci ordu daha merkezde idi. İşte bu sırada üç Oğuz ordusu baskın yaptı. Oğuzların bir grubu, Bilge ve Kül Tegin'in evini barkını yağmalamaya giderken, diğer askerlerin üzerine saldırdı. Bilge ve Kül Tegin çok zor durumda kalmışlardı. Karargahın başındaki Kül Tegin cansiperane bir savunma ile üzerlerine gelenleri püskürttü. Başlarında böyle sıkıntılı hadiseler geçen Bilge "Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, dağıttım. Tanrı buyurduğu için ben çalışıp kazandığım için Türk Milleti de öylece kazanmış şüphesiz. Ben erkek kardeşimle beraber, bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi" demektedir. Bundan sonra Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla beraber gelmelerine rağmen Ağu'da yapılan iki savaş neticesinde Bilge'ye yenildiler, devletleri zaptedildi¹⁶⁵.

716 yılında Dokuz Oğuzlar yerlerini, yurtlarını terk ederek gidip Çin'e sığındılar¹⁶⁶.

Son yıllardaki boy isyanlarından, II. Gök-Türk devletinde merkezi kontrolün tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Bütün ayaklanmaların bastırılmasında Bilge ve Kül Tegin kardeşler ön plândadır ve cansiperane bir şekilde devletlerini savunmaktadırlar.

2 - Kül Tegin'in Faaliyetleri

684 yılında doğduğu anlaşılan Kül Tegin'in savaş alanlarındaki bilinen ilk başarısı 700 yılındaki Kansu seferi sırasında Çin ordusunun kumandanı Wei Yüan-chung'un yeğenini canlı yakalayıp eliyle Kapgan'a sunmasıdır¹⁶⁷. Ancak, bundan önce Kül Tegin'in katıldığı diğer askeri faaliyetler olabilir

¹⁶⁴BK,D, 29-31; KT,K 4,5,6.

¹⁶⁵BK, D, 31-34.

¹⁶⁶BK D 35.

¹⁶⁷KT D, 31,32.

düşüncesindeyiz. Belki göze çarpan belirgin bir hareketi olmadığı için kaynaklarca zikredilmemiş olabilir. Ayrıca Bilge kendi yazıtında bu hadiseyi 701 ile tarihlemektedir. Dolayısıyla söz konusu başarının Kül Tegin tarafından 700-701 yıllarında gerçekleştirildiği sonucuna varmamız mümkündür. Altı Çub Soğdaklarına yapılan Kapgan idaresindeki Kül Tegin ve Bilge'nin de katıldığı hücumda önce onlar bozguna uğratılmıştı. Arkasından Çinli Ong Tutuk yani Wei Yüan-chung elli bin kişilik bir ordu ile üzerine geldi. Her halde atı çarpışmalar esnasında öldü ki; yaya olarak atılıp, hücum etti ve yakaladığı kumandanın yeğenini kaganına götürdü. Neticede Çin ordusu orada imha edildi¹⁶⁸.

Kül Tegin 705 yılında Çinli general Sha-t'o Chung-i ile yapılan savaşa katıldı. Çarpışmalar sırasında, önce Tadık Çor'un boz atına, arkasından İşbara Yamtar'ın boz atına, sonra Yiğen Siliğ Bey'in giyimli don atlarına binerek hücum etmiş, ancak atların hepsi ölmüştü. Hatta Kül Tegin'i zırhından ve kaftanından yüzden fazla okla vurmuşlar, ama yüzüne ve başına değmemişti. Neticede adı geçen Çinli kumandanın 80 bin kişilik ordusu da mağlub edildi¹⁶⁹. Bu hadiseden sonra 710 yılından önce Türgi Yargun Gölünün kenarında Yir Bayırkuların Uluğ Erkin ile yapılan savaşta Kül Tegin büyük yararlıklar göstermiş, mağlub Uluğ Erkin az sayıdaki askeriyle kaçıp gitmişti¹⁷⁰. Bilge'nin 710 yılındaki Kırgız seferinin arkasından Türgişler üzerine yapılan hücumlara Kül Tegin bizzat katılarak çok sayıda muvaffakiyet elde etmişti.

Hatta, Az'ların valisini eliyle yakalamak gibi üstün bir başarı daha gösterdi. Mağlub Türgişlerin arta kalanları öldürüldü, Tabar'da yerleştirildiler. Bundan sonra Demir Kapiya yapılan seferin akabinde Türgişler yine düşman olmuşlar ve Maveraünnehr'e doğru gitmişlerdi. Kül Tegin az sayıda askerle onların peşinden gönderildi. Gücünün azlığına rağmen Kül Tegin büyük bir savaş yapmış, Alp Salçı Kır atına binerek çarpışmalara katılmış, neticede Türgişler yine bozguna uğramışlardı¹⁷¹.

Bundan sonra Koşu Totok (Tutuk) la savaşan ve onun çok sayıda askerini öldüren Kül Tegin, 711 yılında patlak veren Karluk isyanlarının bastırılması işlerinde de baş rol oynadı. Karluklarla Tamag Iduk Baş'ta savaştı (714). Onlar yenildikten sonra Az'lar üzerine yüründü; çünkü onlar da düşman olmuştu. Kara Göl'de Azlarla savaşmış; Alp Salçı Kır atına binen, Kül Tegin, Az'ların reisi İlteberi canlı yakalamış, boy halkları da ağır bir bozguna uğratmıştı. Boyların isyanları neticesinde II. Gök Türk ülkesi tamamen karıştığında Dokuz

¹⁶⁸KT D,32.

¹⁶⁹KT,D 33,34.

¹⁷⁰KT, D, 34-40.

¹⁷¹KT, D, 34-40.

Oğuz boyları da baş kaldırmışlardı. İzgiller mağlup edilmiş, ancak Alp Salçı Kır atı çarpışmalar esnasında ölmüştü. Dokuz Oğuzlarla bir yılda tam beş kez önce Toğu Balık'ta, ikinci Koşulgak'ta Ediz'lerle üçüncü Bolçu'da Oğuzlarla, dördüncü Çuş Başın'da savaşılmıştı. Bilge bahsinde açıkladığımız gibi Gök-Türkler devlet yöneticileri ve orduları çok zor durumlara düşmüşlerdi. Tongra'lardan bir grup bizzat Kül Tegin tarafından dağıtılmıştı. Beşinci savaş yine Oğuzlarla Ezgenti Kadız'da yapılmış bu da galibiyetle sonuçlanmıştı. Ancak, Oğuzlarla yapılan savaşlar daha uzun süre devam etmişti. Yine Bilge bahsinde belirttiğimiz gibi Oğuzların, karargahı basmaları sırasında onun olağanüstü gayreti neticesinde düşmanın geri püskürtülmesine yol açmıştı. Neticede onun öksüz kır atına binip hücum etmesi, dokuz eri mızraklaması sayesinde karargah (ordug) kurtarılmış, annelerin, ablaların, prenseslerin diğer hayatta kalanların cariyeye olması önlenmişti. Bilge'ye göre eğer Kül Tegin olmasa onların hepsi ölecek idi¹⁷².

Bütün bunlar bize Kül Tegin hakkında Çin kaynaklarının verdiği "olağanüstü asker, savaşmayı iyi bilir, böyle işlerde mükemmeldir" şeklindeki karakter tahliliyle tamamen uyusmaktadır¹⁷³.

3 - Bilge'nin Kagan Olması

Kapgan Kagan'ın aşırı sert ve zalimce idaresine Çinlilerin tahrikleri de katılınca, 708'i takib eden yıllarda II. Gök-Türk devletine karşı boy isyanları bir biri ardına patlamıştı. Özellikle 711'den sonra Türgiş, Karluk, Dokuz Oğuz ve Oğuz isyanları devleti temelinden sarsmış adeta yok olma noktasına getirmişti. Yukarıda da görüldüğü üzere biri bastırılırken bir başkası başlıyordu. Nihayet bu isyanların birinde Kapgan Kagan, Bayırkuları ağır bir mağlubiyete uğratmış, ancak, dönerken tedbirsiz davranarak yanına az asker almış ve arta kalan Bayırkuların saldırısı sonucu Söğüt Ormanı'nda hayatını kaybetmişti. Sonuçta o sırada Bayırkuların yanında olan Çinli casus Ho Ling-ch'üan, Kapgan'ın kesik başını alıp Çin'e götürmüştü (716 yılı 6. ay).

Kapgan'ın ölümü üzerine boşalan II. Gök-Türk devleti tahtına oğlu İnel (İ-nie) tahta geçti ki; o 699 yılından beri "Küçük Kagan" (Hsiao-k'o-han) lık mevkinde bulunuyordu¹⁷⁴. Ancak uzun zamandan beri süre gelen isyanlar ve iç savaşlar devleti temelinden sarsmıştı. Zaten İnel Kagan'ın tayin edildiği görevde her hangi bir başarısına rastlanmamaktadır. Sadece 714 yılının bahar aylarında Tongra Tegin ve Huo-pa ilteber ile süvarilerle Beşbalık (Pei-t'ing)'in kuzeyine saldırmışlar ve Tongra Tegin öldürülmüş; İlteber ise söz konusu başarısızlık

¹⁷²KT, K1-10.

¹⁷³CTS 194A, s. 5173; HTS 215B, s. 6051.

¹⁷⁴Taşgıl, Kapgan.., 61,62.

üzerine geri dönmeye korkup, Çin'e sığınmıştı. İnel'in ise akıbeti daha doğrusu merkeze döndükten sonraki durumu (yani cezalandırılıp, cezalandırılmadığı) belli değildir.¹⁷⁵ Halbuki, 699 yılında İnel, çok önemli bir göreve gelmişti. O vakit Kapgan, kardeşi Tu-hsi-fu-yu Sol kanat (doğu) Şad'ı, ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge'yi Sağ (Batı) Kanat Şad'ı tayin etmiş, her ikisinin üzerine de, kendi oğlu İnel'i Küçük Kagan (bir diğer adı Fu-chü/Böğü), olarak vazifelendirmişti. On-Ok'ların idarecisi olan İnel, ayrıca T'o-hsi (Geniş Batı) anlamı bir unvana da sahipti. Dolayısıyla İnel'e geleceğin büyük kaganı gözüyle bakılmasını isteyen Kapgan, şimdiden onu hazırlıyordu. Ama, kaynaklardan anladığımıza göre onun savaş meydanlarında belirgin bir başarısı yoktu.

Devletin her tarafını isyanların sardığı dönemde İnel başarılı olmadı. Bunun üzerine Kül Tegin, bütün boyunu toparladı.¹⁷⁶ Kapgan'ın oğlu Küçük Kagan'ı ve ona bağlı olanları saf dışı etti. Sonra ağabeyi Sol Bilge prensi (Tsou-Hsien-wang) Mo-chü-lien'i yani Bilgeyi tahta geçirdi. Mo-chü-lien'in hükümdar olduktan sonra unvanı Bilge Kagan oldu.¹⁷⁷

Bilge Kagan'ın Çin kaynaklarındaki adı Mo-chi-lien'dir. Ancak, o kagan olmadan önce daha çok Hsiao-sha (Küçük Şad) adıyla anlamıştı. Kaynaklarda karakteri insancıl arkadaşça diye nitelendirilmiştir. Yine bütün Çin kaynakları onun kendi başarısı ile tahta çıkmadığını kardeşinin sayesinde bunu gerçekleştirdiğini bildirmektedir. Kül Tegin ağabeyinin kagan olmasını sağladıktan sonra kendisi Sol Bilge Prensi (Tsuo Hsien-wang) olup askeri işlerin idaresiyle meşgul olmuştur.¹⁷⁸ Kapgan öldükten sonra ortaya çıkan taht mücadelelerinde "Kül Tegin'in, Kapgan'ın idari işlerdeki bütün vezirlerini öldürdü. Kaynaklarda sadece Tonyukuk'u Bilge'nin kayın pederi olması sebebiyle sağ bıraktı ve tekrar devlette görev verdiği" şeklinde bir ifade vardır.¹⁷⁹ O sırada 70 yaşından fazla olan Tonyukuk'a, halk tarafından saygı duyuluyordu. II. Gök-Türk Devletinin hızla büyümesinde büyük rol oynayan Tonyukuk, Kapgan döneminde yukarıda bahsettiğimiz boy isyanlarının bastırılmasında da önemli vazifeler üstlenmişti. Dolayısıyla onun sırf Bilge'nin kayın pederi olması sebebiyle değil, II. Gök-Türk Devleti için gerçekten eşsiz bir şahsiyet olması, halk tarafından çok sevilip saygı duyulması neticesinde hayatına kasedilmeyip sağ bırakıldığı sonucuna varmak mümkündür. Zaten daha sonra gelişecek olaylarda Tonyukuk'un oynadığı rol ve onun görüşlerine verilen diğer söylediklerimizi desteklemektedir.

¹⁷⁵CTS 194A, s. 5172; HTS 215A, s. 6048; Taşağıl, Kapgan..., 68.

¹⁷⁶R. Giraud, s. 52; Liu, I, s. 171, 223; P. Peliot, La Fille de Mo-tch'o Qaghan et Ses Rapports avec Kül Tegin, s. 301-306, TP, XV, 1915; A. Bombaci, The Husbands of Princess Hsien-li Bilge, s. 103-123.

¹⁷⁷CTS 194A, s. 5173; HTS 215A...; TT 198, 1074c.

¹⁷⁸CTS 194A, 5173; HTS 215B, 6051; TT 1074, c. 1075 a WHTK, 26921c.

¹⁷⁹Bkz. not 27.

4 - Boy İsyanlarının Devam Etmesi ve Tonyukuk'un Devlet İşlerini Planlama Görevine Getirilmesi

II. Gök-Türk devletinde taht değişikliği olmasına rağmen, boyların isyanları durmadı. Ülkenin batı tarafında çok önemli bir alanı kaplayan ve kalabalık bir nüfusa sahip olan Türgişler (Kara Türgiş), 717 yılında Su-lu liderliğinde bağımsızlıkların ilan ettiler. Kaganlığını ilan etmeden önce Su-lu, çor unvanını taşıyordu. Bağımsızlığını ilan ettikten sonra başkentini Talas Irmağının kuzey batısındaki Kuz-uluş¹⁸⁰ (Balasagun)'a taşıdı ve uzun bir süre Maveräünnehir'den doğruya doğru ilerlemek isteyen Arap kuvvetlerini durdurdu¹⁸¹.

Bilge, kagan olduktan sonra devleti yeniden güçlü duruma getirmiş ve töreleri yeniden uygulanmaya başlamıştır. Devlete hakim olur olmaz mücadeleye devam eden Bilge, Selenga Irmağı boyuna ilerleyip Karagan geçidinde Uygurları ağır bir bozguna uğrattı. Mağlup Uygur İlteberi doğuya doğru kaçıp gitmişti. Uygurların hayvanları özellikle at sürüleri Gök-Türklerin eline geçti (716). Bilge kıtlık sebebiyle uzun süredir açlık çeken halkını bu at sürüsüyle doyurmuştu. 717 yılında da uzun zamandan beri Gök-Türklerle isyan bayrağını açmış olan Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitti. Bilge onların kaçışına çok üzülmüş ve geride kalan mallarını yağmalayıp, kadınlarını, çocuklarını ele geçirmişti¹⁸². Zaten Çin kaynakları da onun tahta geçtikten sonra Türgişlerin bağımsızlığını ilân ettiğini, Kitan (Ch'i-tan) ve Tatabıların (Hsi) gidip T'ang hanedanına bağlandıklarını Gök-Türk boylarının çoğunun devlete güvenlerini kaybedip ayrıldıklarını bildirmektedir¹⁸³.

Boyların çoğu yukarıda belirtildiği gibi yaklaşık on yıldan beri II. Gök-Türk Devleti ile savaş halinde idiler savaşların uzun sürmesi, sıkıntıların devam etmesi ortak devlete bağlı olan boyların da güvenlerini kaybedip ayrılmalarına sebep oluyordu. Ayrılanlar bundan sonra kendilerine güvenilir bir hükümdar arayacaklardı. İşte böyle bir anda Bilge, çareyi Tonyukuk'u işbaşına getirmekte buldu. Yetmiş yaşından fazla olan ve herkes tarafından hürmet edilen Tonyukuk engin devlet tecrübesine sahipti. O bundan sonra planlayıcı (Mou-chu) yani stratejist olacaktı¹⁸⁴. Daha önce boyuna dönmüş olan Tonyukuk geri çağırılmıştı.

¹⁸⁰ DLT, I, 6 s.

¹⁸¹ Kafesoğlu, 133; Salman, *Türgişler*, Ankara 1998, s. 46,47 vd. ; H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap fütuhatı* s. 46, Barthold, *Türkistan*, s. 243-244.

¹⁸² BK D, 36-38.

¹⁸³ Kitan ve Tatabıların Çin'e gitmesi sadece CTS 194A, TT 1075a WHTK 2691'de vardır. HTS'de yoktur.

¹⁸⁴ CTS 194A, 5173; HTS 215A, 6051; TT 1075 a; WHTK 2692c.

Tatabı halkının kendisiyle ilişkisini kesmesi ve Çin imparatoruna bağlanması üzerine 717 yılının yazında sefer düzenleyen Bilge, onları bozguna uğrattı. At sürülerini ve bütün mallarını ele geçirdi. Bundan sonra toparlanıp giden Tatabılar, Kadirkan Dağlarına yerleştiler¹⁸⁵.

5 - Bilge'nin Ülkeye Hakim Olması

Daha önce Tang hanedanına bağlanmış olan A-hsi-lan ve Chia-chie-ssu-t'ai ve diğerleri isyan edip Gök-Türk ülkesine geri döndüler. Önceden Çin'e teslim olan aileler, güneye Ch'an-yü askeri valiliğine¹⁸⁶ getiriliyordu. Ch'an-yü Büyük Genel askeri valisinin¹⁸⁷ yardımcısı Chang Chih-lien, onları kontrol altında tutup, teftiş ediyordu. Adı geçen vali yardımcısı onların silahlarını topladı ve silahsız bir şekilde nehri geçerek güneye gitmelerine izin veriyordu. Bunun üzerine yabancılar (teslim olan Gök-Türkler) kızdılar. Daha doğrusu onların hayat tarzlarını değiştirmek için yay, oklarını vesair silahlarını yaktı. Böylece kısa zaman içinde kültürleri değişecekti. Daha sonra yabancıların ok ve yayla avlanmalarını yasakladı. Chiang Huei sınırları teftişe gittiğinde ellerinden silahları alınanlar durumu ona şikayet ettiler. Bunun üzerine silahları kendilerine geri verildi. Bu faaliyetleri icra eden Chiang Huei, başkente dönünce Çin tabiyetine girmiş olanların hepsi isyan ederek, Chang Chih-lien'i yakaladılar. Adı geçen Çinli kumandan hazırlık yapmamış; Ch'ing-kang-ling'de yapılan savaşı kaybetmişti. İsyan edenler onu Gök-Türklerle, yani Bilge Kagan'a sunacaklardı.

Shuo-fang hareket ordusu kumandanı Hsüe Na ve General Kuo Chih-lien, onları takip etti. Ta-p'in ilçesine (hsien) varıldığında Kuo Chih-lien onları dağıttı. Chang Chin-lien'i kaçıran grup dağıldığı gibi Chang Chih-lien serbest kaldı.

Mağlup olanlar Hei-shan'da Hu-yen-ku (Karadağ'da Hu-yen vadisine)'ya sığınmışlardı. Chang Chih-lien, her ne kadar hayatını kurtarabilmiş ise de başarısızlığından dolayı affedilmeyip, idam edilerek, herkese gösterildi¹⁸⁸. Fakat, Çin'e "teslim olan aileler" Bilge Kagan'a bağlanınca onun gücü arttı.

718 yılında Tatabılar dağıtıldıktan sonra Bilge, Karluklara yöneldi. Onların üzerine kendi gitmeyip, Tudun Yamtarı göndermişti. Yapılan çarpışmalarda

¹⁸⁵BK, D, 39,40.

¹⁸⁶Yalnız CTS 194A, s. 5173.

¹⁸⁷Ch'ang-yü Büyük Genel Askeri Valiliğinin kuruluşu için bkz. Taşağıl, *Gök-Türk II*.

¹⁸⁸Bu hadiseye, CTS 194A, s. 5173 ve 5174'te daha detaylı anlatılmış, HTS 215B'de s. 6052 kısaca kaydedilmiştir. Ayrıca TT 1075a; WHTK 2692c.

Karlukların idarecisi İlteber unvanlı kişi ölmüş, kardeşi de kaçıp bir kaleye gitmişti¹⁸⁹.

Bundan sonra muhtemelen yine Karluklar üzerine sefer düzenleyen Bilge, kaleye sığınan muhafızın korkup iki, üç kişi ile kaçması dolayısıyla Karluk halkını teslim almıştı. Onun kendi ifadesine göre söz konusu “ halk kaganım geldi” diye sevinmiştir. Bilge, onların bu davranışlarına karşı kayıtsız kalmamış, küçük unvanlılara, büyük unvanlar vermişti¹⁹⁰. Böylece 717 yılının sonlarında Karluk problemi II. Gök-Türk devleti için hallolmuştu (çözülmüştü). Oğuzların bir kısmı ise yukarıda bahsettiğimiz gibi kaçıp, Çin'e sığınmışlardı.

Bilge, tarihi kesin olmayan bir doğuya doğru Kök Öng Irmağı boyu seferiyle devletin içinde hakimiyetini tamamen sağlıyordu. Kök Öng Irmağının yatağı (zahmetli bir şekilde) geçilmiş, geceli gündüzlü yedi vakitte susuz araziye aşmış, çorak araziye varıp, öncü askerlerini önden yollamış Keçen'e kadar ilerlemişti. Yazıttaki silinmeler dolayısıyla seferin tam mahiyeti anlaşılamamaktadır¹⁹¹.

6 - Bilge Kagan'ın Çin ile Mücadelesi

Ülkesi içinde huzur sağlayan Bilge, gözünü artık Çin'e dikti. Çin'i baskı altına almanın gerekliliğine inanıyor, Tang imparatoruna akınlar ve yağmalar yapmanın planlarını hazırlıyordu. Üstelik yıllar önce Çin'e gidip teslim olan ailelerin geri dönmesi üzerine gücü artmıştı. Fakat, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk buna engel oldu. Uzun ömrüne, yaşadığı olaylara dayanarak, Bilge'yi etkilemeye çalıştı. Tonyukuk'a göre insanlar savaşla değil, barışla zenginleşirdi. Ayrıca Çin'e hücum etmenin fırsatı doğmamıştı. Hareket edebilecek durumda değillerdi. Bunun yanında Gök-Türk askerleri yeni bir araya toplanmıştı¹⁹². Henüz zayıf ve yorgunlardı. Kuvvetlenmeleri için en az üç yıldan fazla zaman lazımdı. Bu süre zarfında askerler beslenip, eski hallerini alabilirlerdi. Ancak, ondan sonra harekete geçebilirlerdi¹⁹³. Bunun akabinde Bilge Kagan, şehirlerin etrafını duvar ve surlarla çevirttirmek istedi. Ayrıca tapınaklar da (Budist) inşa ettirecekti. Yani ülkede Budizmin gelişmesini destelemek istiyordu. Yine Tonyukuk devreye girdi ve mümkün olamayacağını söyledi. Çünkü, Türklerin insan ve hane sayıları çok azdı. Daha doğrusu Çinlilerin yüzde biri bile değildi. Buna rağmen Çinlilerle savaş meydanlarına savaşıyor ve galip geliniyordu. Sular ve otlaklar takip ediliyor, bir yerde sürekli oturulmuyordu. Avcılık önemli

¹⁸⁹BK, D, 40; Giraud., s. 54; H. Salman, VII ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 15, Aralık 1981, s. 179.

¹⁹⁰BK, D, 41.

¹⁹¹BK, “GD, I.

¹⁹²HTS 215B, 6052'de buraya kadar kaydedilmiştir.

¹⁹³CTS 194A, 5174; TT 1075a.

bir meslek idi. Dolayısıyla savaş pratiği yapılıyordu. Eğer kuvvetli iseler saldırıp yağmalıyorlar, zayıf oldukları takdirde kaçıp, ormanların dağların arasına saklanıyorlardı. Çinlilerin askerleri her ne kadar çok ise kullanımsız, faydasız idiler. Yani eğitimsiz, pratiksiz oldukları için savaş meydanlarında bir üstünlük gösteremiyorlardı. Gök-Türklerin askerinin gücü ise büyük ölçüde hayat tarzına dayanmakta idi. Şayet surlu şehirler inşa edip için de oturlurlarsa eski gelenekleri değiştirdi. Neticede bir kere yüz yüze gelince mağlup olunur, Tang hanedanı tarafından ele geçirilirlerdi. Diğer taraftan ülkede Budizm propagandasına izin verilmesi ve bu dinin metodlarının uygulanmasına gelince, söz konusu dinin insanları zayıflatması söz konusu idi. Savaş halinde kuvvetli olmak gerekirdi ve Budizm Türklerin savaşçı karaktere sahip olmalarını önlerdi. Dolayısıyla Gök-Türk ülkesinde tatbik edilemezdi. Bilge Kagan, onun tavsiyelerini dinledikten sonra derinden etkilendi ve onun stratejilerinin hepsini kabul etti¹⁹⁴. Böylece Çin'e akın yapmaktan da vazgeçti. Üstelik elçi göndererek barış yapmayı teklif etti. Fakat Tang hanedanının imparatoru Hsüan Tsung bunu kabul etmedi¹⁹⁵.

Gök-Türklerin eski gücüne kavuştuğunu gören imparator Hsüan Tsung, onları ortadan kaldırmak için büyük bir plan yaptı (720 yılının kışı). İmparatorun kesin kararı savaşmak idi. Shuo-fang Bölgesi kumandanı Wang Chün hazırlanacak bütün orduların idaresini üstlenecekti. Batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kitanlar hücum ederek, güneyden de Çin orduları harekete geçince Gök-Türk orduları tamamen sıkıştırılacaktı¹⁹⁶. Chi-lo Suyunun yukarısında bulunan Gök-Türk merkezine baskın yapıp yakalayacaklardı. Çinliler bununla da kalmamış. Kırgızların reisi Kutlug Bilge Kagan ve diğer Gök-Türk muhalifleri Kapgan'ın oğlu Sol Bilge prensi Mo Tegin, Sağ Bilge prensi A-shih-na Bilge Tegin, Yen-shan bölgesi prensi Huo-pa-shih-shih-pi ve bir çok boy ve kişi ile gizli ittifak yapmışlardı. Bunların hepsi Çinlilerle birlikte harekete geçmeyi kabul etmişti. Kitanların tutuğu (askeri valisi) Li Shih-huo, Tatabıların idarecisi Li Ta-p'u, Basmılların idarecisi ise Altay Dağı bölgesi idarecisi Ch'u-mu-k'un Chih-mi çor idi¹⁹⁷.

Çinliler ve müttefiklerinin ordusu 300 bine ulaşmıştı. Söz konusu ordu Chi-luo suyunun yukarılarında toplandı. Çeşitli kollara bölünüp Gök-Türklerin üzerine doğru ilerlenildi. Bu esnada Tatabılar ve Kitanlar doğudan, Basmıllar ise batıdan farklı yollardan ayrı ayrı Gök-Türk merkezini basmak üzere hareket etmekle görevlendirilmişlerdi. Bütün bu olaylar karşısında Bilge Kagan korkup endişelenmeye başlamıştı. Ancak, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk hemen

¹⁹⁴CTS 194A, 5174; HTS 215B, 6052; TT 1075 a; WHTK 2693 a.

¹⁹⁵Sadece HTS 215B, 6052; CTS 194A'da TT'de ve WHTK'da yoktur.

¹⁹⁶CTS 194A, s. 5174, TT aynı yer; WHTK aynı yer.

¹⁹⁷HTS 215B, 6052.

devreye girdi ve ona dedi ki: "Basmıllar şu an Pei-t'ing'(Beşbalık)de bulunuyorlar. Tatabı ve Kitanlar ise doğudalar, aralarındaki mesafe çok uzak. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia-Chen arasında anlaşmazlık var. Birlikte hareket edemezler. Eğer gelirlerse üç gün önceden kuzeye doğu çekiliriz. Yiyecek vesair levazımatları biter, geri giderler. Basmılların gücü az (hafif) dır. İlk önce onlar varırlarsa savaşırsınız"¹⁹⁸. Tonyukuk'un düşündükleri doğru çıktı. Basmıllar, 721 yılının sonbaharında tek başlarına diğerlerinden ayrı olarak Gök-Türklerin merkezine hücumla kalkıştılar. Çinliler, Tatabı ve Kitanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine korktular ve geri çekildiler¹⁹⁹.

Dolayısıyla Tang İmparatoru Hsüan Tsung'un planı daha başta bozulmuştu. Geri çekilenleri Bilge takip etmek istediğinde Tonyukuk, Gök-Türklerin ordusunun hızlı gitmesini engelledi. Çünkü, halkın bin li (567 km) gittikten sonra savaşta öleceğini, henüz savaşılmadığını dolayısıyla en iyi yolun piyade olarak gitmek gerektiğini belirtti. Beşbalık'a doğru hareket eden ve iki yüz li ilerleyen orduyu yollara bölerek gizledi. Önce Beşbalık'ı ele geçirdi. Arkasından Basmıllara ani bir baskın yaptı. Beklenmedik bir şekilde hücumla maruz kalan Basmılların halkı kaçıp, Beşbalık kalesine sığındı. Kalede hepsini yakalayıp, merkeze geri döndü. Böylece Çin planının bir ayağına darbe indirilmiş oluyordu. Bilge Kagan bu zafer üzerine rahatlamıştı. Artık hedef Çin idi. Ordunun yönünü güneye doğru çevirdi ve hızla Kansu'daki Ch'ih-t'ing ve Liang-chou'yu ele geçirdiği gibi at ve koyunlar yağmalandı; fakat kalelere-şehirlere girilmedi. Neticesinde de hücum yerine kendi topraklarını savunmak zorunda kalan Çin İmparatoru adı geçen bölgeye askeri vali olarak Yang Ching-shu'yu tayin etti ve yardımcı general Lu Kung-li ile Yüan Teng'i savaşmak üzere onların üzerine gönderdi. Tonyukuk, bilgi ve tecrübesini yine kullandı. Askeri vali olarak tayin edilen Yang Ching-shu'nun kaleyi iyi savunacağını bu yüzden önce barış teklif etmelerini eğer kabul etmezlerse yani asker çıkarılırsa savaşarak zafer kazanacaklarını beyan etti. Dolayısıyla Gök-Türkleri kaleye hücumdan vazgeçirip, Çinlilerin savaş meydanına çıkmasını bekleyecekti.

Çinli kumandanlardan Yüan Ch'eng ordusuna "Yabancı reisi kollarında tutarken dikkatli olun" diye tavsiyede bulunuyordu. Sonuçta yine Tonyukuk'un beklediği oldu. Li Kung-li ordusuyla Shan-tan'a vardığında Gök-Türklerin askerleriyle karşılaştı. Yüan Ch'eng da meydan savaş yapmak üzere harekete geçti. Soğuk rüzgar, kar ve bozuk havalar sebebiyle Çinli askerleri yaylarını ve oklarını kullanamadılar. Derileri çatlamıştı. Çin orduları ağır bir bozguna uğradı. Yüan Ch'eng'in kendisi savaş meydanından tek başına zor kaçabildi. Askeri valilik görevinden alınan Yang Ching-shu'nun yerine ise sivil memurlar

¹⁹⁸CTS aynı yer; HTS aynı yer; TT. 1076b; WHTK aynı yer.

¹⁹⁹CTS aynı yer.

(Beyaz elbiseli) Liang eyaletine işleri teftiş etme makamına tayin edildiler. Bu savaşların kazanılması II. Gök-Türk Devletinin gücünün hızla artmasına yol açıyordu. Artık Bilge'nin gücü selefi Kapgan Kagan'dan daha fazla bir duruma gelmişti. Fakat, o daha öncekinin aksine Çin ile savaşmak istemiyordu. Kendisinin hedefi yazıtından anlaşıldığı gibi²⁰⁰ ülkesi içinde huzur ve refah temin etmek idi.

7 - Bilge'nin Çin'deki Tang Hanedanıyla Dostluk Kurması

Yukarıda bahsettiğimiz hedeflerini gerçekleştirmek için Çin'e bir elçilik heyeti gönderip, barış teklifinde bulundu²⁰¹.

Bilge Kagan, bu savaşlardan kendi yazıtının güney yüzünde bahsetmektedir. Bazı yerleri silik olmasına rağmen savaşların 720 yılında meydana geldiğini ve onun birinci gün on yedi bin, ikinci gün piyade orduların tamamını imha ettiğini anlıyoruz²⁰². O Çin kaynaklarının tarafı olarak kısaca kaydettiği zaferinin arkasından defalarca düşmanlarını bozguna uğratmıştı. Tang imparatorluğu orduları hiç yerlerinden kımıldayamamışlardı²⁰³.

Kıtan ve Tatabıların da, II. Gök-Türk devleti hakimiyetini bırakıp, Çin'le anlaşmaları cezasız kalmadı. Ertesi yıl yani 721 kış mevsiminde Kıtanlara sefer düzenledi. Bir yıl sonra da 722 ilk baharında Tatabıların üzerinde idi. Neticede Kıtan ve Tatabı reisleri mal varlıkları sürüleri ve kadın ile çocukları Gök-Türklerin eline geçmişti. Yine malesef bu seferlerin detayları yazıtlardaki silinmeler dolayısıyla okunamadığı için fazla bilgi sahibi olamıyoruz²⁰⁴.

Tang imparatoru Hsüan Tsung, artık II. Gök-Türk Devletinin ve Bilge Kagan'ın gücünü kabullenmeye başlamıştı. Onun barış teklifini bu sefer kabul etmek zorunda kaldı. Üstelik bir Çin prensesi ile evlenme teklifine red cevabı vermedi. Gök-Türk elçisine olağanüstü hürmet gösterdiği gibi hediyeler sunarak geri gönderdi²⁰⁵.

725 yılında gelindiğinde Çin imparatoru doğuda Budistlerin kutsal bir dağı olan T'ai-shan'a ziyarete gidecekti. Devlet sekreteri (chang-shu-ling) unvanlı Chang Yüe'ye Gök-Türklerle karşı savunma hazırlıklarının artırmasını planlaması emredildi. Çünkü imparator doğuya vardığında kuzeyden ve kuzeybatıdan Gök-Türkler saldırabilirdi. Bu arada devlet adamlarından P'ei Kuang-

²⁰⁰BK, Doğu 18-25.

²⁰¹CTS 194 A, 5175; HTS 215B, 6053; TT 1076b; WHTK 2693.

²⁰²BK, G.1.

²⁰³BK, G 1,2, bazı yerleri maalesef silinmiş durumda olduğu için okunamıyor.

²⁰⁴BK, G.3-7.

²⁰⁵CTS 194A, aynı yer; HTS aynı yer; TT aynı yer; WHTK aynı yer.

t'ing devreye girerek dağdaki Budist töreninin başarısının önemli bir başarının göstergesi olduğunu, eğer hazırlıklar yapılırsa anlamının kalmayacağını söyledi. Cevaben Chang Yüe, Gök-Türklerin her ne kadar barış teklif ettilerse de kendileri ile yapılan bir anlaşmaya güvenmenin zor olduğunu belirtti. Ayrıca Bilge Kagan dostça insanları seven bir yapıya sahipti. Maiyetindekileri iyi yönetiyordu. Fakat, Kül Tegin mükemmel bir savaşçı, iyi bir komutan idi. Tonyukuk ile çok cesur, yaşlı bilgili, tecrübeli olup, varlığı Çin için önemli bir tehlikeydi. Bu üç kişi bir biriyle yakın dost idi ve daima ortak hareket ediyorlardı. İmparatorun doğuya gittiğini duyarlarsa sınırlara tecavüz ederlerdi. Böyle bir durumda sınırlar nasıl korunacaktı. P'ei Kuang-t'ing, hemen Gök-Türklerle bir elçi gönderilip, onların büyük vezirinin çağırılmasını teklif etti. Söz konusu vezir rehine olarak imparatorun seferine katılacak dolayısıyla Gök-Türklerin fırsattan istifade edip saldıramayacaklardı. Chang Yüe onun teklifini kabul etti ve Yüan Chen'ı Bilge Kagan'a göndererek, imparatorun bu konudaki fikrini beyan etti.

Bilge Kagan, resmi bir ziyaret düzenlemiş, hatunu Tonyukuk ve Kül Tegin ile birlikte diğer devlet adamları ile çadırın içinde daire biçiminde oturuyordu; Çinli elçi Yüan Chen'ı karşıladığında derhal evlilik meselelerini gündeme getirdi. Bu konuda oyalandığını düşünüyordu. Çinli elçi Yüan Chen'a "Tibetliler köpek neslinden gelmeler, T'ang onlarla evlilik münasebetliği kurdu. Kitanlar bizim kölemiz gibilerdi. Onlar da prenses aldı. Sadece biz kenara atıldık, prensesle evlenme konusunda sadece Gök-Türkler eskiden beri (en önce) teklifte bulundular, ama kabul edilmedi, nasıl iş?" Çinli elçi diplomatik bir tavır alarak Kagan'ın Göğün oğlunun oğlu olduğunu ifade etti. Çünkü Bilge daha önce oğlu gibi kabul edilmesini istemişti. Bir oğulun babasından nasıl evlilik teklifinde bulunabileceğini ifade etti. Böylece Bilge'nin atağını savuşturmayı düşünmüştü. Ancak, Bilge Kagan karşı atakla cevap verdi:"Olamaz, iki yabancıya (Kitan ve Tatabı) da prenses verilerek evlilik ittifakı kuruldu. Onlar daha önce oğul gibi muamele görmüşlerdi. Ayrıca prenses imparatorun kızı değil, buna tahammül edemem; eğer teklif reddedilirse, bütün ülkem benimle alay eder, bana güler " dedi. Onun bu sözleri diplomasi konusunda ne kadar bilgili olduğunu göstermektedir. Üstelik Çin'in iç yapısını iyi takip etmiş prensesin imparatorun öz kızı olmadığını öğrenmişti. Ülkesi içinde huzur tesis eden Bilge, bir Çinli prensesle de evlenerek bütün Orta Asya nazarında prestijini yükseltmek istiyordu. Aksi takdirde bu onun için bir utanç vesilesi olacaktı. Bilge Kagan'ın ısrarlı olduğunu iyice anlayan Çinli elçi Yüan Chen, evlilik teklifinin kabulünü sağlayacağına dair garanti verdi. Bunun üzerine Bilge de büyük vezir A-shih-te İlteberi hediyelerle Çin imparatorunun dini törenine katılmak üzere göndermeyi kabul etti. Neticede Çinliler Gök-Türklerin söz konusu tören dolayısıyla kendilerine her hangi bir zarar vermelerini garanti altına alıyorlardı. A-shih-te İlteberle birlikte gelen

yabancı reislerin hepsi silahlarını kuşanmışlar, yaylı ve oklu idiler. Bazıları imparatorun konvoyunun önünde hırsızlık yaptı. Bunun üzerine imparator, nişan aldı ve bir atışta birini vurdu. İlteber A-shih-te atından aşağı inerek, hırsızlığa kalkışanın kesik başını imparatora sundu ve dedi ki: " Majesteleri maiyetindeki kutsal savaşçılar gibi değil (onlarla mukayese edilemez). Gök-Türkleri Tanrı gibi vezirler bilemez, insanların arasında yok. " Gök-Türk devlet adamı hırsızlığa kalkışanın başını imparatora sunup, böyle konuşarak prestijini kurtarmaya çalışıyordu. Diğer taraftan imparator ise mükemmel savaşçı olan silahlı şeflerin ve diğerlerinin her hangi bir yağma hareketine girişmemeleri için onlara göz dağı veriyordu. Karşılığında imparator "aç olup olmadıklarını yiyecek isteyip istemediklerini" sordu. Gök-Türk ilteberi Çin imparatorunu görmeye yay ve ok ile geldiklerini, on gündür yiyecek bulamadıklarını, Gök-Türk reislerinin doymalarının gerektiğini ifade etti. Bundan sonra Gök-Türklerin hızla avlanmaları için izin verildi. Ancak, bu arada Çinli devlet adamlarında Lü Hsiang'ın devreye girip, Gök-Türklerin avlanmalarının Çin'e zarar vereceğini söylemesi üzerine avlanmalarından vazgeçildi ve Gök-Türkler konvoyun en önünde yer aldılar²⁰⁶. Doğudaki T'ai-shan'a yapılan ziyaret ve törenden döndükten sonra Gök-Türkler için büyük bir ziyafet ve eğlence tertip edildi. Arkasından çok sayıda hediye ile taltif edildikten sonra ülkelerine geri gönderildiler.

Bilge Kagan'ın, gösterdiği bütün bu iyi niyete ve güvene rağmen Çin'deki Tang hanedanının imparatoru Hsüan Tsung sözünde durmamış ve nihayetinde Gök-Türkler ile evlilik yolu ile akrabalık kurmayı kabul etmemişti. Yani o, Bilge Kagan'ın bütün barış teşebbüslerinde rağmen bir türlü olumlu cevap vermemişti²⁰⁷.

Bilge Kagan, 697 yılından beri çok sayıda iç ve dış savaşta bulunmuştu. Nihayet 720'ye gelindiğinde ülkesi içinde boy isyanlarını bastırıp huzuru sağlamıştı. Tecrübeli devlet adamı Tonyukuk'un da tavsiyeleri ile Çin'e saldırmanın uzun vadede bir fayda getirmeyeceğini de biliyordu. Çünkü Çin aşırı kalabalık ve iklimi farklı, Türklerin yapısına uymayan bir ülke idi. Çin'i tamamen fethetse dahi orada tutunamayacağını bunun millette bir yarar sağlamayacağını biliyordu.

727 yılında Bilge Kagan, büyük veziri Mei-lu-ch'o (Buyruk Çor)'yu Çin sarayına gönderip, en güzel meşhur atlardan otuz baş sundu²⁰⁸. Bu şekilde Çinle

²⁰⁶Bu bilgiler yani avlanmayla ilgili metinler sadece CTS 194A'da kayıtlıdır.

²⁰⁷Bütün bu bilgilerin bulunduğu metinler TT 1075 b. c. ;WHTK 2693 a,b,c, CTS 194A, s. 5175-5177 ve de HTS 215B s. 6052-6053.

²⁰⁸CTS 194A, s. 5177.

iyi komuşuluk münasebetlerini devam ettiriyordu ve uzun süreden beri Çin sınırlarında Gök-Türk askeri faaliyeti yoktu.

Tibetliler, T'ang imparatorluğuna saldırmak arzusunda idiler. Ancak, tek başlarına hareket etmeye cesaret edememiş olmaları ki; Gök-Türklerle ittifak yapıp, birlikte hücumla kalkmak düşüncesinde idiler. Bu maksadla Bilge Kagan'a bir mektup yazarak aynı zamanda Çin'e sefer yapmayı teklif ettiler. Bilge, onların teklifini olumlu karşılamadı. Çünkü, T'ang hanedanı ile dostluk ilişkilerini bozmak istemiyordu. Kabul etmediği gibi Tibet hükümdarının mektubunu T'ang imparatoruna sundu. Hsüan Tsung, onun bu hareketinden çok memnun oldu ve gönderdiği Buyruk Çor adlı elçiye Tsu-chen sarayında büyük bir ziyafet verdi, Olağanüstü hürmet gösterilip çok sayıda hediye bağışlandı. Başka önemli bir gelişme daha meydana geldi. Shuo-fang'daki Batı Shuo-chiang- ch'eng adlı yerde karşılıklı pazar kurulacak ve ticaret yapılacaktır. Üstelik her yıl ipekli kumaşlardan yüzbinlere top Gök-Türklerle gönderilecekti²⁰⁹.

8 - Kül Tegin'in Ölümü ve Cenaze Töreni

731 yılına geldiğinde II. Gök-Türk devleti büyük bir kahramanını kaybetti. Bilge'nin kardeşi Kül Tegin vefat etmişti²¹⁰. Onun ölümü ağabeyi Bilge'yi derinden etkilemişti. Bu yüzden onun adına diktirdiği kitabesinde "Kardeşim Kül Tegin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümü yaratılmış. Öyle düşündüm gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri kaşları berbat olacak, deyip düşündüm. Esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümü yaratılmış. Öyle düşündüm gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri kaşları berbat olacak, deyip düşündüm²¹¹ diyerek üzüntüsünü belirtmektedir.

Kül Tegin'in cenaze törenine Gök-Türklerin komşularının hepsinden katılımlar olmuştur. Doğuda Kitan ve Tatabılar temsilciler göndermişlerdi. Başlarında Uder vardı. Çin imparatoru ise binlerce ipekli kumaş altın ve gümüş

²⁰⁹CTS 194A, s. 5177.

²¹⁰KT,KD "Kül Tegin Koyun yılında, on yedinci günde vefat etti. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas törenini tamamladık Türbesini, rezimlerini keykellerini ve kitabe taşıyı menunun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik. Kül Tegin kendisi kırk yedi yaşında idi. Taş (Türbe ustalarını) bunca ressam ve heykeltıraş Tuvgun Elteber getirdi.

²¹¹KT,K,10,11.

eşya ile birlikte İşiyi Likeng yollamıştı²¹² Tatabılar ise hükümdarlarının temsilcisi Bökün ile katıldılar. Batı taraftaki uzak komşulardan Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri halkından General Nek ve Oğul Tarkan gelmişlerdi²¹³. Bilge'nin damadı da olan Türgiş (On-ok) Kaganından Tamgacı (mühürdar) Makaraç ve Oğuz Bilge, onları temsilen katılırken Kırgız Kagan'ını Tarduş İnançu Çor temsil etmişti²¹⁴. 572 yılında Mukan Kagan'a yapıldığı gibi Kül Tegin'e de büyük bir cenaze töreni düzenlendiği anlaşılmaktadır (1 kasım 731).

Kül Tegin için bir abide dikilecekti. Bilge'nin sözleri yazıta Yollug Tegin tarafından oyma suretiyle yazıldı. Çinden en iyi sanatçılar ve ustalar getirilmiş ; olağanüstü güzel bir türbe inşa ettirilmişti. Ressam ve heykeltıraşlara içi süslettirildiği gibi heykeller de konmuştu²¹⁵.

Bilge yazdırttığı kitabeyi Gök-Türklerin merkezine yakın bir mevki ve kolay erişilebilir bir yer olduğundan bulundukları merkezde bir yere dikmişti²¹⁶.

Çin imparatoru yazıta kendi sözlerinin ayrılarak yazılması türbenin dikilmesi vesair işlerde için çok kabiliyetli altı usta göndermişti. Yazılan yazıları ve türbe ile heykelleri ipek gibi temiz, zarif olmuştu. Daha önce Gök-Türk ülkesinde böyle güzel yazılar ve eserler olmadığı için Bilge'nin bunları gördüğünde hayran kaldığı kardeşinin savaş tasvirlerine bakarken üzüldüğü bildirilmektedir²¹⁷.

9 - Bilge'nin Zehirlenmesi ve Ölümü

Bilge Kagan artık yalnızdı. 697 yılından beri devlet yönetiminde ve savaş meydanlarında omuz omuza çarpıştığı Kül Tegin ve Tonyukuk artık yoktu. Zaten Orta Asya'da ona karşı duracak her hangi bir güç de kalmamıştı. Sadece 733 yılında Tatabı halkı, Kitanlardan ayrılmıştı. Her halde baş kaldıracaklardı. Onların General Ku kumandasındaki kırk bin kişilik ordularını Töngker Dağında mağlup eden Bilge Kagan, otuz bin askerlerini öldürdü. Bu arada büyük oğlu hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal olarak dikti²¹⁸.

²¹²Çin kaynaklarında Chang Ch'ü-i ve Lü Hsiang cenaze törenine katılmak kurban sunmak için gönderildiği bildirmektedir. CTS 194A, 5177; HTS 215B, s. 6054.

²¹³KT, K, 11-12.

²¹⁴KT, K, 13.

²¹⁵KT, G, 11, 12.

²¹⁶Orhun Irmağının eski yatağı yakınlarında Koşo Çaydam gölü civarında aşağı, yukarı 47. enlem 102. boylam.

²¹⁷CTS 194A, 5177; HTS 215B, 6094.

²¹⁸BK, G 9.

II. Gök-Türk Devleti uzun süreden beri Çinle karşı barış içinde yazıyordu. Bilge, yeniden bir Çin prensesiyle evlenmek istediğini yineledi. İmparator Hsüan Tsung, kabul edebileceğini bildirince Ko-chie-li-pi'yi gönderip teşekkür etti ve evlilik işini sürecinin başlanmasını teklif etti²¹⁹.

Bundan sonra beklemelik bir şekilde Bilge, Buyruk Çor tarafından zehirlendi²²⁰. Onun Bilge'yi zehirleyiş sebebi hakkında kaynaklarda hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Buyruk Çor bir kaç defa Çin'e elçi olarak gitmişti. Orada Çinlilerden etkilenmiş olabilirdi. Diğer taraftan Bilge yukarıda da söylediğimiz gibi devlet idaresinde ve hayatta Tonyukuk ve Kül Tegin olmadığı için artık yalnızdı. Fakat kesinlikle her hangi bir kesin sebep gösteremiyoruz. Bilge zehirlendikten sonra hemen ölmedi ve Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini anladı. Bunun üzerine onu ve bütün ailesi ile işbirlikçilerini öldürdü. Kendisi de 25 kasım 734 tarihinde vefat etti²²¹. Cenaze töreni ise 735 yılının 22 haziranında yapıldı²²². Oğlu (İ-jan Kagan) onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemişti. Çinden Lisün Tay Sengün kumandasında beş yüz kişi gelmişti. Altın ve gümüşten bol miktarda getirmişti. Sandal ağacı da getirmişlerdi. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını, kulaklarını kestiği gibi en iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını (kürklerini) hediye olarak sunmuşlardı²²³. Bu kitabe de Yollug Tegin tarafından bir ay dört günde yazılmıştır²²⁴. Süsleme işlemleri de onun tarafından meydana getirildi. Çin imparatoru, Bilge'nin cenaze törenine katılmak üzere ferman ile Li Ch'üan'i göndermişti. Yine onun da türbesi inşa edildi. Li Jung ise Bilge'nin yazıtına Çince metni yazmak için görevlendirildi²²⁵.

Bilge'nin ölümü üzerine devlet adamları toplandılar ve onun oğlu Kagan olarak II. Gök-Türk Devleti tahtına oturttular. Yeni Kagan'ın unvanı İ-jan idi.

²¹⁹HTS 215B, s. 6054.

²²⁰CTS 194A, aynı yer; HTS 215A, aynı yer.

²²¹İt yılının 10. ayının yirmi altısı.

²²²D omuz yılının beşinci ayının yirmi yedisidir.

²²³BK, G, 10-15. Sandal ağacı Çince metinde geçmemektedir. Sadece Bilge Kagan yazıtının Güney yüzünün II. Satırında bildirilmektedir. Anlamı cümlemin devamı silik olduğu için anlaşılamamaktadır.

²²⁴BK, GB, I.

²²⁵CTS 194A, aynı yer; HTS 215B aynı yer.

IV

GÖK-TÜRKLERİN SONU

1 - 734-742 Yılları Arasındaki Olaylar

II. Gök-Türk devletinin sonu yani Bilge Kagan'ın ölümünden yıkılışına kadar olan devre müstakil bir çalışma olarak ele alınmadığı gibi çeşitli araştırmalarda sadece birkaç cümle ile değerlendirilmiştir. Bunun sebebi hiç şüphesiz yaklaşık on yıllık dilimini ihtiva eden 734-744 yılları arası ile ilgili kaynakların az bilgi vermesidir. Bilindiği gibi Orhun Abidelerindeki bilgiler Bilge Kagan'ın ölümüyle kesilmektedir. Diğer taraftan her zaman Gök-Türk tarihi hakkında zengin malzeme taşıdığını söylediğimiz Çin kaynakları da artık yetersizleşmektedir. Sadece CTS 194A ve HTS 215B'nin yanında Wang Chung-ssu adlı bir kumandanın biyografisinde bir sayfayı geçmeyen bilgiler vardır. İmparator kayıtlarında da (Pen-chi) bir cümle bulunmaktadır.

Çin kaynaklarında Gök-Türklerin bu devresiyle ilgili bilgilerin azalmasının sebebi onların Çin'deki T'ang hanedanı için bir tehlike olmaktan çıkmaları, daha çok siyasi ve benzeri ilişki kurlmalarıdır. Eğer aksi olup savaş vesair hadiseler meydana gelse şüphesiz kaynaklardaki bilgiler çoğalırdı. Zaten 723 yılından sonra II. Gök-Türk devleti ile Çin'deki T'ang hanedanı arasında barış yapılmış ve uzun sayılabilecek bir süre savaş çıkmamıştı.

Kaynaklardaki bilgilerin az olması bize tarihimizin söz konusu devresini incelememe yahut bir iki cümleye geçiştirme hakkı vermemelidir. Bunu düşünerek konuyla ilgili bütün bilgilerin Çin kaynaklarından tercümesini yaptıktan sonra değerlendirmeye çalıştık.

682 yılında Kutlug Kagan liderliğinde istiklalini kazanan II. Gök-Türk devleti kısa zamanda yine Orta Asya'nın en büyük devleti seviyesine yüklenmişti. Onun ölümüyle yerine 692 yılında geçen Kapgan yirmi dört yıl hüküm sürdükten ve bir Bayırku isyanını bastırdıktan sonra mağrur bir şekilde geri dönerken pusuya düşürülmüş ve 716 yılında katledilmişti. Kapgan'ın oğlunu tahttan uzaklaştıran Kül Tegin, aynı yıl ağabeyi Bilge'nin kagan olmasını sağladı. Kaganlığının ilk yıllarında çok sayıda boy isyanını bastıran Bilge, 723

yılına gelindiğinde Çin'i de hem bozguna uğratmış, hem de barış yapmak zorunda bırakmıştı.

On sekiz yıl devleti idare ettikten sonra Bilge Kagan bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlendi. Ölmeden önce kendisini zehirleyen Buyruk Çor ve ortaklarını öldürttü²²⁶. Kendisi de 25 kasım 734 tarihinde vefat etti²²⁷. Defin töreni ise 22 haziran 735'te yapıldı²²⁸. Bu olayların teferuatı kitabelerde nakledilmesi dolayısıyla bilinmektedir. Kitabelerde bilgiler onun hayatını anlattığı için Bilge'nin ölümünden sonra tamamen kesilmiştir. Bundan sonrası sadece Çin kaynaklarından takip edilebilmektedir.

Devrin iki önemli Çin kaynağı T'ang hanedanının eski²²⁹ ve yeni²³⁰ resmi tarihlerinde bulunan Gök-Türk bölümlerindeki kayıtlara göre takip etmek mümkündür. Ayrıca Wang Chung-ssu'nun adı geçen her iki tarihte bulunan biyografisi bahsettiğimiz metinleri destekleyici malumat taşımaktadır. WHTK'daki metinler de ilk defa tarafımızdan tercüme edilerek değerlendirilmiştir²³¹.

Anlaşıldığına göre Bilge'nin ölümü üzerine bir araya gelen devlet adamları ittifakla onun oğullarından İ-jan'ı kagan olarak tahta geçirdiler²³². Ancak, onun tahtta kaldığı süre problemlidir. CTS 194A fazla yaşamadan öldüğünü bildirirken, HTS 215B sekiz yıl tahtta kaldığını nakletmektedir. Diğer kaynak TCTC 214²³³ deki bilgilerde de İ-jan Kagan'ın hükümdar olduktan kısa bir süre sonra öldüğü yazılıdır. T'FYK 975'de ise 741 yılında Tengri Kagan'ın ölümüne işaret edilmiştir²³⁴.

²²⁶Kitabelerde bulunmayan bu bilgi için bkz. CTS 194A, s. 5177; HTS 215B, s. 6054.

²²⁷Bilge Kagan kitabesi güney cephesi, 10 satır; Bu hadise hakkında tafsilen bkz. R. Giraud, *L'Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960, s. 55,120; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken, II*, Wiesbaden 1958, s. 620; L. Bazin, *Les Calendries Turcs anciens et medievales*, Lille 1974, s. 183, 244; T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 55; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s. 119-120.

²²⁸BK, aynı satır; ayrıca Bazin, *aynı eser*, 183 vd. ; Liu, I, s. 179, 229; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 121.

²²⁹Chiou T'ang Shu, 945 yılında Liou Hsü tarafından yazıldı. 200 ciltten müteşekkil olan bu eser kısaca CTS şeklinde gösterilmiştir. Bu kaynağın 1985 yılı T'ai-pei Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı kullanılmıştır.

²³⁰Hsin T'ang Shu, 1060 yılında Wo Yang-hsiou ve Sung Chi tarafından on altı yıllık çalışma sonucu tamamlanmış ve 225 ciltten meydana gelmiştir. Kısaca HTS şeklinde gösterilmiş, 1985 yılı T'ai-pei Ting-wen Shu-chü yayınevinin baskısından faydalanılmıştır.

²³¹Çalışmamızda kısaca WHTK olarak gösterilen bu eser Ma Tuan-lin tarafından 1254 yılında yazılmış, ancak 1319 yılında yayınlanabilmiştir. 1935 Shang-hai baskısından faydalanılmıştır.

²³²CTS 194A, s. 5177; HTS 215 s. 6054; bazı metinlerin almanca tercümeleri için bkz. Liu, aynı eser, I, s. 179 vd., 229 vd.

²³³214, s. 6809.

²³⁴T's'e-fu Yüan-kui (kısaca T'FYK) ve Tsu-chih T'ung-chien (kısaca TCTC) adlı kaynaklardaki bu konuyla ilgili bilgilerin tercümeleri için bkz. Chang Jen-t'ang, *Doğu Gök-Türkleri*, T'ai-pei 1967, s. 184, 200-205.

Yedi yıl sonra dahi Tengri Kagan başta görüldüğüne göre HTS 215B'de verilen bilginin yanlış ve karışık olması muhtemeldir. Neticede babasının ölümünden sonra tahta geçirilen İ-jan Kagan yakalandığı hastalıktan kurtulamamış ve fazla yaşamamıştır.

İ-jan Kagan'dan sonra yerine kardeşi II. Gök-Türk devleti tahtına çıktı. Unvanı Bilge Kutlug (Pi-chia Ku-tuo-lu) Kagan idi, Çin'deki Tang hanedanı hemen harekete geçerek Sağ Chin-Wu muhafızları generali Li Chih'yi elçi olarak gönderip Teng-li (Tengri) Kagan unvanını sundular.²³⁵ Çinlilere göre Teng-li'nin anlamının "eski hayatında ektiğini biçen (iyi veya kötü hareketler için cezalandırma)" olduğu bildirilmektedir.²³⁶

Teng-li'nin yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde pek muktedir olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden ünlü vezir Tonyukuk'un kızı olan annesi Po-fu Hatun devlet işlerinde fazla müdahale etmek fırsatı buldu. Hatta vezirlerden Yü-ssu Tarkan²³⁷ ile işbirliği yaptı. Hedefleri devlet idaresini tam manasıyla kontrollerine almak idi. Ancak, onların gizli ittifakına diğer boylar katılmadılar. Ayrıca onların bu tür gizli hareketlerini devletin ileri gelenleri ve boylar dahil herkes duymuştu.

Bu sırada II. Gök-Türk Devletinin merkezinde Teng-li, kagan sıfatıyla hükümdarlık tahtında idi. Devletin doğusunu Sol Şad unvanıyla, batısını Sağ Şad unvanıyla iki amcası idare ediyordu.²³⁸ Söz konusu iki kanat idarecisi başarılı yönetimleriyle tanınmışlar ve subayların, kumandanların çoğu özellikle genç ve dinamik olanları tarafından sevilmişlerdi. Dolayısıyla daha çok hürmet ediliyorlardı.²³⁹

Kaganın devleti idare edecek vasıflara sahip olmayışı Gök-Türk devletini temelinden sarsmış, ülkede birlik bozulmaya başlamıştı. Bu esnada özellikle Kagan'ın annesinin bir vezirle gizli ittifak yapıp devlet idaresini ele geçirmeye çalışması karışıklıkların baş sebebi olarak görülmektedir.

Bu arada Tang hanedanının imparatoru Hsüan Tsung, 740 yılında Teng-li'nin hükümdarlığını tanıdı. Amcalarının devlet içinde güçlenmeleri Teng-li ve annesini korkutuyordu. Hakimiyetlerinin sağlamlaştırılması için onları yani Sol ve Sağ Şadları ortadan kaldırmaya karar verdiler. Önce kurdukları komplo ve çevirdikleri entrika ile sağ kanat şadını yani batıdaki amcaı öldürdüler.

²³⁵Bu bilgiler sadece HTS 215B'de bulunmaktadır.

²³⁶CTS 194A, aynı yer.

²³⁷Adı geçen vezirin ismi sadece HTS'de kaydedilmiştir.

²³⁸CTS 194A, aynı yer; HTS 215B, aynı yer; Bu devirde Gök-Türk-Çin diplomatik ilişkileri için ayrıca bkz., Kaneko Shuichi, 'T'ang International Correspondence, *Acta Asiatica*, 55, 1988, s. 81; T. Hayashi, Development a Nomadic Empire, *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, s. 183,184.

²³⁹Sadece HTS 215B, aynı yer.

Askerlerini ve bütün halkını kendilerine bağladılar. Bu hadiseyi duyan doğudaki sol kanat şadı P'an Kül Tegin, aynı şeyin kendi başına geleceğini düşündü. Onların kendisine karşı harekete geçmelerini beklemeden derhal Teng-li'ye hücum edip onu öldürdü. Boş kalan kaganlık makamına Bilge'nin bir başka oğlunu getirdi. Fakat, P'an Kül Tegin'e kimse destek vermiyordu. Basmıllar fırsattan istifade onu mağlup ettiler. Yenilen P'an Kül Tegin, kendisine bağlı kuvvetlerin tamamını kaybetti ve tek başına kaçıp uzaklaştı²⁴⁰. Gök-Türk devletinde taht mücadelesi olanca hızıyla acımasızca sürüyordu. P'an Kül Tegin'in tahta geçirdiği kaganı Ku-tuo (Kutlug) Yabgu öldürüp, yine Bilge Kagan'ın bir başka oğlunu hükümdar yaptı. Aynı Yabgu bir süre sonra yeni kaganı da öldürüp kendisini kagan ilan etti²⁴¹.

Yaklaşık iki yüz yıldan beri kuzeylerini sürekli tehdit eden komşularının bu hale düşmesi Çinlileri harekete geçirdi. İmparator tarafından Sun Lao-nu adlı elçiye özel görev verilerek, Uygur, Karluk ve Basmıl gibi Türk boylarının yanına gönderildi. Adı geçen boylara Gök-Türk devletinden ayrılıp, Çin'e bağlanmaları teklif ediliyordu²⁴². Çinlilerin bu teşebbüsü Orta Asya Türk tarihi için uzun sayılabilecek barış dönemini sona erdirdi. Aşağı-yukarı yirmi yıldan beri Gök-Türklerle Çin arasında önemli bir savaş olmamıştı.

Çinlilerin tahrikiyle zaten zayıflamış olan Gök-Türk hakimiyetine karşı Basmıl, Karluk ve Uygurlar ayaklandı²⁴³. Gök-Türk Kaganı Ku-tuo (Kutlug) Yabgu'yu öldürdüler. Ayaklanan üç Türk boyu kendi içlerinde önceliği Basmıllara verdi. Onların reisi Chie-tie-i-shih Kagan ilan edildi. Sağ ve Sol kanat yabguluklarını ise Karluklarla Uygurlar paylaşmışlardı. Kaynaklarda belirtilmemesine rağmen batıda olmaları sebebiyle Sağ kanat yabguluğunu Karlukların alması muhtemeldir. Doğru yani Sol kanadının ise Uygurların bulunduğu yere yakınlığı sebebiyle onlara ait olması daha uygundur. Bu üç boyun reisi beraber Çin'e elçi gönderdiler;²⁴⁴ zaten daha önce tahrik edilmişlerdi. Henüz bağımsızlıklarını ilk anında Çin ile yakın ilişki kurmak istiyorlardı.

Bu arada T'ang imparatoru kuzeydeki Ling eyaletine kendisini ispatlamak arzusunu taşıyan bir kumandan olan Wang Chung-ssu'yu tayin etti. Adı geçen kumandan önce Moğol boyları Hsi ve Nu-chie'leri Sang-kan Irmağı kenarında bozguna uğrattı. Ahalilerinin büyük bir kısmını ele geçirdi. Bu şekilde Gobi

²⁴⁰CTS 194A, s. 5178.

²⁴¹TCTC 214 s. 6844; HTS 215B, s. 6054.

²⁴²Sadece TCTC 214, s. 6809.

²⁴³HTS 215B, aynı yer; TCTC 215, s. 60.

²⁴⁴HTS 215B, aynı yer; TCTC 215, aynı yer.

Çölünü kuzeyinde bulunan diğer boylara gözdağı vermek niyetinde idi²⁴⁵. Bunu göstermek için akabinde büyük bir toplantı yaptı.

Ku-tuo (Kutlug) Yabgu'nun öldürülmesi sırasında çıkan karşılıkları yakından takip eden Wang Chung-ssu, Gobi çölünün ağzına gitmiş, onları korkutmuştu²⁴⁶. Son kaganın öldürülmesinden sonra Basmıl, Uygur ve Karluklardan kurtulabilen Gök-Türk ahalisi eski Doğu Kanat Şad'ı P'an Kül Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih (Ozmuş) Kagan unvanıyla tahta geçirdiler²⁴⁷.

Wang Chung-ssu'nun, Gobi Çölüne gelişi Wu-su-mi-shih(Ozmuş) Kagan'ı korkutmuştu. Siyasi hakimiyetinin ve askeri gücünün iyice dağıldığını gören kagan Çin imparatorunu ziyaret edip, ona bağlılığını göstereceğini bildirdi. Fakat, daha sonra söz konusu niyetinden vazgeçince adı geçen Çinli kumandan onu yakalamak üzere harekete geçti. Ancak, kendisi savaşmak yerine müttefikleri Uygur, Karluk ve Basmılları Wu-su-mi-shih (Ozmuş)'nın üzerine saldırttı. Mağlup olan Wu-su-mi-shih kaçmaya başladı. Bu sefer Çinli kumandan onun peşine düştü²⁴⁸. Sağ kanadında bulunan kuvvetleri bozguna uğratarak geri döndü.

Ardı ardına darbelere maruz kalan Gök-Türk hanedanından kompalar ve Çin'e sığınmalar görülmüyordu. Wu-su-mi-shih (Ozmuş)'nın batı kanadı yabgusu A-pu-ssu, Batı Şad'ı Ko-la-to, Kapgan'ın torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kagan'ın kızı Ta-lo prenses İ-jan Kagan'ın hanımı Bilge Yü-sai-fu, Teng-li Kagan'ın kızı Yü-chu-kung prenses binden fazla çadır aileyi oluşturan ahali gidip Çin'e sığındı²⁴⁹. Bu hadise dolayısıyla zaten mahvolmaya yüz tutan Gök-Türklerin nüfusu iyice azalmıştı. Tang imparatoru Hsüan Tsung, teslim olanlardan çok memnun kalmış ve Hua-wu-lou adlı köşte bütün sığınan Gök-Türklerin şerefine şölen tertip etmiştir. Ayrıca çok sayıda hediyeler sundu (742 yılı)²⁵⁰. Çin imparatoru söz konusu hadiseden memnuniyetini belirtmek için bir de şiir söylemiş, hasat zamanı yiyecek ihtiyaçları için onlara iki milyon ölçek un verdirtmişti²⁵¹. Bu arada mevkilerine göre unvanlar dahi sunulmuştur.

Wu-su-mi-shih (Ozmuş) Kagan'ın üzerine tekrar hücumla karar veren Wang Chung-ssu, bu sefer Basmıl, Karluk ve Uygurları kullandı. Ona göre uygulanabilecek en iyi plan bu boyların birlikte Kagan'a saldırması idi. To-lo-ssu kalesine karşı harekete geçen üç boy arkasından K'un Suyunu takip ederek Wu-

²⁴⁵CTS 103, s. 3198; HTS 133, s. 4552-4553.

²⁴⁶not 18.

²⁴⁷TCTC 215, s. 6860; CTS 194A, aynı yer; HTS 215B, aynı yer.

²⁴⁸CTS 103 aynı yer; TCTC 215, s. 6860.

²⁴⁹CTS 103, aynı yer; CTS 194A, s. 5177; Bilge kagan'ın hanımının adı sadece HTS 215B'de s. 6055'de kayıtlıdır. Ayrıca TCTC 215.

²⁵⁰TFYK 975,20a; TCTC 215, s. 6853; CTS 194A, s. 5177

²⁵¹HTS 215B, aynı yer; un miktarı WHTK 2693/b'de iki yüz bin ölçek olarak bildirilmiştir.

su-mi-shih (Ozmuş) Kagan'ı öldürdüler. Böylece Wang Chung-ssu hiç hareket etmeden zafer kazanmış oluyordu. O sadece Çin'in kuzeyinde kale tamiriyle uğraşmış, Çin seddindeki Ta-t'ung ve Ching-pien kalelerini birleştirecek, gelecekte bu yönden kuzeyli kavimlerin yapacakları saldırı yolunu kapatmak istemişti²⁵². Wu-su-mi-shih (Ozmuş) Kagan'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü²⁵³.

Başlarına geçen kaganların sırayla öldürülmesi Gök-Türklerin arta kalanlarını hala yıldırımıyordu. Sonunda kesik başı Ch'ang-an'a götürülen Wu-su-mi-shih (Ozmuş)'nın oğlu Ku-lung-fu Pai-me'i kagan seçtiler (744 yılı).

Çin imparatoru Hsüan Tsung, artık Gök-Türkleri kesin bir şekilde ortadan kaldırmak arzusunda idi. Bu yüzden Gök-Türklerin son durumunu gayet iyi bilen kumandan Wang Chung-ssu'yu tekrar onların üzerine gönderdi²⁵⁴.

Çinli general Sa-ho-nei dağına ulaştı. Burada Pai-me Kagan'ın Sol (doğu) kanadını idare eden A-po Tarkan'a bağlı on bir boyla savaştı ve mağlup etti. Akabinde Pai-me Kagan'ın batı kanadına yüklendi²⁵⁵. Tam bu sırada Orta Asya tarihini değiştirecek mühim hadiseler meydana geliyordu. Çin imparatorunun tahrikiyle Gök-Türk devletinin kaganını öldürerek zaafa uğratan Basmıl, Karluk, Uygur gibi Türk boylarının arası açılmıştı. Daha önce kaganlığı tanınan Basmıl reisi Chieh-tie-i-shih, Uygur ve Karluklar tarafından öldürüldü. Uygur reisi Ku-li Pei-lo kendini Kutlug Boyla Kül Kagan ilan etti. Arkasından Çin imparatoru Hsüan Tsung'a elçi gönderip durumu bildirdi. Böylece Uygur devleti resmen kurulmuş oluyordu²⁵⁶. Artık iki yüz yıllık tarihi Gök-Türk merkezi Ötüken bölgesi, Uygurların eline geçmişti.

745 yılının başlarına gelindiğinde Ötüken'de hakimiyetini iyice sağlamlaştıran Uygur kaganı, son Gök-Türk kaganı Pai-me'e saldırdı ve mağlup edip öldürdü. Pai-me'in kesik başı babasının gibi Çin başkentine götürüldü²⁵⁷. Hayatta kalabilmeyi hâlâ başaran Bilge Kagan'ın hanımı da son kabilelerle birlikte gidip Çin'e sığındı.

²⁵²HTS 133, s. 4553.

²⁵³CTS 103, aynı yer; TCTC 215, s. 6860.

²⁵⁴Bu bilgi sadece TCTC 215'de kayıtlıdır; bkz. s. 6855.

²⁵⁵HTS 215B, s. 6055; TCTC 215, aynı yer.

²⁵⁶Uygur devletinin kuruluşu için ayrıca bkz., C. Mackerras, *The Uighur Empire 744-840, According to the Tang Dynastic Histories*, Canberra 1968, s. 1,2 vd. ; G. Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kaganlığı* (ist. üniv. basılmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972, s. 10-15, 20 vd. ; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987, s. 14-27.

²⁵⁷TFYK 975 20b; TCTC 215, s. 6863.

2 - Yıkılışlarından Sonra Gök-Türkler

Pai-mei Kagan'ın öldürülüp kesik başının Çin'e götürülmesiyle Gök-Türk hanedanının siyasi varlığı tamamen sona eriyordu. Zaten hanedana mensup çok sayıda bey gidip Çin'e teslim olmuştu. Ötüken bölgesinde yıllardır süren iç savaş neticesi boyların dağıldığı bilinmektedir. Diğer taraftan Uygurlar, Basmilları mağlup ederek büyük bir siyasi organizasyon halinde Büyük Uygur Kağanlığı adı verilen devletlerini kurdular²⁵⁸. Dolayısıyla Gök-Türk hanedanından gelen her hangi bir kişinin devleti yeniden canlandırması mümkün olmazdı. Üstelik uzun süren iç savaş yüzünden diğer boyların Gök-Türk hanedanına bağlılığı kaybolmuştu.

Bundan sonra bir kaç yüzyıl içinde çok nadir de olsa Gök-Türk ismine kaynaklarda rastlanmaktadır. Söz konusu isimleri kaynaklardan toplayıp aşağıda sunmaya çalışırsak şöyle bir değerlendirme ortaya çıkar: Kapgan Kagan'ın²⁵⁹ torunu olan A-pu-sse yukarıda da görüldüğü üzere 742 yılının sonlarına doğru ülkesinde patlak veren iç savaşlar ve diğer kargaşalıklardan dolayı Teng-li Kagan'ın kızı ile giden grupta yer alarak Çin'deki T'ang hanedanı imparatoruna teslim olmuştu²⁶⁰. Ona Çin imparatoru Hsüan-Tsung'a bağlılığından dolayı Shuo-fang bölgesi Chie-tu-fu-shih'liği (özel vazifeli memur) ve Feng-hsin prensliği unvanlarının tevcih edildiği anlaşılmaktadır²⁶¹. T'ang hanedanını kökünden sarsan meşhur An Lu-shan'ın isyanı sırasında²⁶² A-pu-sse da karışıklıktan faydalanıp isyan etmek planları yaptı. Daha sonra Çin sınırlarını terk ederek Gobi Çölünün kuzeyine eski topraklarına geri döndü²⁶³. 752 yılının bahar aylarında meydana gelen bu ayaklanmanın akabinde Çin sınırlarına hücum etti²⁶⁴. Onun bazı yağmalar yaptığı iki yıl sonra Beşbalık askeri valisi Ch'eng Chien-li tarafından esir edildiğini öğreniyoruz²⁶⁵. Aslında bu hususta çelişkili ifadeler bulunmaktadır. Bazı belgeler Karlukların o sıradaki yabgusunun A-pu-sse'yi tutukladığını, ona bağlı boyların da üç ay önceden teslim olduğu şeklinde kayıtlar ihtiva etmektedir²⁶⁶. Neticede Çin başkentine

²⁵⁸ bkz. not 29.

²⁵⁹ 692-716 yılları arasında II. Gök-Türk devletini idare eden Kapgan için bkz. A. Taşağıl, Kapgan Kagan, *Belleken*, sayı 217, s. 51-70.

²⁶⁰ CTS 9, s. 215.

²⁶¹ Sadece CTS 9, s. 225.

²⁶² Yarı Türk yarı Soğd asıllı olan ve Çin tarihinin en meşhur ayaklanmalarından birini gerçekleştiren An Lu-shan'ın faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. E. G. Pulleyblank, A. Sogdian Colony in Inner Mongolia, *T'oung-pao*, XLI, 1951, s. 338-342; aynı müel., *The Background or the Rebellion of An Lu-shan*, London 1955.

²⁶³ CTS 9, aynı yer.

²⁶⁴ HTS 5, s. 148.

²⁶⁵ CTS 9, s. 228; HTS 5, s. 150.

²⁶⁶ HTS 5, s. 149.

götürülen A-pu-sse, imparatorun sarayının merdivenlerine sunulmuş ve Chu-ch'iou caddesinde idam edilmiştir²⁶⁷.

756 yılında T'ang hizmetine girmiş ve generallik rütbesine yükselmiş olan A-shih-na Ch'eng-ch'ing, isyan edip Ying-ch'uan bölgesine saldırarak ele geçirmiş, şehrin muhafızı Hsie Yüan ve vali yardımcısı P'ang Chien'i esir etmişti²⁶⁸. Fakat, onun akibeti hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. Her halde mağlup olup Çinlilere yakalanmıştır. 764 yılında reislerini öğrenemediğimiz yine bir grup Gök-Türk, Feng eyaletine hücum ederek muhafız general Ma Wang'ı öldürmüşlerdir²⁶⁹.

Bu tarihten uzun süre sonra Gök-Türklerin Çin sınırlarına tecavüzleri dolayısıyla kaynaklarda zikredilmelerine rastlanmaktadır. 837 yılına gelindiğinde Chen-wu bölgesinde yaşayan Gök-Türkler, yüz elli çadır halinde isyan ettiler. İsyan sebepleri konusunda bilgi yoktur. Bunlar tarım arazileri ve çiftçilerini yağmaladılar ise de Çinli kumandan Liou Mien'e mağlup olup pasifize edildiler²⁷⁰. Aynı bölgede bulunan Gök-Türklerin on yıl sonra yani 847 yılında, tüccarlara ve vergi olarak toplanan pirinçlere saldırıp yağma yapmalarına tesadüf edilmektedir. Yine o bölgenin idarecisi olan Shih Hsien-chung söz konusu Gök-Türk bakiyelerini bozguna uğratmış ve her hangi bir tehlike teşkil etmelerini engellemiştir²⁷¹.

Yaklaşık yetmiş sekiz yıl sonra Beş Hanedan döneminde Gök-Türkleri T'ang imparatorluğunun yıkılıp yerine küçük devletlerin kurulduğu anda yine tarih sahnesinde görmekteyiz. Eski ve Yeni Beş hanedan tarihlerinde yazdığına göre 925 yılının bahar başlangıcında Gök-Türkler elçi gönderip, kendi ülke mallarından sunmuşlardı. İfadelerden anlaşıldığına göre Gök-Türkler, o esnada Çin sınırlarının dışında idiler. Elçi Hun-chie-lou, aynı zamanda Gök-Türklerin reisi olabilirdi²⁷². Aynı yılın kış mevsiminde Gök-Türkler Hsi, Tu-hun gibi Moğol boylarıyla birlikte yine elçi göndermişlerdi²⁷³. Bahsettiğimiz elçilik heyetlerinin akabinde muhteviyatı enteresan bir kayıt vardır. Buna göre imparator Ming-tsung, Po-ssu-ma-p'o (pi)'yi ziyaret edip Gök-Türk tanrısına kurban sunmuş, kuzey geleneklerine göre tören yapılmasını müsaade etmiştir. Ertesi yıl Gök-Türklerin başında başka bir reis görüldüğünde göre söz konusu

²⁶⁷CTS 9, s. 228.

²⁶⁸CTS 10, s. 244.

²⁶⁹CTS 6, s. 171.

²⁷⁰TCTC 245, s. 7930.

²⁷¹TCTC 248, s. 8031.

²⁷²CWTS 32, s. 446; HWTS 5, s. 48. Bu kaynaklardaki bazı metinlerin fransızca tercümesi için bkz. J. Hamilton, *Les Ouighours a l'epoque des Cinq Dynasties, D'apres les Documents Chinois*, Paris 1955, s. 94-100.

²⁷³HWTS 5, s. 49.

tören bir cenaze töreni idi ve imparator Hun-chie-lou'nun ölümü dolayısıyla tören yapılmasına müsaade etmişti. Gök-Türklerin yeni reisinin adı Chang Mu-chin idi. O da Çin sarayına vergi sunmuştu²⁷⁴. 931 yılında Çin imparatoru Ming-tsung'u ziyaret eden Gök-Türk elçisinin adı Tu-a-shu idi²⁷⁵ ve büyük ihtimalle o da onların reisi durumunda bulunuyordu.

934 yılında Gök-Türkler ilişki kurdukları Sonraki Tang hanedanı yıkılınca Sonraki Chin hanedanı kuruldu (936-944). Bu hanedan döneminde 941 yılının sonbaharında Gök-Türk elçisi Hsüe Tung-hai adı geçen hanedanın başkentini ziyaret etmiştir²⁷⁶.

941 yılı Gök-Türklerin Çin'e son elçi gönderildikleri tarihtir. 745 yılında son kaganları Pai-mei, Uygurlar tarafından öldürüldükten sonra Çin'e sığınmak zorunda kalan Gök-Türkler, aradan uzun zaman geçmesine rağmen benliklerini kaybetmemişler, fırsat buldukça ayaklanmışlardır. Beş Hanedan döneminde ise adı geçen tarihe kadar diplomatik ilişkiler kurduklarına tesadüf ediyoruz. Bu devirde yani 907 yılında Tang imparatorluğunun yıkılmasından sonra ortaya çıkan zayıf devletlerde ilişki kurabilecek kadar güçlendikleri anlaşılmaktadır. Ama güçlerinin miktarı ve akıbetleri konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yeni Beş Hanedan Tarihi'nin Gök-Türkler hakkındaki son kaydına göre askeri valilerinin hepsini kaybolması sebebiyle²⁷⁷ artık kayıtları tutulamamıştır.

²⁷⁴CWTS 39, s. 543; HWTS 6, s. 60.

²⁷⁵HWTS 6, s. 63.

²⁷⁶HWTS 8, s. 85; CWTS 80, s. 1052.

²⁷⁷HWTS 74, s. 913.

BELGELER

I- Tien T'ung 198

1073 b, c

"Kutlug (Ku-tuo-lu) , Hsie-li (İl Kagan) ailesindendir. Onun babası aslında Ch'an-yü askeri valiliğinde sağ kanatta, Yün-chung askeri valiliğinde She-li-yüan-ying'in emrinde Tu-tun Ch'o (Tudun Çor) idiler²⁷⁸. Fu-nien yenildiği sırada Kutlug kaçarak Ts'ung-ts'ai (Çogay kuzu) dağına ulaştı. Burada etrafındakilerin sayısı arttı. Halkının sayısı beş binden fazla oldu. Aynı zamanda Dokuz Oğuzların (chiou-hsing) at ve koyunlarını yağma ederek (onlardan) çok sayıda elde etti. Gittikçe kuvvetlendi. Neticede kendini kagan ilan etti Kardeşi Mo-ch'o²⁷⁹, şad Tuo-hsi-fu yabgu oldu. Wen Yen-po'nun fikri doğrultusunda nehrin²⁸⁰ güneyindeki altı eyalete bölünerek yerleştirilen boylardan olduğu için A-shih-na²⁸¹ Yüan-chen bütün Çin geleneklerini öğrenmiş, sınırlardaki ve Çin seddindeki boşluklardan haberdar olmuştu²⁸². Ch'an-yü askeri valiliğinde teslim olan boyları teftiş (gözetmekle) görevli bulunduğu sırada işten el çektirilmiş ve askeri vali yardımcısı (ch'ang-shih) tarafından hapse atılmıştı.

Sonradan Kutlug, gelip saldırdığında, eski boyları teftiş etme görevini geri istedi. (Wang) Pen-li müsaade edince, kaçıp Kutlug'un yanına sığındı. Kutlug onun katılması üzerine aşırı derecede sevindi. A-p'o Ta-kan (Apa Tarkan/Tarhan) tayin ederek, askerlerin ve atların idaresi işini ona verdi. Wei eyaletine hücum edip askeri vali Ts'ui Chih-pien'i bozguna uğrattılar. Karşı gelen valiyi öldürdüler.

Wen-ming saltanat devresinin ilk senesi (684 yılı) tekrar Shuo eyaletine saldırıp, sivil memurları öldürdüler. Ch'ui-kung devresinin ikinci senesinde (686 yılı) Kutlug, yeniden Shuo, Tai ve benzeri eyaletleri yağmaladı.

²⁷⁸Eski Türklerde tudun ve çor iki ayrı unvandır. Bu unvanların tarih gelişimleri ve icra ettikleri vazifeleri hakkında bkz. A. Donuk, a. e., s. 13, 14, 52, 53.

²⁷⁹Kapgan Kagan'ın Çin kaynaklarındaki ismidir.

²⁸⁰Sarı Irmak kasdedilmektedir.

²⁸¹Tonyukuk'un adı diğer bütün kaynaklara A-shih-te şeklinde yazılmış olduğundan buradaki metinde hata olduğu kanaatindeyiz.

²⁸²Bu bilgi sadece burada kaydedilmiştir. Diğer kaynaklarda söz konusu kayda rastlanmamaktadır.

Sol Yü-chung-lang generali Shun-yü Ch'u-p'ing, Yang-ch'ü-tao unvanıyla, P'u Ying diğerlerine kumanda ederek harekete geçti ve Hsin eyaletine vardı. Burada yağmacılarla savaştı. Büyük mağlubiyete uğradı. Beş binden fazla insan öldü. Üçüncü sene Kutlug, tekrar hücumu geçip Ch'ang-p'ing'e girdi. Sağ Ying-yang muhafızları büyük generali Hei-ch'ih Ch'ang-chih, onunla savaşıarak durdurdu. O yıl sekizinci ayda Shuo eyaletine saldırdılar. Tekrar Ch'ang-chih, Yen-jan-tao büyük baş kumandanı olarak Huang-hua-tui adlı mevkide onları büyük bozguna uğrattı. Kırk li²⁸³ den fazla Gök-Türkler dağılarak çölün (Gobi) kuzeyine dağıldılar. Sağ Chien-men muhafızları orta-yardımcı generai Ts'uan Pao-pi, on üç bin askere kumanda ederek sınırlardan dışarı çıktı. Zayıf (tedbirsiz) bir şekilde onları takip ederken Kutlug tarafından bozguna uğratıldı. Bütün ordu yok oldu. Ts'uan Pao-pi, Hei-ch'ih Ch'ang-chih'nin Gök-Türkleri mağlup edişini görmüş, kendisi de başarı kazanmak istemişti. İmparatoriçe Wu, durumu her ikisinden duymak istediğinde Ts'uan Pao-pi'nin başarı kazanmak için hırslı davranarak, Çin sınırlarından iki bin li' den fazla uzaklaştığını, Yüan-chen ve diğerlerinin onu hazırlıksız görünce aniden saldırdıklarını, üstelik adam göndererek Gök-Türklerle kendisinin savaşmak için geldiğini bildirdiğini, dolayısıyla onlar tarafından etrafının sarıldığını öğrendi. Ts'uan Pao-pi vazifesinden azledilip cezalandırıldı. İmparatoriçe Wu çok kızdığı için Kutlug'un adını Pu-tsu-lu şeklinde ilan etti. Yüan-chen sonra askerlerine kumanda ederek Tu-ch'i-shih (Türğişler) 'lara saldırdı. Savaş alanında askerleri idare etti. T'ien-shou saltanat devresinin ortasında (691) Kutlug öldü.

Mo-ch'o (Kapgan) ki, o Kutlug'un kardeşidir. Kutlug öldüğü zaman onun oğlunun küçük olması sebebiyle tahtı ele geçirdi. Kendini kagan ilân etti. Ch'ang-shuo saltanat devresinin üçüncü yılında halkına önderlik ederek Ling eyaletine saldırdı. Ahaliyi öldürüp yağmaladı. İmparatoriçe Wu, Pai-ma manastırı rahibi Hsie Huai-i'yi Shuo-fang-tao'ya gönderip, hareket orduları baş kumandanı olup on sekiz generalin kumandanı olarak saldırmasını emretti. Sonra yağmacılarla (Gök-Türklerle) karşılaşmadı. Birliklerini (ordularını) toplayıp geri döndü. Mo-ch'o aniden Çin sarayına elçi gönderdi. İmparatoriçe Wu memnun oldu. Ona sol muhafızları generalliği ve ülkeye dönen (bağlanan) dük unvanını sundu. Beş bin top ipek bağışladı. Ertesi yıl tekrar elçi gönderip barış teklif etti. Yine kendisine Ch'ien-shan (Değişip mükemmel olan) Kagan unvanı sunuldu. Wan-suei T'ung-t'ien saltanat devresinin ilk yılında 696 Ch'i-tan'ların reisi Li Chin-chung ve Sun Wan-lao isyan ettiler. Ying'deki askerî valiliğe saldırdılar.

²⁸³Metnin aslında "dört bin li'den fazla" kaydı vardır. Yukarıdaki notta olduğu gibi bütün diğer kaynaklarda kırk li (bir li yaklaşık 567 m.) şeklinde belirtilmiştir. Dolayısıyla kırk li (birli yaklaşık 567 m.) kaydı daha doğru olmalıdır.

Mo-ch'o elçi gönderip Ho-hsi'de Çin'e teslim olmuş ailelerin geri gönderilmesini istedi. Bunun için Ch'i-tan'lara saldımayı teklif ediyordu. Müsaade edildi. Mo-ch'o bunun üzerine Ch'i-tan'lara hücum etti. Ch'i-tan'lar mağlup olup dağıldılar. Arta kalanları teslim oldu. Mo-ch'o, o ahali ve askerleri alınca kuvvetlendi. İmparatoriçe Wu, elçi gönderip, ona özel İlteriş Büyük Ch'an-yü ve ülkesinde (milli davasında) başarılı kagan unvanını verdi.

Ch'eng-li saltanat devresinin ilk yılında (698) Mo-ch'o elçi gönderip İmparatoriçe Wu'nun oğlu gibi kabul edilmesini, yine kızının olduğunu evlilik yoluyla akrabalık tesis edilmesini teklif etti.

Önceden Hsien-t'ing saltanat devresinin ortasında (670-673) Gök-Türklerden gidip Çin'e bağlanan bütün boyların çoğu Feng, Sheng, Ling, Hsia, Shuo, Tai gibi altı eyalete yerleştirildi. Bunlar Ch'an-yü genel askeri valiliğinin topraklarını oluşturuordu. Mo-ch'o bunları istedi. Ayrıca tarım aletleri ve tohum talep etti.

İmparatoriçe Wu önce kabul etmedi. Mo-ch'o çok kızdı. Ağır hakaretler etti. Çin'in elçilerinden T'ien Kuei-tao'yu tutukladı, öldürecekti. Çin sarayı onun askerî gücünden korktu. Yao Shou, Kapgan'ın teklifinin kabul edilmesini söyledi. Neticede Altı Eyaletin bin çadırdan fazla ahali, kırk bin ölçek tohumluk darı, üç bin tarım aleti gönderildi. Bundan dolayı Mo-ch'o kuvvetlendi. Ertesi yıl İmparatoriçe Wu, Wei-wang wu-ch'eng-ssu-nan'ı ve Huai-yang prensi Wu Yen-hsiou'ya onun kızını gelin olarak kabul etmesini emretti. Yine general Yen Chih-wei'e Ch'un-kuan Shang-shu yardımcısı unvanı verilerek gönderildi. Gök-Türk merkezine verilmek üzere altınla ipekli işlemeli kumaşlar hazırlandı. Heyet onların Hei-sha (Karakum)'daki güney merkezlerine vardı. Mo-ch'o dedi ki: " Benim kızımın Li ailesinden Göğün oğlu ile evleneceği şüpheli. Siz buraya şimdi Wu ailesinin oğlu ile geldiniz. Biz çok eskiden beri olageldiği üzere Li ailesi ile müttefikiz. Duydum ki, Li ailesinin Göğün oğlunun soyu yok olmak üzere. Sadece iki oğlu hayatta. Şimdi askerlerimle yardım edip tahta geçireceğim. Bu yüzden Yen-hsiou ve diğerlerini yakalayıp, tutukladı. Arkasından Yen Chih-wei'i kagan yaptı. Yüz binden fazla askere sahip ordusuyla Çin'in Ching-nan ve P'ing-ti, Ch'ing-i gibi ordularına saldırdı. Ching-nan ordusu kumandanı Mu-jung Shan-tse'yı beş bin askerle birlikte esir aldı. İmparatoriçe Wu, Ssu-nung-ch'ing unvanlı Wu Chung-kuei, T'ien-ping hsi-tao baş kumandanı, You eyaleti askerî valisi Chang Jen-tan, T'ien-ping-tung-tao baş kumandanı tayin edildiler. Üç yüz binden fazla askere kumanda ederek savaşacaklardı. Sol Juo-lin-wei generali Yen Ching-jung, T'ien-ping batı ordusunun baş kumandanı olarak yüz elli bin askerle arkalarından takviyeye gönderildi. Mo-ch'o tekrar Heng eyaleti yolundan girdi. Wei eyaletine saldırdı. Fei-hu ilçesini işgal etti. Sonra Ting eyaletine girdi. Valisi

Sun Yen-kao'yu öldürdü. Evleri barakaları yakıp yıktı. Ahaliyi yağmaladı. Kadın erkek, büyük küçük hepsini öldürdü. İmparatoriçe Wu, çok kızdı ve Mo-ch'o'nun unvanını değiştirerek Chan-ch'o (Başı Kesik Çor) adını verdi. Kapgan daha da ilerleyip Chao eyaletini kuşattı. Buranın askerî muhafızı T'ang Po-jo kendisi teslim oldu ise de Ts'u-shih (vali) kolay teslim olmadı. Karşı çıktı ve öldürüldü. İmparatoriçe Wu, Lu-ling prensini veliaht ilân etti. Ho-pei-tao hareket ordusunun birinci kumandanı olarak idare etmesini emretti. Ordu henüz harekete geçmeden Mo-ch'o tarafından yağmalandı. Chao ve Ting gibi eyaletlerden kadın erkek 80-90 bin insan öldürüldü. Wu-huei-tao yolunu takip edip gitti. Geçtiği yerlerde herkesi öldürüyordu. Başarı kazanılamadı.

Sha-t'o Chung-i ve arka ordusu kumandanı Li To-tso ve diğerleri savaşımaya cesaret edemediler. Ho-pei-tao baş kumandanı Ti Jen-chie yüz bin kişi ile takip etti. Başarıya ulaşamadı. İkinci yıl Mo-ch'o, kardeşi Tuo-hsi-fu'yu sol kanat idarecisi (şad) , Kutlug'un oğlu Mo-chü'yü sağ kanat idarecisi tayin etti. Her reis iki yüz bindine fazla asker ve at idare ediyordu. Yine kendi oğlu Fu-chü'yü Küçük Kagan tayin etti. Yeri iki şadın üzerinde idi. Yine Ch'u-muk'un'lar gibi On Okların kırk binden fazla halkı üzerine reis atanmıştı. Unvanı T'o-hsi Kagan oldu. Kendisi yıl sonunda dahi sınırlara saldırıyordu.

Chiou-shih saltanat devresinin ilk yılında (700) Lung-shih'ya akın yapıp on binden fazla at yağma etti.

İkinci yılında Mo-ch'o, Baga Tarkan'ı elçi gönderdi. Kızını Huang T'ai-tzu'nun oğlu ile evlendirilmesini teklif etti. İmparatoriçe Wu, T'ai-tse'ya En-p'ing prensi Chung-chün, İ-hsin prensi Chung-min saraya çağrılıp görüşüldü. Kapgan tekrar elçi olarak büyük veziri İ-li T'an-han'ı gönderip saraya bin baş at sundu ve teklifin kabulünden dolayı teşekkür etti. İmparatoriçe Wu, Su-yü-t'ing köşkünde, veliaht, baş vezir ve diğer saray erkani üç sıra halinde hazır bulundular. Elçiye olağanüstü hürmet ve hediyeler sunuldu. Chung Tsung tahta çıktı. Mo-ch'o yeniden Ling eyaletinin Wu-sha ilçesine saldırdı. Ling-wu ordusu baş kumandanı Sha-t'o Chung-i karşı çıkıp savaştı. Çinliler yenildi. 6-7 binden fazla insan öldü. Bunu müteakip Yüan, Huei gibi eyaletlere girdi. Lung-you bölgesini yağmaladılar. On binden fazla at yağmalayıp gittiler. Chung-i görevden alındı.

Chung Tsung bütün iç ve dış memurlara Gök-Türkleri yıkma plânını hazırlamalarını emretti.

Sağ Pu-ch'üe unvanlı Lu Fu imparatora raporla dedi ki: " Bendeniz (veziriniz) duydum ki, Yü zamanında tam barış, huzur vardı. Miao'lar (Güney-batı Çin'de) emirlere karşı geldiler. Yin (Shang) hanedanı çok değişti. Kuei-fang'lar misafir olmadı. Eğer Jung-ti'ler kendi aralarında savaşlırlarsa gelmeleri

uzak olur. Han imparatoru Kao-ti, Lou Ching'in fikrini kabul edip Hunlarla evlilik ittifakı kurdu. Hanedanın kızı ile evlendi. Çok büyük servet gönderildi. Mo-tun'un gücü vahşiliği arttı. Sınırlara saldırısı durmadı.

Eğer insanlar uzak topraklarda yaşıyorlarsa gelenekleri vahşi olur, zor pasifize edilirler. Majestelerinin kontrolüne girerlerse üç nesil teslim olurlar. İmparatorun plânını duymadık. Şimdi Hunlar teslim olmadı. Bizim ülkemizi taciz ediyorlar. İmparatorluk (haşmetmeab hazretleri) buna kızıyor. Savaşçılar, generallerin hepsi hazırlanıyor. Bendeniz Fang Shu'nun kumandanlığının daha sonrakilere örnek olduğunu, Chou'nun Ya (bir müzik aleti)'sının şarkısının başarısını, Ch'ü-p'ing'in gücünü, Yen-shan'ın şerefini duydum. Eğer on bin li düşman savuşturuldu ise bu generallerin seçimi ile oldu.

Ch'un-ch'iou (ilkbahar-yaz) döneminde birinci generallik plânlandı. Li-yüe ve Shih-shu adlı eserlerden alındı. Ch'in'in veziri Tu Yü vassallık elbisesini giymedi. Sonra Wu'nun şerefine huzur tesis edildi.

Biliniyor ki, güçlü ağır kontrol plânının yapılması bir kişi tarafından gerçekleştirilmedi. General Sha-t'o Chung-i ve diğerlerinin şahsiyetleri her ne kadar cesurlarsa da uzak plân yapamadılar. Süvari generalleri bir yerde (sınırlarda) kaldı. Aslında büyük görev yerine getiremezler.

Ayrıca kumandanlar hukuk çerçevesinde harekete geçtiler. Generaller öldürüldü.

Tsou, Ch'ang-p'ing'i işgal etti. Chao K'uo kıyım yaptı. Hu'lar Ma-i'ye gitti. Wang Huei görevden alınıp cezalandırıldı. Eğer orduyu atarsa (bırakırsa) ceza vardır. Bu sebeple genel kaideler geçerlidir. Yakında Ming-sha'ya gidildiğinde baş kumandanlar önce kaçtı. Devletin şerefini düşürdü. Cezalandırılması gerekir. Yine onun orta ordusu zaten yenildi. Birlikler karıştı, oklar zayıfladı.

Gönüllü cesur savaşçılar, ölümüne savaşır, başarı birlikte kaydedilir, orduların sefere çıkarılmasını, cezalandırma ile ödüllendirmenin belli olmasını (açığa çıkarılmasını), bu takdirde savaşçıların hepsinin düğüm halinde (yek vücud olup) düşmanı yakalamanın sanatı olduğunu tavsiye ediyorum.

Bendeniz Man-i'lerin Man-i'lere saldırmasının (Çinli olmayan yabancıların birbirleriyle savuşturılması) Çin'in büyük stratejisi olduğunu duydum. Bu sebeple Batı Ülkeleri idare edildi. Sonra Chih-chih'yı yıktı. Ch'ang Huei, Wu-sun'ları kullanıp, Hsiung-nu'ları bozguna uğrattı. Cesur subayların satın alınmasını (gönüllerinin kazanılmasını) rica ediyorum. Pang ile Fu'nun ortaklığı yabancıları çözdü. Plânlayıp, hücum edip ele geçirdiler, bu boynuz gibi olmanın gücüdür. Eskiden duydum ki, Hsin-tsou tesis edildiğinde, sınırın alt tarafına

kurulduğunda, eskinin kuralları (metodları) ile düzeltti. İnsanları toplayıp sınırlara yığdılar. İşlerinden iyi (mükemmel) askerleri seçtiler. Geri kalanları bıraktılar. Sonra beş kişilik kulübelere ayırdı. Emirler öğretilir, eğer askerî işleri çok iyi pratik ederlerse, yabancıların tehlikesini incelerlerse yağmacıları yakalarlarsa, bu sebeble ödüllendirilirler.

Yakında savaşılırsa evleri korumak için, uzakta savaşılırsa mal, para için, sivri uçlu hızla gider, yemin söz işlemez. Saraya vergi olarak kavak-söğüt gibi değersiz şeyler gelir, on yıl geçtikten sonra uzun süre barış olur.

Bendeniz duydum ki, Han hanedanı Chih-tou'yu selamladı. Hunlar sınırlardan uzak durdular. Chao, Li Shou ile Lin Hu'ya uzaklara kaçtılar. Eğer Shuo-fang'ın emniyette, tehlikede oluşu, sınır şehirlerinin kazanması, mağlubiyeti, bin li'lik toprağın refahının kontrolünü sağlar. Bu sınırlardaki eyaletlerin valileri itina ile seçilmezse olmaz. Bu insanları kazanır ve görev verir. Askerler toplândığında eğitilip, toprak ekilip darı (tahıl) biriktirilsin, dikkatlice ateş ve duman işareti yöntemi kurulsun (ateş kuleleri), mızraklar parlatılsın, geldikleri takdirde savaşalım. Giderlerse hazırlıklar yapıp koruyalım. Bu eskiden en iyi yöntemdi. Geçen hasat vaktinde güneş ışığı inatçı davrandı. Yeryüzünde hasat yapılmadı. Sınırları korumamız daha avantajlı, zayıf askerleri hareket ettirmeyiz. Memurlar, devlet adamları, ahalinin her biri bu işte (çalışmada) emniyette olur, onların idarecilerini çobanlarını seçelim. Onların mecburi vergileri hafifletilsin, işler ihmal edilmesin, asillere özel davranılmasın, sevgili insanların gücü T'ai-hsie'leri (park ve bahçelerdeki çardakları) genişletmez (çoğaltmaz). Topraktan mevsiminde yararlanmak için en iyi neyin hasat edileceği araştırılsın. Sonbaharda ve kışın avlanmak emredilsin böylece askerî birlikler savaş düzenlerini öğrenir. Bu halde birkaç yıl devam edilirse, savaşmayı bilen cesur insanlar olur, hazine dağlar gibi birikir. Altın zırhlar sağlam ve keskin olur.

Bundan sonra ordu harekete geçer, büyük çölü mahveder, on bin li'yi yıldırımlar çarpar. Rüzgar iki merkezi süpürür. Tai-lin'in reisini öldürür. Kao-chie'nin ikametine asılır. Vahşiler sarsılıp korkarlar. Beş askerlik arabalardan vazgeçilsin. İmparator, vaktini (havasını, iklimini) beklerse emrindeki vefakar insanlar işini yapar. Dışarıdakileri yerleştirelim, uzaktan gelenleri pasfize edelim, Çin ülkesinin parlaklığıyla dört tarafı (yeryüzünü) barış kaplar. Ben gençken edebi konularda öğrenim gördüm; askerî işlerde eğitilmedim. Farklı olmanın sanatı, çok kızmanın önü güzeldir. Görevi savsaklayanların yeri doldurulmalıdır. Hafif işler kaba yersiz konuşmalardır. ”

İmparator, kabul etti ve memnun oldu.

Mo-ch'o neticede kendi topraklarında yakaladığı Hung-lu-ch'ing unvanlı Ts'ang Ssu-yen'i öldürdü. İmparator, onun yağmacılara karşı direnişinden dolayı öldükten sonra Hung-lu-ch'ing unvanını sundu. Yine Sol istihkam generali Chang Jen-yüan'e Shuo-fang-tao baş kumandanı olarak karşı çıkıp savaşmasını emretti.

711 yılının üçüncü ayında Chang Jen-yüan üç tane Shuo-chiang-ch'eng inşa etti. Önceden Shuo-fang ordusu kuzeyde Gök-Türklerle ırmakla sınırdı. Nehrin sahilinde Fu-yün-ts'u adlı bir budist tapınağı vardı. Gök-Türkler bu tapınağa geliyorlar, kurban kesip şölen düzenliyorlar ve baht diliyorlardı. Atlarını çayırlara bırakıyorlar, askerlerinin erzaklarını topluyorlardı. Nehir buz tuttuktan sonra nehri geçiyorlardı.

Mo-ch'o ordusuyla batıya So-ko'ya karşı hücumla geçtiğinde Chang Jen-yüan çölün güneyindeki toprakların boşaldığını, oraların ele geçirilmesini üç tane Shou-chiang-ch'eng (teslim alma kale-şehirleri) yapılmasını, başın arkanın birlikte hareket edeceğini onların güney akın yollarının kesileceğini teklif etti. Bir yıl sonra askerliklerini bitirenlerin insanların da yardımıyla başaracaktı. Fu-yün-ts'u orta kale olmuştu. Doğu ve batı şehirleri ona dört yüz li mesafede idi. Irmak tarafından vapurla desteklenmeye müsait idi. Mesafe kısalmıştı. Üç yüz li den fazla toprak elde delmiş oldu.

Niou-t'ou-chao-na-shan dağının kuzeyinde 180 tane ateş kulesi yaptırttı. Bundan sonra Gök-Türkler hayvanlarını otlatmak için dağı geçemediler. Shuo-fang'a Gök-Türk akınları artık durdu. Çin sınırlarında bulunan Gök-Türk askerlerinin sayısı azaltıldı.

Mo-ch'o, batıya So-ko'ya saldırıp yıktı. Ch'i-tan'lar, Hsi'ler, Sheng-lung saltanat devresinden sonra (697) onun hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı. Onun toprakları doğudan batıya on bin liden fazla idi. Yay çeken askerlerinin sayısı dört yüz bin idi. Kagandan sonra en kuvvetli olan idi. Askerî gücüne güvenerek, halkını zalimce idare ediyordu. Mo-ch'o ihtiyarlamıştı. Boylarının çoğu kaçıp dağılmıştı.

K'ai-yüan saltanat devresinin ikinci yılında (714) oğlu İ-nie Kagan'ı, T'ung-e Tegin'i, kız kardeşinin kocası Ta-pa İlteber Shih-a-shih-p'i'yi Pei-t'ing'i kuşatmak için hafif süvarilerle gönderdi. Sağ cesur muhafızları generali Kuo Ch'ien-kuan kaleyi savunuyordu. Aniden çıkıp kalenin dışında T'ung-e Tegin'i yakaladı ve öldürdü. Bunun üzerine Gök-Türkler geri döndü. Ta-pa İlteber, geri dönmeye cesaret edemedi. Karısını alıp gelip Çin'e teslim oldu. Sol muhafızları generali tayin edildi. Yen-pei bölgesi prensliği sunuldu. Karısına Altay Dağı prensesi unvanı verildi. İkametine bir bölge tahsis edilip on köle, on baş at ve bin parça eşya bağışlandı.

Ertesi yıl (715) On Ok boyunun sol kanat şadı Tuo-lu Çor, sağ kanat şadı Beş Nu-shih-pi, Beş Erkin'in oğul ve damatları Kao-li (Kore) 'li Mo-nan-chih, Kao Wen-chien, Chia-t'ie Askerî valisi Ssu-t'ai ve diğerleri kendi halklarıyla birbirlerini takip ederek gelip müttefik oldular (Çin'e bağlandılar). Yaklaşık on bin çadırdan fazla olmuşlardı. Onlara nehrin güneyindeki eski topraklarında oturmaları emredildi. Kao Wen-yüan'e Sol Wei-yüan-wai büyük generalliği, Chia-tie askerî valisine Lu-kung bölge düklüğü verilirken, diğerlerine rütbelerine göre hediye ve unvanlar sunuldu. Kapgan'ın kızının kocası A-shih-te Hu-lu aniden saraya geldi. Kendisine özel karşılama yapıldı.

O sonbaharda Mo-ch'o, Dokuz Oğuz reisi A-ssu-pu (A-pu-ssu) ve diğerleri çölün kuzeyinde savaştılar. Dokuz Oğuzların sayısı azaldı. İnsanlarının çoğu öldü. Ssu-pu, halkıyla gelip teslim oldu. Dördüncü yıl (716) Mo-ch'o, zaferin mağruriyeti içinde dönüyordu. Hazırlıksızdı ve yanında az sayıda asker vardı. Bayırkular pusu kurmuşlardı. Söğüt ormanının içinden reisleri Chie-chih-lüe aniden çıkararak Mo-ch'o'ya saldırdı ve öldürdü. O sırada yabancıların içinde olan Ho ling-ch'üan, Mo-ch'o'nun kesik kafasını Çin başkentine getirdi.

Kutlug'un oğlu Kül Tegin eski boyunu çağırıp işbirliği yaptı. Mo-ch'o'nun oğlu Küçük Kagan'ı kardeşlerini ve bütün akrabalarını öldürdü. Sol bilge prensi Mo-chih-lien'i Bilge Kagan unvanıyla tahta geçirdi. Bilge Kagan K'ai-yüan saltanat devresinin dördüncü yılında (716) tahta çıktı. Asıl kendi unvanı Küçük Şad idi. Dostluk, barış yanlısı bir karaktere sahipti. Kendisi ülkeyi Kül Tegin'in başarısı sayesinde elde etmişti. Ona sundu. Kül Tegin kabul etmedi. Bunun sonrasında Sol Bilge prensi oldu. Asker ve atların idaresi işleriyle meşgul olacaktı. Ch'i-tan, Hsi'ler birlikte sınırlara geldiği zaman Türgişler kendi kaganlıklarının ilân ettiler. Gök-Türk boylarının çoğunun güvenleri kaybolup ayrılmışlardı. Mo-ch'o zamanında idari işler Tonyukuk tarafından plânlanıyordu (plânlama reisi idi). Mo-ch'o'nun emrindeki devlet merkezindeki bütün unvanlı memurlar Kül Tegin tarafından öldürülmüştü. Tonyukuk kızının Bilge Kagan'la evli olması sebebiyle öldürülmekten alıkonulmuş, boyuna geri dönmüştü. Tekrar idareye (görevine) getirildi. Artık yaşı yetmişten fazlaydı. Gök-Türkler ve bütün diğer boylar ona saygı gösteriyorlardı.

Aniden teslim olan ailelerden A-hsi-lan Chia-t'ie Ssu-t'ai ve diğerleri Ho-ch'ü'de isyan edip (Gök-Türk ülkesine) döndüler. Önceden güneye gelip teslim olan aileler Ch'an-yü askerî valiliğine getiriliyorlardı. Sol muhafızları generali Ch'an-yü yardımcı valisi Chang Chih-lien onların silah vesair aletlerinin alıyor, nehri geçmelerini emrediyordu. Gök-Türkler ona çok kızdılar. Yü-shih-chung-ch'eng unvanlı Chiang Huei, sınır bölgelerinin teftiş ediyordu. Okları ve yayları alınan Gök-Türkler av yapamadılar. Huei silahları iade edip geri döndü. Bu yüzden hepsi isyan etti. Chang Chih-lien hazırlıksız idi. Ch'ing-k'ang-ling'de

teslim olan aileler ile savaştı. Büyük bozguna uğradı. Chang Chih-lien'i canlı yakaladılar. Gök-Türklerle sunacaklardı. Shuo-fang baş kumandanı Hsüe Na askerleriyle onları takip edip cezalandırdı. İsyan edenler Ta-p'in ilçesine vardılar. Yine general Kuo Chih-lien tarafından hücumla maruz kaldılar. İsyanlıların sayısı azaldı. Hei-shan'daki Hu-yen-ku vadisine dağıldılar. Chang Chih-lien'i serbest bırakıp gittiler. İmparator, Chang Chih-lien'i başarısızlığından dolayı idam ettirdi.

Teslim olan aileleri alınca Bilge güneye akın yapmak plânları yapıyordu. Tonyukuk dedi ki: " T'ang reisi cesur ve bilgili insanları barış ve refah içinde, fırsat doğmazsa, ayrılık çıkmazsa harekete geçilmemeli. Bizim milletimiz yeni (henüz) toparlandı. Hasta ve yorgunlar. Beslenmeleri için üç seneye veya daha fazlasına ihtiyaç var. Ondan sonra bakımımızı değiştirir ve harekete geçeriz. " Bilge (Hsiao-sha) yine şehirlerin etrafını surlarla çevirip budist tapınağı yapılmasını istedi. Tonyukuk dedi ki: "Olmaz, Gök-Türk insan ve hane sayısı çok az. Çin'in yüzde birine yetişmiyor. Buna rağmen genelde karşı karşıya gelebiliyoruz (savaşabiliyoruz). Suları otlakları takip ederek, bir yerde uzun süre durmayarak, ikamet ediyoruz. Av bizim mesleğimiz. İnsanların hepsi savaşçılığa antrenmanlı, bundan dolayı eğer kuvvetliyse askerlerle akın yapabiliriz. Zayıf olursak dağlarda ormanlarda gizleniriz. T'ang askeri çok olmasına rağmen kullanımsız. Eğer surlu şehirleri inşa edersek, eski geleneklerimizi değiştirsek, bir kere mağlup olursak avantajımızı kaybeder, T'ang'a teslim oluruz. Ayrıca Budizm öğretisinin metodları insanlara zayıf olmayı öğretir. Kuvvetli olmanın, silah kullanmanın yolunda faydasızdır. Kurulamaz (inşa edilemez) . "

Bilge ve diğer devlet adamları onun plân ve stratejilerini derinden kabul etti.

Sekizinci yılın kışında (720) Yü-shih-tai-fu Wang Chün, Shuo-fang baş kumandanı olarak batıda Basmılları, doğuda Hsi'leri, Ch'i-tan'ları iki yabancıyı çağırdı. Ertesi yılın sonbahar başlangıcındaki vakitte, Shuo-fang ordusunun da hareketiyle birkaç yoldan girecekler. Chi-lo Suyu'nun yukarısında Gök-Türkleri bir baskınla yakalayacaklardı. Bilge duydu ve çok korktu.

Tonyukuk dedi ki: " Basmıllar şimdi Beşbalık'ta iki yabancı doğu ve batı olmak üzere çok uzaktalar. Güçlerini birleştiremezler. Wang Chün'ün atları askerleri buraya gelmeyi plânlayamaz. Eğer gelirlerse, onlar varmadan, çadırlarımızı kuzeye üç günlük yola naklederiz. T'ang askerinin yiyeceği biter ve geri giderler. Ayrıca Basmılların hafif (güçsüz) olması iyi avantaj, önce geleceğini duydum. Wang Chün ve Chang Chia-chen birbirlerine yardım etmezler. İmparatora teklif ettiği şeyler yapılmazsa hareket etmeye cesaret edemezler. Eğer Wang Chün'ün asker ve atları gelmezse, Basmıllar yalnız varır.

Biz de o halde onları bozguna uğratarız. Gücümüzle hallederiz. " Basmıllar neticede Gök-Türk merkezine vardılar. Wang Chün ve Ch'i-tan, Hsi'ler gelmedi. Basmıllar korkup geri çekildiler. Gök-Türkler saldırmak istiyorlardı. Tonyukuk dedi ki: " Bu halk evlerinden bin li ayrıldı. Ölümüne savaşılır. Saldırmak zamanı değil. En iyisi takip edelim. " Pei-t'ing'e iki yüz li kala Tonyukuk ordusunu çeşitli kollara ayırıp önce Beşbalık (Pei-t'ing)'ı kuşatmaya başladı. Uzun süre takip ettikten sonra çarptı. Basmılların halkının hepsi Gök-Türkler tarafından yakalandı. Onların reislerinin erkek kız bütün çocukları yakalandı ve geri dönüldü. Tonyukuk, askerleriyle ilerledi Ch'ih-t'ing (bugün Kansu'da Lung-hsien'in batısında) 'e çıktı. Liang eyaletinin koyun ve atlarını yağmaladı. Yang Ching-shu, Liang eyaleti Askeri valisi (tu-tu) , yardımcı general P'an Kuan unvanlı Yüan Ch'eng'e askerleriyle takip edip saldırmaya gönderdi. Tonyukuk dedi ki: " Yang Ching-shu eğer kaleyi savunuyorsa barış, eğer askerleriyle ortaya çıktıysa savaşmamızı emrediyorum. Şimdi zafer kazanabiliriz. Başarı gelmeli. "

Yang Ching-shu askerlerini bırakıp Ch'i-tan'lara vardı. Yağmacılarla karşılaştılar. Yüan Ch'eng askerlerine birbirlerinin elleriyle omuzlarını tutarak ilerlemelerini emretti. Yine de kolları çözüldü. Çok rüzgar ve kar buz oldu. Hepsinin yayları mızrakları düştü. Neticede subaylar bozguna uğradı. Yüan Ch'eng kendini kurtarıp kaçtı. Yang Ching-shu'nun bütün asalet unvanları elinden alındı. Liang eyaletinin işlerini beyaz elbiseli (sivil) memurlar idare etti.

Bilge Kagan bundan sonra çok kuvvetlendi. Mo-ch'o'nun bütün halkına sahip oldu. Aniden tekrar elçi gönderip barış teklif etti. Hsüan Tsung'un oğlu olmak isteğinde bulundu. Kabul edildi. Shang prensesi rica etti. İmparator çok hürmet edip hediyeler sundu. Göndereceğini ifade etti. 13. yılda İmparator doğuya teftişe gidecekti. Chung-shu-ling unvanlı Chang Yüe, Gök-Türklerle karşı askerî hazırlıkların artırılmasını plânladı. Ping-pu-lang unvanlı P'ei Kuang-t'ing dedi ki: " Feng-shan töreninin icra edilmesi, işlerin yolunda olduğunu gösterir. Neden böyle bir şeye gerek var?" Chang Yüe dedi ki: " Gök-Türkler her ne kadar barış teklif ettilerse de vahşi kalplilerle zor anlaşılır. Ayrıca Bilge ki, o insancıldır ve insanları sever, halkını öyle idare eder. Kül Tegin askerî işlerde mükemmeldir. Önünde hiç kimse yoktur (bu işlerde) . Tonyukuk derinden hareket eder, yaşlı ve güçlüdür. Li Ch'ing zamanında Çin'e gelenlerdendir. Üç kişi birleşirlerse hareket etmemizin faydası olmaz (Hiç bir şey işe yaramaz) . Bizim ülkemizin doğuya gittiğini biliyorlar. On bin kişi bir sınıra gelirlerse nasıl savunuruz?" Kuang-t'ing- Ona elçi gönderip büyük vezirinin İmparatorun konvoyunu takip etmesine çağrılmasını teklif etti. Eğer Gök-Türkler, göndermezlerse doğuya hareket etmenin zor olduğunu söyledi. Yüe onun dediklerini kabul etti. Chung-shuh-chih-sheng unvanlı Yüan Chen, Hung-lu-ch'ing yardımcısı rütbesiyle Gök-Türklerle gönderildi. Onun fikrini

açıkladı. Bilge ve hanımı, Kül Tegin ve Tonyukuk başta olmak üzere diğer devlet adamları çadırın içinde yuvarlak bir halde eğlence tertip etmişlerdi. Bilge, Chen'a dedi ki: "Tibetliler köpek nesilinden geliyorlar. T'ang ile evlilik yaptılar. Hsi ve Ch'i-tan'lar, eskiden Gök-Türklerin kölesi idi. Onlar da Çin prensesi aldı. Gök-Türkler bir kaç defa evlilik teklifinde bulunmalarına rağmen evliliğe müsaade edilmedi. Neden?" Yüan Chen dedi ki: "Kagan imparatorun oğlu oldu. Baba nasıl evlilik ilişkisi kurar? Ayrıca duydum ki, diğer yabancılara verilen kızlar imparatorun kızı değil. Şimdi istediğimiz gerçek mi? Sahte mi? neticede alamazsa ayrıca doğru yanlış olduğunu bütün yabancılar görecek". Chen söylenenleri imparatora rapor edeceğini kabul etti. Bilge büyük vezir A-shih-te İlteberi hediyelerle saraya gönderdi. Böylece İmparatorun doğu gezisine katıldı.

Chia-kuei-tun'a varıldığında, ilteber ve bütün yabancılar silahlarla girdiler. Yaylı oklu idiler. Bazıları imparatorluk konvoyunun önünde hırsızlık yapmaya teşebbüs ettiler. İmparator yayı alıp vurdu. İlteber atından inip eliyle hırsızlık yapanı tuttu. Reverans yaparak "Kutsal insanların savaşçı ruhu mukayese edilemez. Eğer göğün kuralları bilinmiyorsa, bu insanların eksikliği." Kendisi test etti. Gök-Türklerle silahlarıyla hızla gitmelerini emretti. Lü Hsiang, imparatora dedi ki: "Baykuşlar ötemez, henüz uğur kuşu değil, yırtıcı kaplân her ne kadar gizlendi ise de yırtıcı hayvan nasıl saygılı olur? Kötü karakter zehir gibi hareket eder. Uzun zaman hizmetinizde olmaları gerekir. Gök-Türkler bu cinstendir. Barış sükunet onlar için adidir. Yakınlıktan anlamazlar. Majesteleri askeri işlere dikkatli baksın, kültürü incelemeyelim, ruhlardan korkarlar, sesi temizleyip (gücü güçle) iyice öğretmek gerekir. Başarılı olamadığı bu sebeple gelip diz çöküp vassalığını ilan etti. Acele elçi gönderdi. Majesteleri onun yoksulluğu taklidini kabul ediyor, memurlarla karışmaları, Feng-tan törenine gitmeleri, ipek ve mücevherle buluşmaları, onların zenginleşmesine yol açar, kesinlikle isim verilmemeli (evlenme olmamalı) dir. Bu sebeple imparatorun emriyle seyahata katılsınlar silahları toplânsın, imparator cesur sancağın dört tarafı parlıyor. Ruhların becerisi her tarafa ulaşıyor, saygı hürmet gerçekleşmedi.

Yine hızla gitmesine izin verildi. Elçiler yay ve mızrakları aldı, ok uçları önde uçarak yarıştılar. Aynı anda vahşi mutluluğu yakaladılar. Kırıntılar dağıldı, henüz almaya cesaret edemedi. Her ne kadar kutsal göğüs açıksa da şeyler vahşi değil, aptal kalp ayrılamıyor. Neticede tüylerinin ürpermesi artıyor. Eğer bu gibi göğüsten havlarsa nefreti olağanüstü çalarlar. Ching Ch'ing hile yapıp, hareket etti, Ho-la çalıp vardı. Geçici cesareti sertleşerek sıkıştırıp temizliği kirliliği azalıyor. Mademki ruh aleminin ölmesine, tepedeki gizli topraklara izin verildi. Ch'an-yü ince kıyıldı, lekелendi. Nasıl sınırlarda vazifeye geçer? Özel arzum majestelerinin yeniden akrabalık kurmaktan sakınmasıdır. Elçiler sınırlardaki

bölünmeyi biliyorlar. Genelde olduğu gibi kaybedilmez. Aldığı yere döner, iki gündüzün döndüğüne bakılmasıyla, elbisesinin koluyla dokuz evin üzüntüsünü alır ki, bu çok ümit edilmektedir.

İmparator onun dediklerini kabul etti. Bütün yabancılara önden hareket etmelerini emretti. Doğu ziyareti bittikten sonra her birine çok sayıda hediye sundu ve geri gönderdi. Fakat, evlilik yolu ile akrabalık kurmayı kabul etmedi. Bundan sonra yıkıldılar. Kesinlikle haklarında haber duyulmadı.

CTS 194A

s. 5177

Onun ölümü üzerine devlet adamları oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler. Tsung Cheng-ch'ing, Li Ch'üan onun cenaze merasiminde kurban kesmek aynı zamanda İ-jan Kagan'ın tahta geçişini selamlamak üzere gönderildi.

Onun tapınağının yazıtını dikmek için Shih-kuan ch'i-chü-shu-jan olan Li Jung, onun yazıtına yazması için gönderildi. Fırsatı olmadan İ-jan hastalıktan öldü. Yine onun kardeşi Teng-li Kagan unvanıyla tahta çıktı.

Teng-li, Çin dilinde (Budizm'de) eski hayatında ektiğini biçen (iyi veya kötü hareketler için cezalandırma) e benziyordu. Teng-li'nin yaşı gençti. Onun annesi ki, o Tonyukuk'un kızı idi; onun küçük veziriyle gizlice işbirliği kurdu. Devlet idaresine burnunu soktu. Yabancılar arasında bu durum gizli kalmadı. Teng-li'nin amcası ayrı hallerde asker ve atları idare ediyorlardı. Doğudakinin unvanı Sol Şad, batıdakinin unvanı Sağ Şad idi. Onun bütün çarpışmaları iki şadın emri altında oluyordu. 28. yılda (741) imparator, Sağ Chin-wu generali Li Chih'yı fermanla gönderip Teng-li'nin tahta geçişini tanıdı.

Sonra aniden Teng-li annesiyle entrika çevirerek Batı Şad'ını öldürüp halkını ele geçirdiler. Sol yanı Doğu Şad'ı aynı felaketin kendi başına geleceğinden korktu. Askerlerini toplayıp Teng-li'ye hücum etti. Onu öldürdü. Kendi tahta çıktı unvanı Wu-su-mi-shih Kagan idi.

s. 5178

Sol Şad'a ülkesinin insanları tarafından itaat edilmedi. Pa-hsi-mi (Basmıl) boyu ayaklanıp, ona hücum etti. Sol Şad ağır bir yenilgiyle uğradı. Tek başına kaçıp uzaklaştı. Ülkesi içinde büyük karışıklık çıktı.

Batı Şad'ın hanımı, oğlu ile Kapgan Kagan'ın torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kagan'ın kızı Ta-lo prenses, İ-jan Kagan'ın küçük hanımı Yü-sai-fu, Teng-li Kagan'ın kızı Yü-chü-kung prenses ile A-pu-sse İlteber ve diğerleri

kendilerine bağlı boylarıyla birlikte gelip Çin'e teslim oldular. T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılının sekizinci ayında (742) teslim olanlar başkente vardılar. İmparator önce onlara imparator atalarının tapınağına gitmelerini emretti. Sonra sarayda görüştü. Arkasından Hua-wo-lou adlı binada eğlence (ziyafet) tertip etti. İmparator onların yaptığı işlerin haurasına şiir söyledi.

HTS 215B

s. 6054

Devlet adamları (ülke insanları) hep birlikte onun oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler.

İ-jan Kagan sekiz yıl tahtta kaldıktan sonra öldü. Toplam üç kere Çin sarayına elçi gönderdi. Onun kardeşi tahta çıktı. Unvanı Pi-chia Ku-tuo-lu (Bilge Kutlug) Kagan idi. Sağ Chin-wu muhafızları generali Li chih elçi sıfatıyla gönderilip Teng-li Kagan unvanı sunuldu. Ertesi yılın ilk ayında İ-nan-ju'yu elçi olarak Çin sarayına gönderip kendi ülke mallarından sundu ve dedi ki: "Gök Kagani, göğü selamlar gibi selamlıyorum. Şimdi yeni yılın hediye sunma ayında göğün oğluna sonsuz (edebi) ömür diliyorum. "

Kagan gençti (küçüktü). Onun annesi ile küçük vezir Yü-ssu Tarkan karışıklık çıkardılar. İdareyi ele geçirmek istiyorlardı. Bütün boylar yardım etmediler (desteklemediler) . Teng-li'nin amcası sol ve sağ şadlar unvanlarıyla doğu ve batıya ayrılarak askerlerini idare ediyolardı. Subayların genç ve dinamik olanlarının hepsi onların emrinde idi.

Kagan ile annesi bir komplo ile Batı Şad'ı öldürüp askerlerine el koydular. (Bunun üzerine) sol yani Doğu Şad'ı korktu. Hemen Teng-li'ye saldırıp onu öldürdü.

Sol Şad ki, o P'an-ch'üe Tegindir. Akabinde Bilge Kagan'ın oğlunu tahta geçirdi. Aniden Ku-tuo Yabgu tarafından öldürüldü. Kardeşi yerine geçirildi. Kısa bir süre sonra onu da öldürdü. Yabgu kendini Kagan ilan etti.

T'ien-pao saltanat devresinin başında (742) onun büyük boylarından Uygur, Karluk ve Basmıllar, aynı zamanda beraber Yabgu'ya hücum ettiler. Onu öldürdüler. Sonra Basmılların reisi Chie-tie-i- shih Kagan ilan edildi. neticede Uygurlar ve Karluklar sağ ve sol yabguluğu oldular. Hep beraber Çin'e elçi gönderip durumu bildirdiler.

Devlet adamları P'an Kül Tegin'in oğluna Wu-su-mi-shih Kagan unvanını sundular. Onun oğlu Ke-la-to, Batı Şad'ı oldu. İmparator itaat etmesini bildirdi ise de onun maiyetindekiler kabul etmediler. Basmıllar ve diğer üç boy

beraberce Wu-su-mi-shih'ya saldırdılar. Mi-shih kaçtı ve uzaklaştı. Onun batı yabgusu ve uzaklaştı. Onun batı yabgusu A-pu-sse ve Ke-la-to beş bin çadır insanla gelip Çin'e teslim oldu. Ke-la-to'ya Huai-en prensliği (Wang) sunuldu.

s. 6055

3. yılda (744) Basmıl ve diğerleri Wu-su-mi-shih'yi öldürdüler. Kesik başına başkente ulaştırıldı. İmparator atalarının mezarlarının bulunduğu tapınağa sunuldu.

Onun kardeşi Pai-mai? Tegin Ku-lung-fu geçti. Unvanı Pai-mei Kagan oldu. Neticede Gök-Türklerde büyük karışıklık çıktı.

Devlet adamları Basmılların reisi kagan seçtiler. Shuo-fang özel idarecisi Wang Chung-ssu'ya onun karışıklığına müdahale ederek düzeltme vazifesi verdi. O da Sha-he-nei-shan'a ulaştı.

Onun Sol A-po Tarkan'ının 11 boyuyla savaşıp bozguna uğrattı. Sadece onun sağ tarafı itaat edilmişti. Ayrıca Karluklara Uygurlar Basmıl Kagan'ını öldürdü. Uygur Ku-li Pei-lo'ya o ülkenin idaresi sunuldu. Unvanı Kutlug Bilge Kül Kagan oldu. Ertesi yıl Pai-mei Kagan öldürülüp başı başkente sunuldu.

Bilge Kagan'ın hanımı Po-fu Hatun kendine tabi halk ile Çin'e itaat etti. Hua-wu-lou adlı binada imparator onların şerefine ziyafet tertip etti. Bu iş için şiir söyledi. Hatun'a Pin-kuo Fu-jen unvanını sundu. Hasat zamanında 2 milyon ölçek un verdi.

Gök-Türkler sonraki Wei hanedanının Ta-t'ung saltanat devresi zamanında başladılar (542, 545, 551 yılları) , burada yıkıldılar. Sonradan bazen saraya vergi getirenlerin hepsi Chiou-hsing (Dokuz Oğuz) boyları idiler. Onların topraklarının hepsi Uygurlara geçti. Onların batıya ayrılan kabilesi batıda idi ki, onlara Batı Gök-Türkleri dendi.

CTS 103

s. 3198

Wang Chung-ssu, Tien-pao saltanat devresinin ilk yılında (742) aynı zamanda Ling-chou tu-tu'su (askeri valisi) oldu. Yaz ayında kuzeye saldırdı. Hsi, Nu-chie'lere Sang-kan Irmağında savaşım onları üç kere yendi. Halklarının büyük kesimini esir aldı (yakaladı) . Çölün kuzeyinde gücünü gösterdi. Büyük bir toplandı yaptıktan sonra geri döndü.

Gök-Türklerin yabgusunda yeni problem çıktığı zaman Chung-ssu, çölün ağzına askerlerini yığarak onu korkuyla sarstı.

Wu-su-mi-shih Kagan korktu ve müttefik olmayı teklif etti. Neticede değişip erteledi ve gelmedi. Wang Chung-ssu, Basmıl, Karluk ve Uygur gibi üç boyu bir araya getirerek, Wu-su-mi-shih'ya saldırttı. Wu-su-mi-shih kaçtı. Wang Chung-ssu askerlerini ileri çıkararak ona hücum etti. Onun sağ kanadını ele geçirip geri döndü. Onun batı yabgusu ile Bilge Hatun, Batı Şad'ı K'e-la-to binden fazla çadır ahali ile Çin sarayına geldiler. Bu sebeple Sol Wu-wei büyük generalliği onun unvanına ilave edildi. Ertesi yıl Nu-chie'ler ile Gök-Türklerin ahalisine hücum edip bozguna uğrattı.

Kendisi Çin sınırlarının dışında barışı tesis etti. Yabancılar girmeye cesaret edemedi.

Tien-pao'nun üçüncü yılında (744) Gök-Türk Chiou-hsing (Dokuz Oğuz) Basmıl yabgusu ve diğerleri hep beraber Wu-su-mi-shih Kagan'a saldırıp onu öldürdüler. Kesik başı başkente getirildi.

HTS 133

s. 4552

Tien-pao saltanat devresinin ilk yılında kuzeye Hsi ve Nu-chie'lere, Sang-kan Irmağına saldırıp onları üç karşılaşmada da yendi.

s. 4553

Çölün kuzeyinde gücünü gösterdi. Büyük bir toplandı yaptı ve geri döndü. Gök-Türklerde daha yeni problem mevcut olduğunda Wang Chung-ssu orduyla çölün ağzından girip onları kontrol altına aldı.

Wu-su-mi-shih Kagan teslim olmayı teklif ettiğinde Wang Chung-ssu onun Mu-ts'e ve Lan-shan'a boş alanlara kaçabileceğini düşündü.

Bu sebepten uygulanabilecek en iyi plânı uyguladı. Basmıl, Karluk ve Uygur gibi üç boy To-lo-ssu Kalesine saldırdı. K'un Suyu'nun içinde yürüyerek Wu-su-mi-shih Kagan'ı öldürdüler. Ta-t'ung ve Chih-pien kalelerini birleştirdi. Yağmacılar seddi yağmalamaya cesaret edemesin diye.

CTS 9

s. 218

Tien-pao saltanat devresi 3. yıl

Dokuz Oğuz Basmıllar, Gök-Türk Wu-su-mi-shih Kagan'a hücum edip öldürdüler.

CTS 8**s. 202**

Yıl sonunda Gök-Türk Bilge Kagan öldü.

CTS 9**s. 213**

29. yıl 3. ayda (741 yılı)

Tibet ve Gök-Türkler saraya elçi gönderdiler.

s. 213

Sonbahar 7. ayda Gök-Türk Teng-li Kagan öldü.

CTS 9**s. 215**

Tien-pao saltanat devresini ilk yılı 8. ay

Gök-Türk A-pu-ssu ki, Mo-ch'o (Kapgan) Kagan'ın torunudur.

Teng-li Kagan'ın kızı ile beraberce kendi taraftarlarıyla gelip teslim oldular.

9. ayda imparator Hua-wo-lou adlı binada saray kızlarına Bilge Kagan'ın karısı hatun ve oğul ile kızlarına hizmet ettirildi. Sayısız hediyeler sundu.

CTS 9**s. 225**

11. yıl 3. ayda (752 yılı)

Shuo-fang Chie-tu-fu-shih' (özel idareci yardımcısı) sı ve Feng-hsin prensi A-pu-ssu ile An Lu-shan beraberce hareket edemediler (yardımlaşamadılar) . Bunun üzerine onun boyuna liderlik edip çölün kuzeyine dönüp isyan etti.

CTS 10**s. 244**

Shih-te saltanat devresi 1. yıl 12 ay (756)

Asi general A-shih-na Ch'eng-ch'ing, Ying-ch'uan-chün'e saldırarak ele geçirdi. Tai-shou unvanlı Hsie Yüan ve Ch'ang-shih unvanlı P'ang Chien'i yakaladı.

CTS 6**s. 171**

Kuang-te saltanat devresi 2. yıl 10. ay (764 yılı)

Gök-Türkler, Feng-chou'ya hücum ettiler. Muhafız general Ma Wang öldürüldü.

HTS 5**s. 143**

Tien-pao 1. yıl 12. ay (742 yılı)

Wang Chung-ssu, Gök-Türklerle saldırdı.

HTS 5**s. 144**

2. yıl (743 yılı)

Basmıllar, Gök-Türklerle saldırdı. Wu-su-mi-shih'yi öldürdüler. Onun başını Çin'e sundular.

4. yıl ilk ay (745)

Wang Chung-ssu, Gök-Türklerle Sa-he-nei Dağında savaştı. (Gök-Türkleri) Bozguna uğrattı.

HTS 5**s. 148**

11. yıl 2. ayda (752 yılı)

Gök-Türklerden A-pu-ssu boyu ile sınırlara saldırdı.

HTS 5**s. 149**

12 yıl 6. ayda (753 yılı)

A-pu-ssu boyu teslim oldu. 9. ayda Karlukların yabgusu, A-pu-ssu'yu tutukladılar.

HTS 5**s. 150**

5. ay

Beşbalık (Pei-t'ing) Tu-hu'su Ch'eng Chien-li, A-pu-ssu'yu yakalayıp sundu.

TCTC 245 (Tsu-chih T'ung-chien)**s. 7930**

837 yılı

Chen-wu bölgesi Gök-Türkleri, yüz elli çadır halinde isyan ettiler. Vahşice tarım arazilerini ve insanları yağmaladılar. Özel memur (Chie-tu-shih) Liou Mien onlara saldırıp bozguna uğrattı.

TCTC 248**s. 8031**

847 yılı

Gök-Türkler, tüccarlara ve vergi olarak toplânan pirinçlere saldırıp yağma ettiler. Chen-wu özel idarecisi olan Shih Hsien-chung onlara hücum edip bozguna uğrattı.

CWTS 32 (Chiou Wu-tai Shih)**s. 446**

Tung-kuang 3. yıl 2. ayda (925)

Gök-Türkler ve Po-hai elçi gönderip kendi ülke mallarından sundular.

CWTS 38**s. 525**

Tien-ch'eng 2. yıl 6. ay (927 yılı)

İmparator Ming Tsung, Po-ssu-ma-p'o (p'i) 'yi ziyaret etti. Gök-Türk tanrısına kurban sundu.

CWTS 39**s. 543**

Tien-ch'eng 3. yıl

Gök-Türklerin reisi Chang Mu-chin ve diğerleri saraya gelip vergi sundu.

CWTS 80

s. 1052

T'ien-fu saltanat devresi 6. yılı (941)

Gök-Türkler elçi gönderip vergi sundular.

HWTS 5 (Hsin Wu-tai shih)

s. 48

T'ung-kuang saltanat devresi 3. yıl 2. ay (926 yılı)

Gök-Türklerin reisi Hun-chie-lou'nun gönderdiği elçi geldi.

s. 49

Kışın 10. ay

Hsi, Tu-hun ve Gök-Türklerin gönderdiği elçiler geldiler.

HWTS 6

s. 58

T'ien-ch'eng saltanat devresi. 2. yıl 6. ay (927 yılı)

İmparator, Po-ssu-ma-p'o'yu ziyaret ederek Gök-Türk tanrısına kurban sundu.

s. 60

T'ien-ch'eng saltanat devresi 3. yıl (928 yılı)

Kışın 10. ayda Gök-Türk elçisi Chang Mu-chin geldi.

s. 63

Ch'ang-hsin saltanat devresi 2. yıl 2. ay (931 yılı)

Gök-Türk elçisi Tu-a-shu geldi.

HWTS 8

s. 85

T'ien-fu saltanat devresi 6. yıl (941) sonbahar 7. ayda Gök-Türk elçisi Hsüe T'ung-hai geldi.

HWTS 74**s. 913**

Gök-Türklerin ülkesinin toprakları, idarecilerini soyları, boyları, isimleri, unvanları, mahalli eşyaları Tang zamanında yazıldı. Tang sonuna gelindiğinde bütün yabancılara saldırılmıştı. Boyları azalarak dağıldı. Beş Hanedan (Wu-tai) zamanına gelindiğinde saraya gelip vergi verme tecrübesinde bulundular.

Tung-kuang saltanat devresinin üçüncü yılında Hun-chie-lou geldi. T'ien-ch'eng saltanat devresinin ikinci yılında reis Chang Mu-chin geldi. T'ien-fu saltanat devresini 6. yılında Hsue Tung-hai ve diğerleri elçi olarak gönderilip geldiler. Toplam dört defa varmışlardı. Bundan başka tekrar (bir daha) gelmediler.

Nihayet Gök-Türkler zamanında çok azaldılar. Tekrar gelişlerinin hesabı bilinmiyor. Onların (kendi) idarecilerinin hepsi kaybolduğu için kayıtları tutulamadı.

WHTK (Wen-hsien T'ung-k'ao)**2693/b**

Mo-chih-lien (Bilge Kagan) öldü. Devlet adamları onun oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler. Sekiz yıl sonra öldü. Onun kardeşi Pi-chia (Bilge) Kutuo-lu (Kutlug) Kagan tahta geçti. Ertesi yıl Çin sarayına elçi gönderdi.

Teng-li unvanı sunuldu. Aniden sol şadı P'an-ch'üe Tegin tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Bilge Kagan'ın oğlu tahta geçti. Yine Kutlug Yabgu tarafından öldürüldü. Ondan sonra tahta çıkan da öldürüldü. Yabgu'nun kendisi Kagan oldu.

T'ien-pao saltanat devresinin başlangıcında onun büyük boyları Uygur, Karluk ve Basmıllar beraberce Yabgu'ya saldırıp onu öldürdüler. Basmılların reisi Chie-tie-i-shih, kagan ilan edildi. Neticede Uygur ve Karluklar kendilerini sol ve sağ yabguluklar ilan etmişlerdi. Hepsini aynı anda elçi gönderip, Çin'e durumu bildirdiler.

Devlet adamları P'an-ch'üe Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih Kagan seçtiler. Onun oğlu Ke-la-to prenses, İ-jan Kagan'ın küçük hanımı Yü-sai-fu, Teng-li Kagan'ın kızı Yü-chü-kung prenses ile A-pu-sse İlteber ve diğerleri kendilerine bağlı boylarıyla birlikte gelip Çin'e teslim oldular. T'ien-pao saltanat devresinin ilk yılının sekizinci ayında (742) teslim olanlar başkente vardılar. İmparator önce onlara imparator atalarının türbesine gitmelerini emretti. Sonra sarayda

görüştü. Arkasından Hua-wo-lou adlı binada eğlence (ziyaret) tertip etti. İmparator onların yaptığı işlerin hatırasına şiir söyledi.

WHTK (Wen-hsien T'ung-k'ao)

2693/b

Tiao-lu saltanat devresinin ilkyılında (679) Ch'an-yü askerî valiliğinde görevli memurlardan Gök-Türk reislerinden A-shih-te Wen-fu, Feng-chih iki boy halkıyla birlikte isyan ettiler. Ni-shu-fu'yu kagan olarak tahta geçirdiler. Yirmi dört eyalet aynı anda isyana katıldı. Kao Tsung, Hung-lu-ch'ing unvanlı Hsiao Ssu-ye, Sağ Ch'ien-niou generali Li Ying chia kuvvetleriyle asilerle savaşmaya gönderdi. Askerler yenildi. Ölen asker ve subay sayısı onbinden fazla idi. Tekrar Li-pu-shang-shu unvanlı P'ei Hsing-chien, Ting-hsiang hareket ordusu baş kumandanı olarak, T'ai-p'u shaod-ch'ing unvanlı Li Ssu-wen, Ying eyaleti büyük genel askerî valisi Chou Tao-mou ve diğerleri üç yüz binden fazla askerle harekete geçip, asileri bozguna uğrattılar. Ni-shu-fu, maiyetindekiler tarafından öldürüldü. Feng-chih canlı yakalanıp dönüldü.

680 yılında Gök-Türkler, Hsie-li'nin ağabeyinin oğullarından gelen A-shih-na Fu-nien'i Hsia eyaletinden davet ettiler. Irmağı geçip kagan oldu. Bütün boylar tekrar onu takip etti. Yine P'ei Hsing-chien'e Fu-nien'e saldırmaması emredildi. Fu-nien zor durumda kaldı. P'ei Hsing-chien bundan faydalanıp Fu-nien'i yakaladı. Başkente getirdi ve şehrin doğu pazarında idam edildi. 681 yılında A-shih-na Ku-tuo-lu Kutlug yeniden isyan etti. Ku-tuo-lu ki, o (621-630 yılları arasında Doğu Gök-Türk Devleti'ni idare eden il Kagan) Hsie-li'nin neslinden gelmektedir. Onun babası aslında Ch'an-yü valiliğinde sağ kanatta Yün-chung'da She-li Yüan-ying'in maiyetinde reislik (kabile) ve tudun çorluk yapmıştı.

Fu-nien yıkılınca Kutlug, mahvolup dağılan boyları çağırıp, Tsung-lin Çogay Kuzu) dağına girdi ve isyan etti. Beş binden fazla insan vardı. Dokuz Oğuzları yağmaladı ve çok sayıda at ve koyun ele geçirdi. Gittikçe (derece derece) kuvvelendi. Zenginleşti ve kendini kagan ilan etti. Kardeşi Mo-ch'o'yu Şad, Tuo-hsi-fu'yu yabgu tayin etti. Bunun üzerine Wen Yen-po'nun teklifiyle nehrin güneyine yerleştirilen boylar altı eyalete bölündü. Gittikçe büyüyüp kalabalıklaştılar. A-shih-te Yüan-chen (Tonyukuk) geleneklerinin pratiğini yapmıştı. Sınırlarda boşlukları gerçekleri ve sahtelikleri biliyordu. Ch'an-yü askerî valiliğinde teslim olan aileleri, boyları teftiş etme görevinde bulunmuştu. İşten el çektiler. Ch'an-yü askerî vali yardımcısı Wang Pen-li tarafından tutuklandı. Sonra Kutlug akın yaptığında Yüan-chen eski boyları teftiş görevini yeniden istedi. Wang Pen-li kabul etti. Bundan sonra Kutlug'a sığındı. Kutlug onu elde edince fevkaledede sevindi. Onu A-p'o (Apa) Tarkan tayin ederek

askerlerin, atların idare işini verdi. Wei eyatine saldırdılar. Askerî vali Ts'uei Chih-pien onlarla savaştı ise de neticede öldürüldü. Weng-ming saltanat devresinin ilk yılında (684) yine Shuo eyaletine girip sivil halkı öldürüp yağmaladılar. 686 yılında Kutlug yine Shuo eyaletine ve diğer eyaletlere girdi. Sol Yü-chin-wei-chung generali Shun-yü Ch'u-p'ing,

2691/c

Yang-ch'ü-tao baş kumandanı olarak ve yardımcı general Fu-ying ve diğerleri askerleri sevk edip Hsin eyaletine vardı. Gök-Türklerle büyük bir savaşa tutuştular. Ve büyük bir bozguna uğradılar. Ölen insanların sayısı beş bin idi. 687 yılında Kutlug yine Ch'ang-p'ing'e akın yaptı. Sol Ying-yang-wei büyük generali Hei-ch'ih Ch'ang-chih onlarla çarpıştı. O yılın 8. Ayında (ekim) tekrar Shuo eyaletine saldırdığında tekrar Ch'ang-chih, Yen-jan-tao başkumandanı olarak onunla savaştı. Huang-hua-tuei'de büyük bir bozguna uğrattı. Arkalarından 4 bin liden fazla takip edip bir kısım insanlarını teslim aldı. Bunun üzerine Gök-Türkler dağılarak çölün kuzeyine gittiler. Sağ Chien-men generali Wei-chung generali Ts'uan Pao-pi yine on üç bin hafif askerle Çin Seddinden çıktı. Tedbirsiz takip ederken Kutlug tarafından mağlup edildi. Bütün ordu yok oldu. Ts'uan Pao-pi az sayıda süvariyle kaçıp döndü. Başlangıçta Ts'uan Pao-pi, Ch'ang-chih'nin Gök-Türkleri mağlup edişini görmüştü (kendini göstermek için) arta kalanları takip etmeyi teklif etmişti. İmparatoriçe Wu, Ch'ang-chih ile Pao-pi'nin görüşmesini seslerinden dinledi. Pao-pi, onların başarısını kıskandığı için harekete geçmiş, Çin Seddinden iki bin li den fazla uzaklaşmıştı (ayrılmıştı) . Yüan-chen ve diğer boyların hazırlıksız olduğunu gördü. Bunun üzerine hızla hücum edip yakalamak istedi. Diğer taraftan adam gönderip Gök-Türklerle durumu bildirdi. Gök-Türkler hazırlıklarını yapıp savaşa çıktılar. Dolayısıyla onlar tarafından mağlubiyete uğratıldılar. Ts'uan Pao-pi'ye işten el çektirildi ve cezalandırıldı. İmparatoriçe çok kızdı ve Kutlug'un adını kısa ömürlü (Pu-tsu-lu) olarak değiştirdi. Yüan-chen (Tonyukuk) sonra askerleriyle Türgişleri cezalandırdı. Fazla zaman geçmeden ölümle buluştu. 691 yılında Kutlug öldü.

Mo-ch'o (Kapgan) ki o Kutlug'un küçük kardeşidir. Kutlug öldüğü zaman onun oğlu (oğulları) gençti (çocuktı) . Bundan dolayı Mo-ch'o tahta geçip kendini kagan ilan etti.

Ch'ang-shou saltanat devresinin üçüncü yılında (94) halkıyla Ling eyaletine saldırıp halkı yağmaladı, öldürdü. İmparatoriçe Wu, Po-ma manastırı rahibi Hsie Huai-i'yi Tai-shuo-tao hareket ordusu baş kumandanı olarak 18 generale kumanda edip savaşmak üzere gönderdi. Bu kumandan daha Gök-Türklerle karşılaşmadan zafer kazanmış gibi geri döndü.

Mo-ch'o aniden Çin sarayına adam gönderdi. İmparatoriçe çok memnun oldu ve ona sol muhafızları generalliği ve ülkeye dönen dük (bağlanan) unvanlarını bağışladı. Beş bin parça hediye (eşya) sundu. Ertesi yıl tekrar elçi gönderip barış teklif etti. Unvanlarına Mükemmel Kagan unvanını ekledi.

696 yılında Ch'i-tan reisi Li-chin-chung ve Sun Wan-lao birlikte isyan ettiler. Ying ilçesine saldırıp işgal ettiler. Mo-ch'o elçi gönderip Ho-hsi'de daha önce teslim olan ailelerin yollanması halinde askerleriyle Ch'i-tan'ları cezalandıracağını bildirdi. Kabul edince Mo-ch'o, Ch'i-tanlara taarruz etti ve Ch'i-tanları dağıttı. Reislerini yakaladı. Mo-ch'o bundan sonra kuvvetlendi. İmparatoriçe Wu, elçi gönderip Mo-ch'o'ya Hsia-tie büyük Ch'an-yü ve Millî davasında başarılı kagan ilân etti. 698 yılında (Ch'eng-li saltanat devresinin ilk yılı) Mo-ch'o temsilci gönderip, imparatoriçenin oğlu olmayı teklif etti. Ayrıca kızı olduğunu evlilik yolu ile akraba (müttefik) olmak isteğini bildirdi. Önceden Hsien-heng saltanat devresi zamanında (670-673) Gök-Türk boylarının hepsi gelip teslim olmuşlar, Feng, Sheng, Ling, Hsia, Shuo, Tai gibi altı eyalete yerleştirilmişlerdi. Onlara Chiang-hu (teslim olan aileler) deniyordu. Mo-ch'o yine bu aileleri istedi Ch'an-yü askerî valiliğinin topraklarını ve tohumluk darı ve tarım aletleri talep etti. İmparatoriçe Wu, başlangıçta kabul etmedi. Mo-ch'o çok kızdı. Sözle ağır hakaretler etti. Çin elçisi Ssu-pin-ch'ing unvanlı T'ien Kuei-tao'yu tutukladı.

2692/a

öldürecekti. Saray onun askerî gücünden korktuğu zaman müzakerelerde sözü alan Yao Shou, onun evlilik yolu ile akrabalık kurma teklifinin kabul edilmesini, altı eyaletin teslim olan bütün binlerce ailelerinin, kırk bin ölçek tohum ve tarım aletlerinden üç bin takım gönderilmesini teklif ettiler. İmparatoriçe kabul etti. Bu sebeple Mo-ch'o çok kuvvetlendi. O yıl Wei prensi Wu-ch'eng Ssu-nan, Huai-yang prensi Yen-hsiou'ya onun kızını almasını emretti. You-pao-t'ao generali Yen Chih-wei, yardımcı Ch'un-kuan-shang-shu (ayınlar bakanı) çok sayıda altın ve ipekli kumaşlarla birlikte Karakum (Hei-sha)'daki Gök-Türk merkezine gönderdi. Mo-ch'o, Yen Chih-wei'e ve yanındakilere "benim kızım Li ailesi göğün oğlu ile evleneceğinden şüpheliyim, Şimdi Wu ailesinden bir oğul geldi. Gök-Türkler nesillerden beri Li ailesi ile müttefikiz. Duydum ki, Göğün oğlunun soyu azalmış, sadece iki oğul kalmış. Şimdi askerlerimle harekete geçip, genç olanı tahta geçireceğim." Müteakiben Wu Yen-hsiou ve diğerlerini tutukladı. Kanunsuz bir şekilde Yen Chih-wei'i kagan ilân etti. Yüz binden fazla sayıdaki ordusuyla Ching-nan, P'ing-ti, Ch'ing-i gibi ordulara saldırdı. Ching-nan ordusunun sol Yü-chin unvanlı generali Mu-yüan-tse beş bin kişilik askerleriyle teslim oldu. Gök-Türkler, Kuei ve T'an gibi eyaletlere hücum etti. İmparatoriçe Wu, Ssu-nun-ch'ing unvanlı Wu Chung-

kuei'e T'ien-ping-chung-tao baş kumandanı olarak, Sha-t'o Chung-i'ye T'ien-ping-hsi-tao ordusu başkumandanı olarak, You eyaleti askeri valisi Chang Jen-t'an'a, T'ien-ping-tung-tao ordusu baş kumandanı olarak üç yüz bin askerle savaşmalarını emretti.

Sol Yü-lin-wei generali Yen Ching-jung, T'ien-ping hsi-tao ordusunun takviye ordusu başkumandanı tayin edildi. Yüz elli bin kişiye kumanda edip destekleyecekti. Mo-ch'o, mutad olduğu üzere askerleriyle Wei eyaletine girdi. Sonra Fei-hu ilçesini kuşattı. Aniden Ting eyaletine saldırıp vali muhafızı Sun Yen-kao'yu öldürdü. Küçük-büyük demeden ahaliyi yağmaladı. Evleri yaktı. Herkesi öldürdü.

İmparatoriçe Wu, çok kızdı. Mo-ch'o'nun unvanını başı kesik çor (Chan Ch'o) olarak değiştirdi. Sonra yine Chao eyaletini kuşattı. Chao eyaleti muhafız yardımcısı (ch'ang-shih) T'ang P'o-juo surlardan atlayarak kendini teslim etti. Muhafız (Ts'u-shih) Kao Juei, karşı gelip teslim olmadı. Neticede öldürüldü. İmparatoriçe Wu, Lu-ling prensini veliaht tayin etti. Ho-pei-tao hareket ordusu baş kumandanı olarak savaşmasını emretti. Ordu henüz hareket etmeden Mo-ch'o hücumu geçip Chao ve Ting eyaletlerinin kadın erkek 80-90 bin kişisini yağmaladı. Arkasından Wu-huei-tao'ya girdi ve geri döndü. Geçtiği yerlerin ahalisinin hepsini öldürüyordu. Başarı kazanılamadı. Sha-t'o Chung-i ve takviye ordusu baş kumandanı Li To-tsuo gibi kumandanların hepsi savaşmaya cesaret edemedi. Görevi alan Ho-pei-tao baş kumandanı Ti Jen-chie yüz bin kişi ile takibe çıktı ise de onlara yetişemedi. İkinci yıl Mo-ch'o kardeşi Tou-hsi-fu'yu sol kanat idarecisi, Kutlug'un oğlu Mo-chü'yü sağ kanat idarecisi atadı. Her bir reis yirmi binden fazla süvari idare edecekti. Yine kendi oğlu Fu-chü (Bögü) 'yu "Küçük Kagan" tayin edip her ikisinin üzerine oturttu. Yine Ch'u-mu-k'un gibi on kabileyi idare ve kırk binden fazla insana kumanda edecekti. Unvanı T'o-hsi (Geniş Batı) Kagan oldu.

Kendisi yıl sonunda dahi Çin'in sınırlarına akın yapıyordu. Chiou-shih saltanat devresinin ilk yılında Lung-you'yu yağmaladılar ve Çin ordusunun akınlarından on binden fazla atı alıp gittiler.

2692/b

Ch'ang-shou saltanat devresinin üçüncü yılında (703) Mo-ch'o, Baga Tarkan'ı gönderip kızının veliaht ile evlenmesini teklif etmişti. İmparatoriçe Wu, şehzade Nan-en-p'ing prensi Chung Chün ve İ-hsing prensi Chung Ming'i saraya çağırıp onu veliaht ilân etti.

Mo-ch'o, büyük veziri İ-li-t'an-han'ı saraya gönderip bin baş at ve kendi ülke mallarından sundu. Ve evliliğe müsaade ettiği için teşekkür etti.

İmparatoriçe Su-yü-t'ing adlı köşkte onun şerefine ziyafet verdi. Veliaht prenseslerle beraber saraydaki memurlarla üç sıra halinde ve imparatoriçe toplânmışlardı. Çok önemli şeyler sunuldu ve gönderildi.

Chung Tsung tahta çıkınca Mo-ch'o, Ling eyaletindeki Wu-sha ilçesine saldırdı. Ling-wu ordusu baş kumandanı Sha-t'o Chung-i karşı çıkıp savaştı ve yenildi. Ölenlerin sayısı altı binden fazla idi. Arkasından Gök-Türkler Yüan ve Huei gibi eyaletlere girdiler. Lung-you bölgesinin atlarından on binden fazla ele geçirdiler ve gittiler. Sha-t'o Chung-i görevden alındı. Ying-yün saltanat devresinin ikinci yılı (711) üçüncü ayda Chang Jen-yüan, Ho-pe'i'de üç tane Shou-chiang-ch'eng inşa etti. Önceden Shuo-fang ordusu ile Gök-Türkler arasında nehir sınır idi. Nehrin kuzey kıyısında Fu-yün-ssu adlı bir tapınak vardı. Gök-Türkler akına geçecekleri zaman önce tapınağa gidip kurban kesiyorlar, ziyafet veriyorlar, mutluluk (şans) dileğinde bulunuyorlardı. Bu sebeple atlarını besliyorlar, nehir donduğu sırada geçiyorlardı.

Mo-ch'o, bütün ordusuyla batıya So-ko'ya hücum etti. Chang Jen-yüan, fırsattan istifade edip onun çölün güneyindeki topraklarını ele geçirmeyi teklif etti ve üç tane teslim alma kalesi (Shou-chiang-ch'eng) yapılmasını istiyordu. Neticede tamamen güneye akın yolları kesilecekti. Askerlik süreleri biten eski askerler onun bitmesinin başarısına yardım edeceklerdi. Fu-yün-ts'u'da kale-şehir, doğuda ve batıda dört yüzli mesafede üç kale yapıldı. Böylece kuzeyde üç yüz liden fazla toprak kazanıldı. Niou-t'ou-na dağından kuzeye doğru 180 ateş kulesi inşa edildi. Gök-Türkler otlaklar için dağı aşamadılar. Shuo-fang toprakları yağmalanmadı. Askerlerinin sayısı on binlerce azaldı.

Mo-ch'o batıya So-ko'ya hücum edip yıktı. Ch'i-tan ve Hsi'ler onun başarılarından sonra ona bağlandılar. Onun toprakları doğudan batıya on bin li den fazla oldu. Yay çeken askerlerinin sayısı dört yüz bin idi. Hsie-li (İl Kagan 621-630)'den sonra en kuvvetli hale geldi. Kendisine güveniyor, halkına sert ve zalim davranıyordu. Mo-ch'o artık yaşlanmıştı. Boyların çoğu korkup dağıldı.

K'ai-yüan saltanat devresinin ikinci yılında (714) oğlu İ-nie Kagan'ı, T'ung-e Tegin'i ve kız kardeşinin kocası Ta-pa İlteber A-shih-pi'yi, süvarilerle Pei-t'ing'i kuşatmaya gönderdi. Sağ Hsiao-wei generali Kou Ch'ien-kuan kalenin muhafızı idi. Aniden çıkıp kalenin dışında T'ung-e Tegin'i öldürdüler. Diğerleri geri çekildi. Ta-pa İlteber geri dönmeye cesaret edemedi. Karısı ile birlikte gelip Çin'e bağlandı. Sol muhafızları generali ve Yen-pe'i bölgesi prensliği sunuldu. Hanımına ise Chin-shan prensesi unvanı verilmişti. On tane köle, on dört at ve hediyeler verdi. Ertesi yıl (715) On Ok boyunun sol kanad şadı Tuo-lu Çor, sağ kanad şadı Beş Nu-shih-pi Beş erkinin oğul ve damatları, Kao-li Mo-nan-chih, Kao-wen-chien, Chia-tie askeri valisi Ssu-t'ai ve diğerleri birbirlerini

takiben gelip teslim oldular. Toplam on bin çadırdan fazla idiler. Nehrin güneyindeki eski topraklarında oturmaları emredildi. Kao Wen-chien Sol Wei-yüan-wai büyük generali ve Liao-hsi batı bölgesi dükü tayin edildi. Hsia-tie Ssu-Tai, özel Sağ Wei-yüan-wai generali Hsia-t'ie askeri valisi, Lou-kung bölgesi dükü oldu. Diğer arta kalan reislerle bulundukları mevkiye göre farklı hediyeler ve unvanlar sunuldu. Mo-ch'o'nun kızının kocası A-shih-te Hu-lu aniden Çin sarayına gitti. Özel olarak karşılandı. O sonbaharda Mo-ch'o Dokuz Oğuz reisi A-pu-ssu ve diğerleri ile çölün kuzeyinde savaştı. Dokuz Oğuzlar ağır bir yenilgiye uğradılar. İnsanları mahvoldu. Hayvan ve insanların çoğu öldü. A-pu-ssu halkına liderlik edip gidip Çin'e teslim oldu. Dördüncü yılda (716) Kapgan kuzeyde Dokuz Oğuzlara saldırdı. Tola rmağının kenarında savaştılar. Bayırkular ağır bir bozguna uğradı. Mo-ch'o zaferine güvenerek az sayıda askerle dönüyordu. Hazırlıksız Bayırku'ların arta kalanlarına liderlik eden Chie-ssu-lüe, Söğüt Ormanında gizlendiği yerden çıkarak Mo-ch'o'ya saldırdı. Onu öldürdü. O sırada yabancılar içinde bulunan elçi Ho Ling-ch'üan, onun kesik başını Çin başkentine taşıdı.

Kutlug'un oğlu Kül Tegin eski boyunu çağırdı. Mo-ch'o'nun oğlu Küçük Kaganı ve bütün kardeşlerini arabalarını güvenilir adamlarını öldürdü. Sol Hsien-wang (Bilge Prens) Mo-chih-lien'i Bilge Kagan olarak tahta geçirdi. Bilge Kagan 716 yılında tahta oturdu. Asıl yabancılar arasında unvanı Küçük Şad idi. Dostça bir yapısı vardı. Kül Tegin'in başarısı sayesinde tahtı elde etmişti. Kül Tegin'e ısrar etti ise de o kabul etmedi. Bunun üzerine o Sol Bilge Prensi oldu. Askerleri ve atları idare edecekti.

O zamanlar Hsi'ler ve Ch'i-tan'lar birlikte Çin sınırına bağlanmak üzere gelmişlerdi. Türgişlerden Su-lu kendini kagan ilân etmişlerdi. Gök-Türk boylarının çoğu korkup kaçmışlardı. Mo-ch'o zamanında Tonyukuk, plânlama, strateji reisi idi. Önce Mo-ch'o'nun maiyetindeki bütün memurlar Kül Tegin tarafından öldürülmüştü. Tonyukuk'un kızı Bilge'nin hanımı idi. Bu yüzden öldürmemiş, boyuna dönmüştü. Tekrar idareye getirildi. Yetmiş yaşından fazla idi. Yabancıların hepsi onu sayıp hürmet gösteriyorlardı. A-hsi-lan Hsia-t'ie Ssu-t'ai ve diğerleri nehrin batısında isyan ettiler.

Başlangıçta teslim olan aileler (Chiang-hu) güneyde idi. Sol muhafızları generali Ch'an-yü yardımcı askerî valisi Chang Chih-yün, onların silahlarını alarak nehri geçmelerini emrediyordu (müsaade ediyordu). Yabancılar bu yüzden ondan nefret ettiler. Yü-shih-chung-ch'eng unvanlı Chiang Huei sınırları teftiş etme memuru olarak yabancıların içinde idi. Yabancılar kendilerinin yaysız ve oksuz olduklarından avlanamadıklarını şikayet ettiler. Bunun üzerine silahları iade edip döndü. Bundan dolayı düşman olup karşı geldiler. Chang Chih-yün hazırlıksızdı. Teslim olan ailelerle Ch'ing-kan-ling'de

savaştı. Fakat, mağlup oldu. Kendisi de esir düştü. Chang Chih-yün kendisinin Gök-Türklerle teslim edileceğinden şüphe ve korku duyuyordu.

Shuo-fang baş kumandanı Hsie Na askerleriyle onları takip edip yendi. Asiler Ta-pin'e vardı. Yine general Kuo Chih-yün'ün tarafından mağlubiyete uğratıldılar. Asiler perişan oldu. Dağılarak Hei-shan'daki Hu-yen-ku (vadi) 'ya atıldılar. Chang Chih-yün'ü serbest bıraktılar ve gittiler. İmparator, mağlup oluşundan dolayı Chang Chih-yün'ü idam ettirdi.

Bilge Kagan, teslim olan aileleri elde edince güneye akın yapmak istedi. Tonyukuk dedi ki: " T'ang reisi cesur ve kuvvetlidir. İnsanları huzur ve refah içindeler. Fırsat doğmadıkça hareket edemeyiz. Bizim halkımız yeni toplandı. Hasta ve zayıflar. Beslenip kendilerine gelmeleri için üç yıldan fazla zamana ihtiyaç var. Değişimi (gelişmeleri) görür ona göre harekete geçeriz. "

2693a

Bilge yine şehirlerin etrafına surlar yaptırmak ve Budist mabedleri inşa etmek istedi. Tonyukuk yine dedi ki: " Olmaz. Türklerin hane sayısı az. Çin'in yüzde biri bile değil. Genellikle karşı gelebiliyoruz. Suları otlakları takip ederek bir yerde sürekli ikamet etmeyerek yaşıyoruz. Avcılık insanların mesleği. İnsanların hepsi savaşa için eğitilmiş, kuvvetliyse yağmaya giriyoruz. Zayıfsak dağlara, ormanlara saklanıyoruz. T'ang askeri her ne kadar çok ise de idaresi faydasız (savaş için) . Eğer surlu şehirler inşa edersek, bir hücumda kaybedilir. T'anglıların avantajına olup, ele geçirirler.

Ayrıca Budizm insanları zayıflatır. Savaş alanlarında faydası yoktur. Mabedler inşa edilemez"

Bilge Kagan ve diğerleri onun dediklerini derinden etkilenip kabul etti.

Sekizinci yılın kışında (720) Yü-shih-tai-fu unvanlı Wang Chün, Shuo-fang baş kumandanı olarak, batıdan Basmılların, doğudan Ch'i-tan, Hsi gibi iki yabancının o yılın sonbaharında hareket ettirilmesini, Shuo-fang ordusunun da ilerlemesiyle Gök-Türklerin Chi-lo suyunun yukarısındaki merkez otağlarının basılmasını rapor etti. Bilge bunu duyunca çok korktu. Tonyukuk dedi ki: " Basmıllar şimdi Pei-t'ing'de iki yabancı (Liang-fan) doğuda, birbirlerine çok uzaklar. Güçlerini birleştirip hareket edemezler. Wang Chün'ün askerleri buraya gelemmez. Eğer gelirlerse, onlar varmadan çadırlarımızı üç günlük yola naklederiz. T'ang askerlerinin yiyecekleri biter, geri giderler. Ayrıca Basmıllar hafif (güçlü değil) Duydum ki, önceden gelecekler bu iyi bir avantaj. Wang Chün ile Chang Chia-chen birbiri ile anlaşamaz. Eğer istedikleri yerine

getirilmez ise hareket etmeye cesaret edemez. Eğer Wang Chün'ün eşekleri ve atları gelmez ise Basmıllar yalnız gelirler, saldırıp kolayca ele geçiririz. ”

Basmıllar neticede Gök-Türklerin merkezine vardı. Wang Chün ve İki yabancıların askerleri gelmedi. Basmıllar korktu ve geri çekilip gittiler. Gök-Türkler onlara saldırmak istediler. Tonyukuk dedi ki: “ Bu halkın evi bin li uzakta sonra saldırırız. Şimdi saldırma zamanı değil. En iyi onları takip etmektir. Pei-t'ing'e iki yüz li kalınca Tonyukuk orduyu yollara ayırdı. Önce Pei-t'ing'i ele geçirdiler. Sonra Basmılları mağlup ettiler. Halklarının kadın erkek hepsi Gök-Türlere esir düştü. Dönüşe geçtiler. Tonyukuk askerleriyle Ch'ih-t'ing'e girdi. Eyaletin at ve koyunlarını yağmaladı. Yang Ching-shu, Liang eyaleti askerî valisi, yardımcı general ve P'an-kuan olan Yüan Ch'eng'ı Gök-Türlere karşı savaşa gönderdi. Tonyukuk dedi ki: “ Eğer Ching-shu kalede kalıp savunmaya geçti ise barış yaparız. Eğer askerlerinin çıkarıp buraya geldi ise, bu bizim lehimize avantaj savaşalım. Başarı bizim” Ching-shu'nun emrindeki askerler Ch'i-tan'ların olduğu yerde asillerle (Gök-Türklerle) karşılaştı. Yüan Ch'eng askerlerine birbirlerinin omuzlarına tutarak savaşmalarını emretti. Sonra çözüldüler. Rüzgar, kar, soğuk yüzünden yay ve mızraklar çalışmadı. Neticede subaylar büyük bozguna uğradı. Yüan Ch'eng vücudunu soyup (zırhlarını çıkarıp) kaçtı. Yang Ching-shu görevden alındı. Liang eyaletinin işleri sivil müfettişlerle idare edildi. Bundan sonra Mo-ch'o'nun halkına sahip oldu.

Aniden elçi gönderip barış teklif etti. Hsüan Tsung'un oğlu sayılmayı istedi. İmparator kabul etti. Shang prensesi istedi. İmparator çok hürmet gösterdi ve hediye bağışladı.

2693/b

726 yılında imparator doğuyu ziyaret edecekti. Chung-shu-ling unvanlı Chang Yüe askerlerin sayısının artırılarak sınırlarda Gök-Türlere karşı hazırlık yapılmasını teklif etti. Ping-pu-lang-chung unvanlı P'ei Kuang-t'ing dedi ki: “ Feng-shan töreninin yapılması başarımızın kudretimizin işidir. Eğer asker çağırır, sınırlara yığarsak, bu törenin gerçek anlamına uymaz. ”

Chang Yüe dedi ki: “ Gök-Türkler her ne kadar barış teklif ettilerse de vahşi kalplidirler. Bilge Kagan dost canlısı insanları seven bir karaktere sahip olsa da onun emrindeki Kül Tegin cesurdur ve mükemmel savaşçılıkta önünde kimse yoktur. Tonyukuk plânlama ve strateji üretmede çok bilgilidir ve kuvvetini artırmaktadır. Li Ch'ing vaktinde Çin'de yerleştirilenlerdendir. Üçü kalplerini birleştirip hareket ederler. Bizim doğuyu ziyarete gideceğimizi biliyorlar. Çok az ihtimal olsa dahi sınırları nasıl savunuruz?”

P'ei Kuang-t'ing, onun büyük vezirinin çağırılıp, onların seferine katılmasını (rehine gibi) , eğer kabul etmezlerse hareket edilmeyeceğini söyledi. Yüe, onun sözünü kabul etti. Bunun üzerine Chung-shu-chi-sheng unvanlı Yüan Chen'a Hung-lu-ch'ing unvanı verilerek, Gök-Türklerle gönderilip, bu fikir açıklandı.

Bilge Kagan, hanımı, Tonyukuk, Kül Tegin ve diğerleri ile birlikte çadırın içinde daire şeklinde oturuyorlardı. Ziyafet tertip etmişlerdi. Bilge dedi ki: "Tibetliler köpek soyundan gelir. T'ang ile evlilik yaptılar. Hsi'ler ve Ch'i-tan'lar eskiden Gök-Türklerin kölesi idi. Onlar da T'ang prensesi aldılar. Gök-Türkler eskiden beri sürekli evlilik yolu ile akrabalık kurmak teklifinde bulundular. Nasıl kabul edilmez?" Yüan Chen dedi ki: " Kagan imparatorun oğlu, baba oğul nasıl evlilik ilişkisi kurar?" Bilge dedi ki: "İki Yabancı (Hsi ve Ch'i-tan'lar) ya hem Çin soyadı hem de prenses sunuldu. Bu duruma göre nasıl olmaz? Ayrıca duydum ki, yabancılara giden prensesler Göğün oğlunun kızları değil, Şimdi istediğimizin gerçek ya da sahte olması fark etmez. Eğer talebimiz yerine getirilmezse, bu bizim için tabilerimizin gözünde gerçek eksiklik olur".

Yüan durumu imparatora rapor edeceğine söz verdi. Bilge, A-shih-te İlteber'i Çin sarayına hediyelerle gönderdi. İmparatorun doğu seyahatine katılacaktı. Silahlarıyla hızla önden gidip avlanmalarına izin verildi. Tören bitince büyük bir ziyafet tertip etti. Hediyeler bağışlandı ve gönderildiler. Fakat, evlilik işi kabul edilmedi. Bundan sonra büyük veziri saraya gönderdi. Tibetlilerin gizlice anlaşma yaparak sınırlara saldırmak teklifinde bulundular. Mo-chih-lien (Bilge) kabul etmedi ve imparatora bildirdi. İmparator da çok memnun oldu. Fermanla Shuo-fang'daki Batı Teslim Alma Kalesinde karşılıklı pazar yapmayı kabul etti. Yıl sonunda birkaç on bin parça işlenmiş ipek sundu.

Mo-chih-lien (Bilge Kagan) öldü. Devlet adamları onun oğlunu İ-jan Kagan olarak tahta geçirdiler. Sekiz yıl sonra öldü. Onun kardeşi Pi-chia (Bilge) Ku-tuo-lu (Kutlug) Kagan tahta geçti. Ertesi yıl Çin sarayına elçi gönderdi.

Teng-li unvanı sunuldu. Aniden sol şadı P'an-ch'üe Tegin tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Bilge Kagan'ın oğlu tahta geçti. Yine Kutlug Yabgu tarafından öldürüldü. Ondan sonra tahta çıkan da öldürüldü. Yabgu'nun kendisi Kagan oldu.

Tien-pao saltanat devresinin başlangıcında onun büyük boyları Uygur, Karluk ve Basmıllar beraberce Yabgu'ya saldırıp onu öldürdüler. Basmılların reisi Chie-tie-i-shih, kagan ilan edildi. Neticede Uygur ve Karluklar kendilerini sol ve sağ yabguluklar ilan etmişlerdi. Hepsisi aynı anda elçi gönderip, Çin'e durumu bildirdiler.

Devlet adamları P'an-ch'ue Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih Kagan seçtiler. Onun oğlu Ke-la-to, Batı Şad'ı tayin edildi.

İmparatorun elçileri ona kendiliğinden Çin'e itaat etmesini söyledilerse de Wu-su-mi-shih dinlemedi. Onun emrindekilerden Basmıllar ve üç boy Wu-su-mi-shih'ya hücum ettiler. Wu-su-mi-shih perişan olup kaçtı. Onun batı yabgusu A-pu-ssu ile Ke-la-to beş bin çadır insana liderlik ederek gelip teslim oldular. Ke-la-to, Huai-en prensi oldu. Üç yıl sonra Basmıllar ve diğerleri Wu-su-mi-shih'yı öldürüp kesik başını başkente getirdiler. İmparatorluk atalarının yattığı yere götürülüp sunuldu.

Onun kardeşi Pai-mei Tegin Wu-lung-fu Pai-mei Kagan olarak tahta geçti. Neticede Gök-Türk ülkesinde büyük karışıklık çıktı. Devlet adamları Basmıl reisini kagan seçtiler. Fermanla Shuo-fang özel idarecisi (chie-tu) Wang Chung-ssu askerlerini hazırladı. Onun karışıklığının bulunduğu Sa-ho-nei dağına ulaştı. Onun Sol A-po Tarkan'ına saldırıp 11 boyunu bozguna uğrattı. Sadece onun kendisi ve sağ tarafı itaat altına alınamamıştı. Sonra Uygur ve Karluklar, Basmıl kaganını öldürdüler. Uygur Kutlug Boyla, onun yerine geçti. Unvanı Kutlug Bilge Kül Kagan oldu.

Ertesi yıl Pai-mei Kagan'ı öldürdü kesik başını ulaştırdı. Bilge Kagan'ın hatunu Po-fu, halkına liderlik ederek gelip kendiliğinden itaat etti. Göğün oğlu (Çin imparatoru) Hua-wo binasında onun ve vezirlerinin şerefine eğlence tertip etti. O iş için güzel şiir söyledi. Hatun'a Ping-kuo Fu-jen unvanını sunuldu. İlk yıl yüz bin ölçek darı verildi.

Gök-Türk ülkesi Sonraki Wei hanedanının Ta-t'ung saltanat devresi zamanında başlayıp burada sona erdi. Bundan sonra bazen vergi getirenlerin hepsi Dokuz Oğuz boyları idi. Denilir ki, onun topraklarının hepsini Uygurlara geçti. Başlangıçta onun kabilesinin batıya ayıranları Batı Gök-Türkleri idi.

ÇİN KAYNAKLARI

Chiou T'ang Shu

Hsin T'ang Shu

T'ung Tien

Tsu-chih T'ung-chien

Wen-hsien T'ung-k'ao

T'ang Huei Yao

T'ung Chih

Ts'e-fu Yüan-Kuei

BIBLIOGRAPHYA

- Bang, W., Über die Kökürkische Inschrift auf Südseite des Kül Tegin Denkmals, Leipzig 1896.
- Bang, W., Zu den Kökürkische Inschriften, TP, VII, 1896
- Barfield, T. J., *The Perilous Frontier*, Massachussets 1989.
- Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (terc. H. D. Yıldız), İstanbul 1981.
- Bazin, L., Notes sur les Mots Oguz et Türk, *Oriens*, VI, 2, 1953
- Bazin, L., Les Calendriers Turc Anciens et Medieviaux, Lille 1974.
- Bernštam, A., *Sosyalno-ekonomičeskij stroj Orhono-Enisejskich Tyurok*, Moskova 1946.
- Bigutin, N. Jakineff, *Sobreniye Svedeniy o Narodah Obitavših v Sredney Azii v Drevnaya Vremena*, Sanktpeterburg 1851 (1950).
- Bombaci, A., *Qutlug Bolsum, U4/4b*, I, 36 1965, II, 38, 1966.
- Bombaci, A., The Husbands of Princess Hsien-li Bilge, *Studia Turcica*, Budapest 1971.
- Boodberg, P. A., Three Notes on T'u-chüeh Turks, *Semitic and Oriental Studies*, XI, 1951
- Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1968
- Chang Chi-yün, *Historical Atlas of China*, Tai-pei 1980
- Chang Jen-t'ang, *Doğu Göktürkleri*, Tai-pei 1968.
- Chavannes, E. Documents sur les Tou-kioü(Turc) Occidentaux, Paris 1941.
- Chavannes, E., Notes Additionnelles sur les Tou-kioü(Turc) Occidentaux, Paris 1941
- Clauson, G., Turk, Mongol, Tungus, *Asia Major*, VIII-1, 1960

- Clauson, G., Turks and Wolves, *Studia Orientalia*, XXVIII,2, Helsinki 1964.
- Clauson, G., An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford 1972.
- Clauson, G., The Origin of the Turkish Alphabet, *Acta Orientalia*, XXXII, Leyden 1970.
- Clauson, G., A Note on Qapgan, *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956.
- Cordier, H., *Histoire de la Chine*, Paris 1922
- Czegledy, G., Nomad Nepek Vandorlasa Napklettöl Napnyugatig, Budapest 1969.
- Czegledy, G., On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations, *Acta Orientalia*, XX, Budapest 1972.
- Czegledy, K., Çogay-quzi, Qara-qum, Kök Öng, *Acta Orientalia Hungarica*, XV,1-3
- Çandarlıoğlu, G., *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınlanmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972.
- Deguignes, J., *Histoire Generale des Hun, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux*, Paris 1756-58(Türkçe terc. H.Cahit Yalçın, İstanbul 1325h.)**
- Donuk, A., Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul 1988.
- Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Ankara 1987.
- Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.
- Ecsedy, H., Old Turkish Titles Chinese Origin, *Acta Orientalia*, XVIII,1965.
- Ecsedy, H., Tribe and Tribal Society, *Acta Orientalia*, XXI, Budapest 1968
- Ergin, M., *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.
- Franke, O., *Geschichte des Chinesischen Reiches*, Berlin, I,1930,II,1936.
- Gabain, A.M.V., Köktürklerin Tarihine Kısa bir Bakış, *DTCF*, II/5, 1944, VIII/3, 1950.
- Gabain, A.M.V., *Eski Türkçenin Grameri*(terc.M.Akalin), Ankara 1988.**
- Gernet, J., A History of Chinese Civilisation, Cambridge 1990
- Gibb, H.A.R., *Orta Asya'a Arap Fütuhâtı*(Türkçe terc.) İstanbul 1930.
- Giraud, R., *L'Empire de Turcs Celestes*, Paris 1960.
- Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu* (terc. R.Uzmen) İstanbul 1981.

- Hamilton, J., Toquz-oguz et On Uyгур, *JA* 1964.
- Hamilton, J., Les Ouighours a l'epoque des Cinq Dynasties, D'apres les Documents Chinois, Paris 1955.
- Hayashi, T., Development of a Nomadic Empire, *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, 1990
- Hirth, F., Nachworte zur Inscript des Tonyukuk, *ATIM*, II, Folge 1899.
- İzgi, Ö., XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticarî Münasebetler, *TED*, IX, 1978.
- İzgi, Ö., *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi* (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara 1987.
- Julien, St., Documents Historique sur les Tou-kioüe Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par, JA, 1864.
- Julien, St., Documents sur les Tou-kioüe, Paris 1877.
- Kafesoğlu, İ., *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1987.
- Kafesoğlu, İ., Eski Türklerde Devlet Meclisi(Toy), *Türkoloji Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1980(basılış tarihi).
- Kafesoğlu, İ., Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Kagan, *Belleten*, 196, 1985.
- Klyastorny, S.G.,-Livsic, The Sogdian Inscription of Bugut Revised, *Acta Orientalia*, XXVI,1,Budapest 1972.
- Klyastorny, S.G., Sur les Colonies Sogdiennes de la Haut Asie, *UJbr*, XXXII/1-2, 1961.
- Klyastorny, S.G. Orhun Abidelerinde Kengü Kavmi yer Adı, *Belleten*, 69, 1954.
- Klyastorny, S.G., A Propos de Mots Sogd "Bärçäkär Buqaraq Ulys" de l'inscnption de Kül Tegin, *CAJ*, III, 4, 1958.
- Klyastorny, S.G., Orhun Yazıtlarına göre Orta Asya milletlerinin Araplara karşı mücadelelerine dair, *Belleten*, 104, 1962.
- Kurat, A.N., Göktürk Kağanlığı, *DTCF*, X, 1-2, 1952.
- Laszlo, F., Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler, Ankara 1950.
- Liang Shih-ch'iou, *Chinese- English Dictionary*, Tai-pei 1986.
- Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya(terc. S.Karatay), Ankara 1986.

- Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, Tai-pei, 1987.
- Liu Mao-tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken('u-küe), 2 cild, Wiesbaden 1958.
- Liu İ-t'ang, A Study of the Genealogy of Türk Qaghan, *Pien-cheng*, 7, 1976.
- Liu İ-t'ang, Chou Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu, *Pien-cheng*, 12, 1981.
- Liu İ-t'ang, Swei Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu, *Pien-cheng*, 12, 1981.
- Liu İ-t'ang, Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu, *Pien-cheng*, 12, 1981.
- Liu İ-t'ang, Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu, *Pien-cheng*, 14, 1983.
- Mackerras, C., The Uighur Empire 744/840, According to the T'ang Dynastic Histories, Canberra 1968.
- Mori, M., On the chi-li-fa(eltebir) and Chi-chin of T'iele Tribes, *Acta Asiatica*, 9, 1966.
- Mori, M., A-shih-te Yüan-chen ve Tonyuquq, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V, 1-4, 1973
- Nemeth, Gy, Der Volksname Türk, *KcsA*, II, 4, 1927.
- Orkun, H.Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.
- Ögel, B., Eski Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi, *Belleten*, 33, 1945.
- Ögel, B., *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.
- Ögel, B. *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1987.
- Ögel, B., *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982.
- Parker, E.H., A Thousand Years of the Tartars, London 1924.
- Pelliot, P., L'origine de Tou-kioüe, Nom Chinois des turcs, *TP*, XVI, 1915.
- Pelliot, P., La Fille de Mo-tch'o Qaghan et ses rapports avec Kül Tegin, *TP*, XV, 1915.
- Pulleyblank, E.G., A Sogdian Colony in Inner Mongolia, *TP*, XXXX, 1951.
- Pulleyblank, E.G., Chinese Names for Turks, *JAOS*, LXXV, 1965.
- Pulleyblank, E.G., Some Ramarks on the Toquzoghuz Problem, *UJhb*, XXVII, 1-2, 1956.
- Pulleyblank, E.G., The Background of the Rebellion of An Lu-shan, London 1955.
- Rasony, L. , *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.

- Rotours, Des R., Les Grand Fonctionnaires des Provinces en Chine Sous le Dynastie de T'ang, 2 cild, Leyden 1943.
- Salman, H., VII. Ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık 1981.
- Salman, H., *Türgişler*, Ankara 1999.
- Sechin, J., Trade, Peace and War Between the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese, *Pien-cheng*, 1, 1970.
- Shuichi, K., T'ang International Correspondence, *Acta Asiatica*, 55, 1988.
- Sinor, D., Historical Role of the Turc Empire, *Cahier d'histoire Mondiale*, 1, 1953.
- Sinor, D., Establishment and Dissolution of the Türk Empire, Cambridge 1990.
- Sinor, D., Qapgan, Journal of Royal Asiatic Society, 1954.
- Şeşen, R., Eski Araplara, Göre Türkler, *Türkiyat Mecmuası*, XX, 1968.
- Taşağıl, A., Kapgan Kagan (692-716), *Belleten* 218, 1993.
- Taşağıl, A., Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri, *Belleten*, 236, 1999.
- Taşağıl, A., Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk – Çin Münasebetleri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 65 1991.
- Taşağıl, A., Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu, *Bir Dergisi*, 4, 1994.
- Taşağıl, A., *Gök-Türkler I*, Ankara 1995.
- Taşağıl, A., *Gök-Türkler II*, Ankara 1999.
- Tekin, T., *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
- Tekin, T., *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.
- Togan, Z.V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.

GENEL DİZİN

-A-

- A-hsi-lan, 44
A-hsi-lan Chia-t'ie Ssu-t'ai, 70, 88
Altay Dağları, 9, 10, 18, 28, 32, 33, 34,
37, 38, 46, 69
Altı Gub Soğdakları, 40
Amği (Kale adı), 39
An Lu-shan, 60, 78
An Tao-mai, 23
An-hsi (Bölge adı), 32
Ani Irmağı, 22
An-pei (Bölge adı), 29
Antargu (Yer adı), 39
Apa Tarkan (A-po Tarkan), 13, 59, 63,
76, 83, 92
A-pu-sse, 35, 58, 60, 74, 76, 82,
Atap, 29, 43,
Aris (Irmak), 28,
A-shih-na (Kabile), 11,
A-shih-na Bilge Tegin, 46,
A-shih-na Cheng-ch'ing, 61, 78,
A-shih-na Fu-nien, 11, 12, 18, 63, 83,
A-shih-na Hsien, 34,
A-shih-na Kutlug, 83
A-shih-na Ni-shu-fu, 8, 9, 10, 18, 83,
A-shih-na Suet-su, 20,
A-shih-pi, 87
A-shih-te (Aile adı), 13,
A-shih-te Feng-chih, 8-10, 18, 83,
A-shih-te Hu-lu, 35, 70, 88
A-shih-te Ilteber, 49, 50, 73, 91
A-shih-te Wen-fu, 8, 9, 11, 18, 83,
A-shih-te Yuan-chen, 12, 13, 24, 63,
64, 83,
A-ssu-pu, 70, 78-80, 88, 92
Azlar, 32, 35, 38, 40,

-B-

- Baga Tarkan, 29, 66, 86
Balasagun (Kuz-uluş), 43
Balkaş (Göl), 28
Bars Beg, 33
Basmillar (Pa-hsi-mi), 6, 30, 34, 38, 39, 46,
47, 56-60, 64, 71, 72, 74-77, 79, 82, 89-
92
Batu Cök-Türkler, 37, 76, 92
Batu Türkistan, 3, 29
Bayırkular, 4, 33, 36, 40, 41, 54, 70, 88
Baz Kagan, 20
Beş Hanedan Dönemi, 62, 63, 82,
Beşbalık (Pei-t'ing), 6, 33, 34, 38, 41, 47, 60,
69, 71, 72, 80, 87, 89, 90
Bilge, 20, 28, 33, 38, 40, 41, 44, 45, 47, 48,
51-54, 57, 70, 71, 73, 88, 89, 91
Bilge Hatun, 77
Bilge Kagan (Mo-chü-lie), 2, 4-6, 28, 32,
44-50, 52-55, 59, 70, 72-76, 78, 82, 89-
92
Bilge Kagan, 88-91
Bilge Kutlug Kagan (Pi-chia Ku-tuo-lu), 56,
75, 82, 91
Bilge Şad, 28, 32, 36
Bilge Yü-sai-fu, 58
Bolcu (Yer adı), 28, 38, 41
Böğü (Fu-chü), 19, 28, 42, 66, 67, 86
Bökün, 52
Buyruk Çor (Mei-lu-ch'o), 50, 51
Budist, 17, 45, 48, 49, 89
Budizm, 6, 45, 46, 71, 74, 89
Buhara, 52
Buyruk Çor, 6, 50, 51, 53, 55
Büyük Uygur Kağanlığı, 60

-C-

Chan-ch'o (Başı kesik Çor), 25, 65, 86
 Chang Chia-chen, 47, 71, 89
 Chang Chih-lien, 44, 70
 Chang Chih-yün, 88, 89
 Chang Hsing-shih, 14
 Chang Huei, 67
 Chang Jen-tan, 32
 Chang Jen-yüan, 69, 87
 Chang Mu-chin, 63, 81, 82
 Ch'ang-an, 8, 59
 Ch'ang-hsin (Çin imparatoru), 81
 Ch'ang-p'ing (Bölge adı), 16, 64, 67, 84
 Ch'ang-shih (Ünvan), 63, 78, 86
 Ch'ang-shou (Çin İmparatoru), 64, 84, 86
 Chang-shu-ling (Ünvan), 48
 Chang-yüe, 48, 49, 72, 90, 91
 Ch'an-yü (Yün-chung), 11, 12, 14, 15, 44, 63, 65, 70, 83, 85
 Ch'an-yü (Ünvan), 23, 65, 70, 73, 88
 Ch'an-yü-tou-hu-fu, 23
 Chao (Eyalet), 26, 27, 66, 68, 86
 Chao K'uo, 67
 Ch'ao Wen-kuei, 22
 Ch'eng Chien-li, 60
 Ch'eng Wu-t'ing, 15
 Ch'eng-ch'i, 32
 Ch'eng-li (Çin İmparatoru), 65, 85
 Chen-wu (Bölge adı), 61, 80
 Ch'e-pi, 9
 Chia-kuei-tun (Yer adı), 73
 Chiang Huei, 44, 70, 88
 Chiang-hu (Teslim olan aileler), 85, 88
 Chia-chie-ssu-t'ai, 44
 Chiao-na (Dağ), 14
 Chia-t'ie (Bölge adı), 70, 87
 Chie-chih-lüe (Bayırku reisi), 36, 70
 Chien-men, 64, 84
 Ch'ien-niou, 83
 Chien-shan (Ünvan), 64
 Chie-ssu-lüe, 88

Chie-tie-i-shih Kagan, 57, 59, 60, 75, 82, 91
 Chie-tu-fu-shih (Ünvan), 78
 Chie-tu-shih, 80
 Chih-chih, 67
 Chi-hsi, 34
 Chih-pien (Kale adı), 77
 Ch'ih-t'ing, 47, 72, 90
 Chih-tou (Han İmparatoru), 68
 Chi-luo Suyu, 46, 71, 89
 Chin Hanedanı, 63
 Ch'ing, 25
 Ching Ch'ing, 73
 Ch'ing-i, 65, 85
 Ch'ing-k'ang-ling (Yer adı), 44, 70, 88
 Chi-pei (Yer adı), 35
 Chie-shih-shuai, 9
 Ch'in (Hanedan), 67
 Ching-nan, 25, 65, 85
 Ching-pien (Kale adı), 59
 Chin-shan (Altay Dağları), 32-34
 Chin-shan Prensesi (Ünvan), 33, 34, 69, 87
 Chin-wu, 74, 75
 Chiou-shih (Çin İmparatoru), 66, 86
 Chou, 67
 Chou Tao-mou, 83
 Chu-chiou (Cadde adı), 60
 Ch'ui-kung, 63
 Ch'u-mi-k'un, 28, 46, 66, 86
 Ch'un-ch'iou (İlkbahar-yaz), 67
 Chung Tsung, 26, 30, 32, 66, 87
 Chung-chün, 66, 86
 Chung-ming, 66, 86
 Chung-shu-ling (Ünvan), 72, 90
 Chung-shuh-chih-sheng (Ünvan), 72, 90
 Ch'un-kuan-shang-shu (Ünvan), 65, 85
 Ch'ü-p'ing, 67,

-Ç-

Çikler, 32, 38
 Çogay-Kuzi (Ts'ung-ts'ai Dağı), 8, 12, 18, 63, 83
 Çor (Ünvan), 34, 43, 83
 Çungarya, 28

Çuş (Irmak), 39
Çuş Başın (Yer adı), 41

-D-

Demir Kapı (Yer adı), 29, 37, 40
Doğu Gök-Türk Devleti, 9, 83
Dokuz Oğuzlar, 3, 8, 12, 13, 18, 35,
39, 40, 41, 63, 70, 76, 77, 83, 88,
92
Dokuz Tatarlar, 39

-E-

Edizler, 41
Ek-tağ (Yer adı), 29
En-p'ing, 66
Ezgenti Kadız (Yer adı), 39, 41

-F-

Fang Shu, 67
Fei-hu (Yer adı), 25, 65, 86
Feng (Eyalet), 14, 15, 23, 61, 65, 85
Feng Chia-ping, 32
Feng-chih, 83
Feng-chou (Yer adı), 79
Feng-hsin, 60, 78
Feng-shan (Tören dağı), 72, 90
Feng-tan (Tören adı), 73
Fu-ying, 84
Fu-yün-ts'u (Budist tapınağı), 69, 87

-G-

Gobi Çölü, 9, 16, 17, 57, 58, 60, 64

-H-

Han Hanedanı, 68
Han İmparatoru, 67,
Han Ssu-chung, 20
Hei-ch'ih Chang-chih (Büyük general),
16, 17, 64, 84
Hei-shan (Yer adı), 10, 44, 71, 89
Heng Suyu, 11
Heng-you (Bölge adı), 25, 65
Ho-ch'ü (Yer adı), 70

Ho Feng-yao, 33,
Ho Ling-ch'üan, 36, 41, 70, 88
Ho-hsi (Yer adı), 65, 85
Ho-la, 73
Ho-lin-ko-er (Şehir adı), 17
Ho-pei (Bölge adı), 26, 87
Ho-pei-tao, 66, 86
Hou-shao (Kale adı), 32
Hsia (Eyalet), 15, 23, 29, 65, 83, 85
Hsiang (Eyalet), 26
Hsiang Wan-tan, 29
Hsiao-sha (Küçük Şad), 42, 71
Hsiao-Ssu-ye, 10, 83
Hsiao-wei, 87
Hsia-tie (Bölge adı), 88
Hsia-tie Ssu-T'ai, 88
Hsie Huai-i (Budist rahip), 17, 20, 21, 64, 84
Hsie Jen-kui, 14, 15
Hsie Yüan, 61, 78
Hsien-heng (Çin imparatoru), 85
Hsien-t'ing (Çin İmparatoru), 65
Hsien-wang (Bilge Prens), 88
Hsiler, 33, 34, 57, 62, 69-71, 73, 76, 77, 81,
87, 88, 89, 91
Hsin (Eyalet), 15, 29, 64, 84
Hsin-p'ing-tao (Ordu), 17
Hsin-tsou, 67
Hsiung-nular, 67
Hsü Ch'in-ming, 22
Hsü Na, 44, 71, 89
Hsü T'ung-hai, 63, 81, 82
Hsüan Tsung (Çin İmparatoru), 33, 35, 46,
47, 48, 50, 51, 53, 56, 58, 59, 72, 90
Huai-en (Yer adı), 76, 92
Huai-yang (Bölge adı), 65, 85
Huang T'ai-tzu, 66
Huang-hua-tui, 64, 84
Hua-wu-lou (Köşk), 58, 75, 76, 78, 83, 92
Huei (Eyalet), 31, 46, 66, 87
Hular, 67
Hun-chie-lou, 62, 63, 81, 82
Hung-lu-ch'ing (Ünvan), 69, 72, 83, 91
Hunlar, 67, 68

Huo-pa İlteber (Ünvan), 34, 41
 Huo-pa-shih-shih-pi, 46
 Hu-yen-ku (Yeradı), 44, 71, 89

-I-

Iduk Kut (Ünvan), 38
 Isık Göl, 28, 32
 İşbara Yamtar, 40

-İ-

İ-hsing (Bölge adı), 66, 86
 İ-jan Kagan, 53, 55, 56, 58, 73-75, 82, 91
 İl Kagan (Hsie-li), 8, 11, 63, 83, 87
 İli (Nehri), 28,
 İ-li T'an-han, 30, 66, 86
 İlteber, 40, 41, 45, 50, 73
 İlteriş, 8, 19, 23, 28, 65
 İlteriş Büyük Ch'an-yü (Ünvan), 65, 85
 İnançu Çor, 52
 İ-nan-ju, 75
 İnekler Gölü, 13
 İnel, 28, 29, 33, 36, 37, 41, 42
 İnel Kagan, 5, 29, 34, 41
 İ-nie Kagan, 69, 87
 İranlılar, 52
 İrtiş (Nehir), 32, 37, 38
 İşiyi Likeng, 52
 İzgiller (Ssu-chieh), 35, 41

-J-

Juei Tsung (Çin İmparatoru), 32, 33
 Jung-tiler, 66
 Juo-lin-wei, 65

-K-

Kadırkan (Dağları), 44
 K'ai-yüan (Çin imparatoru), 69, 70, 87
 Kansu (Bölge Adı), 11, 39, 47
 Kao Juei, 26, 86
 Kao Wen-chien, 35, 70, 87, 88
 Kao Wen-yüan, 70
 Kao-chie (Kabile adı), 68

Kaoliler (Koreliler), 35, 70
 Kao-li Mo-nan-chih, 87
 Kao-ti (Çin İmparatoru), 67
 Kao-tsung (Çin İmparatoru), 10, 11, 83
 Kapgan, 3, 4, 19-42, 46, 48, 54, 58, 60, 64-66, 70, 74, 78, 84, 88
 Kara Göl, 40
 Karagan (Geçit), 43
 Karakum (Hei-sha-ch'eng), 11, 12, 24, 30, 65, 85
 Karluklar, 6, 34, 35, 39, 40, 41, 44, 45, 57-60, 75-77, 79, 82, 92
 Keçen (Yer Adı), 45
 Ke-la-to, 75-77, 82, 92
 Kem (Nehir), 32, 38
 Kırgız, 22, 37, 40, 52
 Kırgızlar, 3, 22, 33, 37, 38, 46
 Kitan (Ch'i-tan), 6, 13, 17, 18, 34, 43, 46-49, 51, 52, 64, 65, 69-73, 85, 87, 88, 89, 90, 91
 Kızilkum (Çöl), 29
 Ko-chie-li-pi, 53
 Ko-la-to, 58
 Kögmen Dağları, 22, 33, 37, 38
 Kök Öng (Irmak), 13, 45
 Ku (Çinli general), 13, 52
 Kuang-te (Çin imparatoru), 79
 Kuei (Eyalet), 25
 Kui (Eyalet), 14
 Kui-ch'eng (Bölge adı), 22
 Ku-li Pei-lo (Uygur reisi), 59, 76
 Ku-lung-fu Pai-mei, 59, 60, 63, 76
 K'un Suyu, 58, 77
 Kuo Ch'ien-kuan, 69, 87
 Kuo Chih-lien (Çinli general), 44, 71,
 Kuo Chih-yün, 89
 Kuo Yüan-chien, 33
 Kurt Dağı (Lang-shan), 10
 Koşu Totok (Tutuk), 40
 Koşulgak (Yer adı), 41
 Kuei (Eyalet), 85
 Kuei-fanglar, 66
 Kut, 20

Kutlug, 1-3, 5, 8, 11, 13-20, 28, 36, 42,
46, 54, 63, 64, 66, 70, 75, 76, 82-
84, 86
Kutlug Bilge (Kırgız Reisi), 46
Kutlug Bilge Kül Kagan, 76, 92,
Kutlug Boyla, 59, 92
Kutlug Yabgu (Ku-tou-lu), 57, 58, 63,
64, 82
Ku-tuo Yabgu, 75, 91
Küçük Kagan (Hsiao-k'o-han), 5, 28,
36, 41, 42, 66, 70, 86, 88
Küçük Şad, 70, 88
Kül Tegin, 2, 5, 20, 29, 33, 36-42, 49,
51-54, 70, 72, 73, 88, 90, 91

-L-

Lan (Eyalet), 14, 15
Lan-shan (Yer adı), 77
Li (Hanedan), 23, 24, 65, 85
Li Chia-yün, 14
Li Ch'iao (Başvezir), 24
Li Chih, 56, 74, 75
Li Chin-chung, 64, 85
Li Ch'ing, (Çin İmparatoru), 72, 90
Li Chüan, 53, 74
Li Jung, 53, 74
Li Shih-huo, 46
Li Shou (Yer adı), 68
Li Ssu-chien (Vali), 14
Li Ssu-wen, 83
Li Ta-p'u (Tatabı reisi), 46
Li To-tsuo, 20, 27, 66, 86
Li Ying-chia, 83
Liang (Eyalet), 22, 48, 72, 90
Liang-chih (Bölge adı), 16
Liang-chou (Yer adı), 47
Liao-hsi (Bölge adı), 87
Li-chin-chung, 22
Li-kung-li (Çinli general), 47
Lin Hu (Yer adı), 68
Ling (Eyalet), 15, 20, 21, 23, 30, 57,
64, 65, 66, 84, 85
Ling-chou-tu-tu (Ünvan), 76

Ling-hsing (Bölge adı), 33
Ling-wu (Bölge adı), 28, 30, 66, 87
Liou Mien, 61, 80
Li-pu-shang-shu (Ünvan), 83
Lisün Tay Sengün, 53
Li-to-cha, 16
Liu Mau-tsai, 31
Li-yüe, 67
Lou Ching, 66
Lou-kung (Bölge adı), 88
Lu Fu, 66
Lu-kung (Bölge adı), 70
Lu-ling (Bölge adı), 66, 86
Lung-shih, 66
Lung-you (Bölge adı), 28, 30, 66, 86
Lü Hsiang, 50, 73

-M-

Ma Wang, 61, 79
Ma-i (Yer adı), 67
Makaraç, 52
Man-i'ler, (Çinli olmayan yani yabancılara
verilen ad), 67
Maveraünnehir (Kengü Tarban), 28, 29, 40,
43
Miaolar, 66
Ming-sha (Yer adı), 67
Ming-tsung, 62, 63, 80
Mo Tegin, 46
Mo-chih-lien (Bilge Kagan), 70, 88, 91
Mo-ch'o (Kapgan), 12, 26, 63-66, 69, 70, 72,
78, 83-88, 90
Mo-chü, 66, 86
Moğol, 22, 33, 57, 61
Mo-nan-chih, 70
Mo-tun, 67
Mou-chu (Ünvan), 43
Mu-jung Hsüan-tse, 25, 65
Mukan Kagan, 52
Mu-ts'e (Yer adı), 77
Mu-yüan-tse, 85

-N-

Nan-en-p'ing, 86
 Nek (General), 52
 Niou Shih-chiang, 32
 Niou-t'ou-chao-na-shan (Dağ adı), 69, 87
 Ni-shu Erkin, 20
 Nu-chieler, 57, 76, 77
 Nu-shih-pi (Kabile adı), 28, 70, 87

-O-

Oğul Tarkan, 52
 Oğuz Bilge, 52
 Oğuzlar, 13, 14, 17, 35, 39, 41, 43, 45
 On ok (Türğişler), 22, 28, 34, 37, 38, 42, 52, 66, 70, 87
 Ordos (Bölge adı), 38
 Ordug (Karargah), 41
 Orhun Abideleri, 33, 54
 Orhun Yazıtları, 1, 4, 5, 19, 20, 28, 33, 37
 Orta Asya, 49, 52, 54, 57, 59,
 Otrar (Şehir), 28

-Ö-

Örpen (yer adı), 38
 Ötüken, 2, 13, 18, 59, 60

-P-

Pai-ma Manastırı, 20, 64, 84
 Pai-me (Ünvan), 76, 92
 P'an Kuan (Ünvan), 72, 90
 P'an Kül Tegin, 57, 58, 75
 P'an-chüe Tegin, 75, 82, 91, 92
 P'ang Chien, 61, 66, 78
 P'ei Hsing-chien, 10, 11, 83
 P'ei-Huai-ku, 24, 26
 P'ei Kuang-t'ing, 48, 49, 72, 90, 91
 P'ei-ping (Eyalet), 14
 Ping (Eyalet), 14, 29
 P'ing (Ordu), 23
 Pin-kuo Fu-jen (Ünvan), 76, 92
 Ping-pu-lang-chung (Ünvan), 72, 90
 P'ing-ti, 25, 65, 85

P'an-chüe Tegin, 75, 82, 91, 92
 Po-fu Hatun, 56, 76, 92
 Po-hai, 80
 Po-ssu-ma-p'o, 62, 80, 81
 Po-te-chih Tegin, 58, 74
 P'u Ying, 64
 Pu-tsu-lu (Ünvan), 17, 64, 84

-S-

Sağ Kanat Beş Nu-shih-piler, 28, 34, 70, 87
 Sağ Kanat Şadı, 28, 42, 46, 56, 70, 74, 75, 87
 Sağ Pu-ch'üe (Ünvan), 66
 Sa-ho-nei (Dağ), 59, 92
 Sang-kan (Irmak), 57, 76, 77
 Sarı Irmak, 26, 32, 37
 Selenga (Irmak), 43
 Semerkand, 33
 Seyhun (Nehir), 29
 Sha-he-nei-shan (Yer adı), 76, 79
 Shan-hsi (Eyalet), 16
 Shang (Bölge adı), 72, 90
 Shan-tan (Yer adı), 47
 Sha-t'o Chung-i (Saça Sengün), 25, 27, 30, 31, 38, 40, 66, 67, 86, 87
 Shan-tung (Yer adı), 37
 She-li-yüan-ying, 11, 63, 83
 Sheng (Eyalet), 23, 65, 85
 Sheng-lung, (Çin İmparatoru), 69
 Shih Hsien-chung, 61, 80
 Shih-a-shih-pi, 34, 69
 Shih-kuan ch'i-chü-shu-jan, 74
 Shih-ling, 29
 Shih-shu, 67
 Shih-te (Çin imparatoru), 78
 Shou-chiang-ch'eng (Teslim Alma Kalesi), 31, 51, 87
 Shun-yü Ch'u-p'ing, 15, 64, 84
 Shuo (Eyalet), 15, 16, 23, 63-65, 84, 85
 Shuo-chiang-ch'eng, 69
 Shuo-fang (Bölge adı), 21, 32, 44, 46, 56, 51, 60, 64, 68, 71, 76, 78, 87, 89, 91, 92
 Shuo-fang-tao, 69

Sir Tarduşlar, 9
 Soğdlar, 23, 29, 52
 Soğd (Aileler), 24, 29
 So-ko (Türgiş Başbuğu), 29, 33, 69, 87
 Sol Kanat Şadı, 28, 42, 46, 56, 58, 70, 74, 75, 87
 Sol Tu-lu Boyları, 34
 Songa Dağı, 38
 Songa Ormanı, 33
 Söğüt Ormanı, 36, 41, 70, 88
 Ssu-ma (Ünvan), 14
 Ssu-nung-ch'ing (Ünvan), 65, 85
 Ssu-pin-ch'ing (Ünvan), 85
 Ssu-pu, 70
 Ssu-t'ai, 70, 87
 Suei-ye (Tokmak) Şehri, 20
 Sui Hanedanı, 15
 Sui-yüan (Eyalet), 17
 Su-lu, 43, 88
 Sun Lao-nu, 57
 Sun Wan-lao, 22, 64, 85
 Sun Yen-kao, 25, 66, 86
 Sung (Bölge adı), 32
 Sung Ch'üan, 33
 Sung-mo (Bölge adı), 22
 Su-yü-t'ing (köşk Adı), 30, 66, 87

-Ş-

Şad (Ünvan), 12, 37

-T-

Tabar (Yer adı), 40
 Tadık Çor, 40
 Tai (Eyalet), 14, 15, 23, 29, 63, 65, 85
 T'ai-hsie (Park ve bahçelerdeki çardaklar), 68
 Tai-lin, 68
 Tai-p'u shoad-ch'ing (Ünvan), 83
 Tai-shan (Yer adı), 48, 50
 T'ai-shou (Ünvan), 78, 84
 T'ai-tse, 66
 Talas (Nehir), 28, 43
 Ta-lo (Gök-Türk Prensesi), 58, 74

Tamgacı (Mühürdar), 52
 Tamıg Iduk-baş (Yer adı), 34, 39, 40
 Tan (Eyalet), 25, 85
 T'ang, 2, 3, 6, 14-16, 18, 26, 34, 35, 45, 47, 48, 49, 51, 57, 58, 61, 63, 71, 73, 82, 89, 91
 T'ang Hanedanı, 3, 9, 15, 16, 20-23, 26, 27, 29, 33-35, 38, 43-46, 50, 51, 54, 55, 56, 60-63
 T'ang Hsiu-ching, 15, 32, 33
 T'ang Po-jo, 26, 66, 86
 Tangutlar, 28, 38
 Ta-pa İlteber, 69, 87
 Ta-p'in (Bölge adı), 44, 71, 89
 Tarduş (Kabile), 37, 52
 Taspar, 6
 Tatabılar (Hsiler), 6, 33, 34, 43, 44, 46, 47-49, 51, 52, 69-72, 87, 88, 91
 Ta-t'ung (Çin imparatoru), 76, 92
 Ta-t'ung (Kale adı), 59, 77
 Tegin (Tigin), 32, 34, 37
 Tengri Kagan (Teng-li), 55-57, 58, 60, 74, 75, 78, 82, 91
 Ti Jen-chie, 27, 66, 86
 Tiao-lu (Çin imparatoru), 83
 Tibetliler, 20, 49, 51, 73, 78, 91
 Tien Kuei-tao, 24, 65, 85
 Tien-ch'eng (Çin imparatoru), 80-82
 T'ien-fu (Çin imparatoru), 81, 82
 T'ien-pao (Çin imparatoru), 75-79, 82, 91
 T'ien-ping, 25, 29, 65
 T'ien-ping-chung-tao, 86
 T'ien-ping hsi-tao, 65, 86
 T'ien-ping-tung-tao, 65, 86
 T'ien-shou (Çin İmparatoru), 64
 Ting (Eyalet), 10, 14, 25, 27, 65, 66, 86
 Ting-hsian, 83
 Togu Balık (Şehir adı), 39, 41
 Togu Irmağı, 39
 T'o hsi (Geniş Batı), 28, 42
 T'o-hsi Kagan, 66, 86
 Tola (Irmak), 13, 33, 36, 39, 88
 To-lo-ssu (Kale adı), 58, 77

To-lu (Kabile adı), 28
 Tongra (Kabile adı) 39, 41
 Tongra Eşim, 13
 Tonyukuk (A-shih-te Yüan-chen), 2, 3,
 5, 12-19, 22, 24, 28, 29, 37, 38,
 42-47, 49, 50, 52, 53, 56, 70-74,
 83, 84, 88-91
 Tou-tan (Türgiş reisi), 34
 Töngker Dağı, 52
 Ts'ang Ssu-yen, 31, 69
 Tsou, 67
 Ts'u (Mor) Irmağı, 17
 Ts'uan Pao-pi, 16, 17, 64, 84
 Tsu-chen Saray adı, 51
 Ts'uei Chih-pien, 14, 63, 84
 Tsung Cheng-ch'ing 74
 Ts'u-shih, 66, 86
 Tu Yü, 67
 Tu-a-shu, 63, 81
 Tudunluk, 11, 83
 Tudun Yamtar, 44
 Tudun Çor (T'u-tun Ch'o), 63
 T'ung-e (Tongra Tegin), 34, 69, 87
 T'ung-kuang (Çin imparatoru), 80, 81,
 82
 T'u-hun, 81
 Tuo-hsi-fu, 12, 28, 41, 63, 66, 83
 Tuo-lu Çor, 70, 87
 T'u-hun (Kabile adı), 62
 Tu-hu'su Ch'eng Chien-li, 80
 T'u-yü-hunlar, 35
 Türgişler (T'u-ch'i-shih), 3, 17, 18, 28,
 32-34, 37, 38, 40, 41, 43, 64, 70,
 84, 88
 Türgiş kaganı, 33
 Türgi-yargın (Göl), 33, 40
 Türk Sir Halkı, 13

-U-

Uder (Ünvan), 51
 Uluğ Erk (Ünvan), 40
 Uygur, 6, 9, 57-60, 75-77, 82, 91, 92
 Uygurlar, 43, 57-60, 62, 63, 75, 76, 92

Uygur İlteberi, 43
 Uygur Kagani, 59

-W-

Wang Chiu-yen, 16
 Wang Chung-ssu, 54, 55, 57-59, 76, 77, 79,
 92
 Wang Chün, 46, 71, 72, 89, 90
 Wang Hsio-chie, 20, 21
 Wang Huei, 67
 Wang Pen-li, 11, 12, 63, 83
 Wang Te-mao, 14
 Wan-suei T'ung-t'ien (Çin İmparatoru), 64
 Wei (Eyalet), 14, 25, 63, 65, 86
 Wei Hanedanı, 76, 92
 Wei Shih-chia, 16
 Wei Yüan-chung (Ong Tutuk), 28, 29, 38,
 39, 40
 Wei-chung, 84
 Wei-wang wu-ch'eng-ssu-nan, 65
 Wei-yüan-wai, 70, 87
 Wen Yen-po, 63, 83
 Wen-ming, 63, 84
 Wu (Sülale), 25, 85
 Wu (İmparatoriçe), 16, 17, 20, 23-27, 29, 30,
 64-67, 84-86
 Wu Chung-kuei, 25, 65, 85
 Wu-ch'eng Ssu-nan, 85
 Wu-su-mi shih Kagan (Ozmış), 58, 59, 74-
 77, 79, 82, 92
 Wu Yen-hsiou, 24, 25, 30, 65, 85
 Wu-chih-le, 37
 Wu-huei-tao (Bölge adı), 27, 66, 86
 Wu-lung-fu Pai-mei Kagan, 92
 Wu-sha (Kasaba), 30, 66, 87
 Wu-sunlar, 67
 Wu-wei, 77

-Y-

Ya (Bir müzik aleti), 67
 Yao Shou, 24, 65, 85
 Yabguluk, 12
 Yang Ching-shu, 47, 72, 90

- Yang Tsai-ssu, 24
 Yang-ch'ün-tao (Ünvan), 64, 84
 Yang-wu-chih Tegin, 32, 34
 Yen (Eyalet), 29
 Yen Chih-wei, 22, 24, 25, 26, 27, 65, 85
 Yen Ching-jung, 25, 65, 85
 Yenisey (Bölge adı), 22, 38
 Yen-jan-tao, 16, 64, 84
 Yen-pei (Bölge adı), 69, 87
 Yen-shan (Bölge adı), 34, 46, 67
 Yiğen Siliğ Bey, 40
 Yin (Shang) Hanedanı, 66
 Ying (Bölge adı), 22, 64, 83, 85
 Ying-ch'uan-chün (Yer adı), 61, 78
 Ying-yang (Bölge adı), 64, 84
 Ying-yün (Çin imparatoru), 87
 Yir Bayırkular, 40
 Yollug Tegin, 52, 53
 Yü, 66
 Yüan (Eyalet), 10, 31, 66, 87
 Yüan Cheng, 47, 49, 72, 73, 84, 90, 91
 Yüan-kui, 14
 Yü-chin-wei-chung, 84
 Yü-chu-kung, 58, 74, 82
 Yü-chung-lang (İdari Bölge), 64
 Yün-chung (Bölge adı), 63, 83
 Yü-lin-wei, 86
 Yü-sai-fu, 74, 82
 Yü-shih-chung-ch'eng (Ünvan), 70, 88
 Yü-shih-tai-fu (Kumandan), 71, 89
 Yü-ssu Tarkan, 56, 75

BELGELER

突厥別部車鼻可汗亦阿史那之族也代爲小可汗牙
在金山之北頡利可汗之敗北荒謫部將推爲大可汗
遇薛延陀爲可汗車鼻不能當率所部歸於延陀爲人
勇烈有謀略頗爲衆所附延陀惡而將誅之車鼻知其
謀竄歸於舊所其地去京師萬里勝兵三萬人自稱乙
注車鼻可汗西有葛邏祿北有結骨皆附隸之遣其子
沙鉢羅特勤來朝請身自入朝太宗遣使徵之竟不至
太宗大怒貞觀二十三年遣右衛郎將高祖潛引回紇
侯骨等兵衆襲擊之其酋長歌邏祿泥然闕俟利發反
拔望彌處本見莫質咄俟斤等率部背車鼻相繼來
降永徽元年倂軍次阿息山車鼻聞之召所部兵皆不
赴遂擒其妻子從數百騎而遁其衆盡降倂率精騎追
車鼻獲之送於京師乃獻於祖廟又獻於昭陵高宗數
其罪而赦之拜左武衛將軍賜宅於長安處其餘衆於
懿督軍山置狼山都督以統之車鼻長孫弼漫隨先統
拔悉密部車鼻未敗前遣其子菴錄入朝太宗嘉之拜
左屯衛將軍更置新黎州以統其衆車鼻既敗之後突
厥盡爲封疆之臣於是分置單于瀚海二都護府單于
領狼雲山中桑乾三都督蘇農等十四州瀚海含微新
黎等七都督仙崎賀蘭等八州各以其酋爲都督刺史
高宗東封泰山狼山都督葛邏祿吐利等首領三十餘
人並從至嶽下勒名於封禪之碑自永徽以來二十餘

年北部無事調整元年單于管内突厥首領阿史德溫
奉職二部落相率反叛立泥熱匄爲可汗二十四州並
叛應之高宗遣鴻臚卿蕭嗣業右千牛將軍李真嘉率
眾討之反爲溫敗兵士死者萬餘人又令禮部尙書裴
行儉爲定襄道行軍大總管率太僕少卿李思文營州
大都督周道瑋等統眾三十餘萬討擊溫大破之泥熱
匄爲其下所殺并擒秦職而還永崇元年突厥又迎頡
利從兄之子阿史那伏念於夏州將渡河立爲可汗諸
部落復響應從之又令裴行儉率師討之伏念窘急詣
行儉達虜伏念遣京師駟於東市永淳二年突厥阿史
那骨咄祿復反叛骨咄祿有頡利之隙屬其父本是單
于右廂雲中都督尉舍利元英下首領代襲吐屯頡伏
念既破骨咄祿鳩集亡散入絳林山聚爲羣盜有眾五
千餘人又抄掠九姓得羊馬甚多漸至強盛乃自立爲
可汗以其弟默默爲設咄悉匄爲葉護其所因溫彥博
議處河南諸部落分爲六州後漸滋繁至阿史那元珍
習中國風俗知邊塞虛實在單于檢校降戶部落管坐
事爲單于長史王本立所拘繫會骨咄祿入寇元珍請
依舊檢校部落本立許之因而便投骨咄祿骨咄祿得
之甚喜立爲阿波大達于令專統兵馬事進寇朔州都
督崔智辨擊之反爲所殺文明元年又寇朔州殺掠吏
人垂拱二年骨咄祿又寇朔代等州左玉鈴衛中郎將
道于處平爲陽曲道總管與副中郎將蒲英等率兵赴
援行至忻州與賊戰大敗死者五千餘人三年骨咄祿
又寇昌平令左鷹揚衛大將軍黑齒常之擊卻之其年
八月寇朔州復以常之爲燕然道大總管擊賊於黃花
堆大破之追奔四千餘里賊眾遂散走磧北右監門衛

中郎將竇賢壁又率精兵萬三千人出塞窮追反爲骨
咼所敗全軍盡沒賢壁輕騎遁歸初賢壁見常之被
賊逐表請窮其餘竇武太后令常之與賢壁計謀遂爲
聲援賢壁貪功先行又令人出塞二千餘里覘候見元
珍等部落皆不設備遂率眾掩襲之既至又遣人報賊
令得設備出戰遂爲賊所覆賢壁坐此伏誅武太后大
怒因改骨咼祿爲不卒祿元珍後率兵討突騎施臨陣
戰死骨咼祿天授中卒默啜者骨咼祿之弟也骨咼祿
死時其子尚幼默啜遂篡其位自立爲可汗長壽三年
李眾寇靈州殺掠吏人武太后遣白馬寺僧辯懷義爲
代朔道行軍大總管領十八將軍以討之既不遇賊尋
班師焉默啜遣使來朝武太后大悅冊授左衛大將
軍封歸國公賜物五千段明年復遣使請和又加授
靈可汗萬歲通天元年契丹首領李盡忠孫萬榮反聚
攻陷營府默啜遣使上言請遣河西降戶卽率部落兵
馬爲國討盡契丹許之默啜遂攻契丹部落大潰盡俘
其家口默啜自此兵眾漸盛武太后尋遣使冊立默啜
爲特進頭下單于立功報國可汗聖歷元年默啜表
請與武太后爲子并言有女請和親初咸亨中突厥諸
部來降附者多處之豐勝靈夏朝代等六州謂之降戶
默啜至是又索此降戶及單于都護府之地兼請農器
種子武太后初不許默啜大怒言辭甚慢拘我使人司
賓卿田歸道將害之時朝廷懼其兵勢納言姚璈建議
請許其和親遂盡鑿六州降戶數千帳并種子四萬餘
石農器三千事以上貢之默啜浸強由此也其年武太
后令魏王武承嗣男淮陽王延秀就納其女爲妃遣右
豹韜衛大將軍閻知微攝春官尙書大常金帛送赴虜

廷行至黑沙南庭默默謂知微等曰我女嫁嫁與李家
 天子見你今將武家兒來我突厥積代以來降附李家
 聞李家天子起未絕絕唯有兩兄在我今將兵助立遂
 收廷秀等拘之別所僞裝知微爲可汗與之奉累十餘
 萬糗食稍難及平狄清東等軍暫難軍使左王鈐衛將
 軍慕元山則以兵五千人降虜徙居媯州武太后
 令司農卿武重規爲天兵中道大總管武威衛將軍沙
 吒忠義爲天兵西道總管幽州都督張仁寬爲天兵東
 道總管每兵三十萬擊之左羽林衛大將軍閻敬容爲
 天兵西道後軍總管統兵十五萬以爲後援默默又出
 恆州道寇蔚州陷飛狐縣俄進攻定州殺刺史孫彥高
 焚燒百姓廬舍虜掠男女無長少皆殺之武太后大怒
 又改默默號爲斬默尋又圍逼趙州長史唐波若翻城
 應之刺史高弘抗節不從遂遇害武太后乃立處陵王
 爲皇太子令統河北道行軍大元帥軍未發而默默盡
 殺所掠趙定等州男女八九萬人從五回道而去所過
 殘殺不可勝紀沙吒忠義及後軍總管李多祚等皆持
 重不敢戰河北道元帥結言狄仁傑總兵十萬追之無
 所及二年默默立其弟匹悉罰爲左廂察骨咄祿子默
 矩爲右廂察各主兵馬二萬餘人又立其子匄俱爲小
 可汗位在兩察之上仍主處米昆等十姓兵馬四萬餘
 人又號爲拓西可汗自是連虜寇邊久視元年掠隴右
 諸監馬萬餘匹長壽三年默默遣使獻寶達于請以女
 妻皇太子之子武太后令太子男恩平王重俊義興王
 重明廷立見之默默遣大臣移力貪汗入朝獻馬千匹
 及方物以圖許親之意武太后譖之於徭羽亭太子相
 王及朝集使三品以上並會焉重賜以宴之中宗即位

默啜又寇靈州鳴沙縣靈武軍大總管沙吒忠義拒戰
敗績死者六千餘人葉進寇原會等州掠隴右郡牧馬
萬餘匹而去忠義坐免中宗令內外各進破突厥之策
右補闕盧備上疏曰邊荒之地凶悖之俗難以德綏可
以威制降自三代無聞上策昔方叔帥師功歌周雅去
病耀武勳列燕山則萬里折衝在乎擇將春秋謀元帥
取其悅應樂敦詩書晉臣元凱射不穿札而建平成之
勳是知中權制謀不在一夫之勇其善將沙吒忠義等
身雖驍悍志無遠圖此乃騎將之才本不可以當大任
且師出以律將軍死綏師敗棄軍古有常典近者鳴沙
之役主將先逃輕挫國威須正邦憲又其中軍既敗陣
亂失窮義勇之士猶能死戰功成紀錄以勸戎行賞罰
既明將士盡節此擒敵之術也臣又聞以蠻夷攻蠻夷
中國之長算故陳湯統西域而郅支滅常惠用烏孫而
匈奴敗請購辨勇之士班固之傳傍結諸蕃與國攻取
此又犄角之勢也臣又聞昔置新秦以實塞下宜因古
法募人徙邊選其勝兵免其行役次處伍明教令則徂
習戎事究讎夷險其所虜獲因而賞之近戰則守家遠
戰則利貨楚赴鋒餉不勞訓誓朝賦楊柳夕歌枵杜十
年之後可以久安上覽而善之默啜於是殺我行人假
鴻臚卿臧思言上以思言對賊不屈節特贈鴻臚卿仍
命左屯衛大將軍張仁愿充朔方道大總管以梨之景
雲二年三月張仁愿於河北築三受降城先是朔方軍
北與突厥以河爲界河北岸有拂雲祠突厥將入寇必
先詣祠祭酹求福因牧馬料兵候冰合渡河時默啜盡
眾西毆婆葛仁愿乘虛奪取漠南之地築三城首尾相
應絕其南寇之路留年滿兵助成其功以拂雲祠爲中

城與東西相去各四百里皆據津濟遙相應接北拓三
 百餘里於牛頭胡那山北置烽戍百八十所自是突厥
 不得度山放牧朔方更無寇掠減鎮兵數萬人初靈武
所置從仁厚計時威勝兵二百餘人逃歸仁厚靈武新
於城下軍信嚴備靈力六旬而三城俱就本不置諸門
及曲獻或問之仁厚曰兵法貴在攻取不宜退守寇若
至此卽當拚力出擊退則望城猶須奪之何用守備生
其思歸之心其後常元相默啜西擊契丹破滅之契丹
爲朔方總管始築連門
 及奚自神功之後常受其敎役其地東西萬餘里控弦
 四十萬自頡利之後最爲強盛自恃兵威虐用其眾默
 啜既老部落漸多逃散開元二年遣其子移迺可汗及
 同俄特勒妹婿大拔頡利登石阿失畢那精騎圍逼北
 庭右驍衛將軍郭虔瓘嬰城固守俄而出兵擒同俄特
 勒於城下斬之虜因退縮大拔懼不敢歸攜其妻來奔
 制授左衛大將軍封燕北郡王封其妻爲金山公主賜
 宅一區奴婢十人馬十匹物千段明年十姓部落左廂
 毗靺鞨右廂五弩失畢五俟斤及子婿高麗莫離支高
 文簡跋跌都督思太等各率其眾相繼來降前後總萬
 餘帳令居其河南之舊地授高文簡左衛員外大將軍
 封遼西郡公跋跌思太爲特進右衛員外大將軍兼跋
 跌都督授頡那公自餘首領封拜賜物各有差默啜女
 婿阿史得所獻俄又歸朝授以特進其秋默啜與九姓
 首領阿思布等戰於碭北九姓大潰人畜多死思布率
 眾來降四年默啜又北討九姓拔曳固戰於獨樂河拔
 曳固大敗默啜負勝輕歸而不設備遇拔曳固逆奉頡
 頡於柳林中突出擊默啜斬之便與入蕃使都靈佺
 傳默啜首至京師骨咄摩之子闕特勒鳩合舊部殺默
 啜于小可汗及其諸弟并親信略盡立左賢王跋婁連
 是爲毗伽可汗毗伽以開元四年卽位本蕃號爲小殺

在仁友自以得厥是圖特勒之功固懷之闊特勒不受
遂以爲左賢王專掌兵馬是時奚契丹相率款塞突騎
施蘇祿自立爲可汗突厥部落頗多攜貳及召獸喫時
衙官噉欲谷爲謀主初噉欲下衙官盡爲闊特勒所殺
噉欲谷以女爲小殺可敦遂免死歸部落及復用年
已七十餘耆人甚敬服之俄而降戶阿悉謁談思太
等復自河曲叛歸初降戶南至單于左衛大將軍單于
副都護張弘運並以其罪依令度河而蕃人怨怒御史
中丞姜晦爲巡邊使蕃人訴無弓矢不得射獵晦志始
還之故有抗拒之具張弘運不設備異降戶歸於青岡
嶺大敗臨陣生擒知運遂將送與突厥朔方總管許訥
率兵追討之賊至大磧又爲將軍郭知運所擊賊眾
大潰散投鼻山呼延谷釋張知運而去上以張知運喪
師斬之以徇小殺旣得降戶謀欲南入爲寇噉欲谷曰
唐主英武人和年豐未得間隙不可動也我輩新集猶
尙疲瘵須且息養三數年始可觀變而舉小殺又欲修
築城壁建立寺觀噉欲谷曰不可突厥人戶寡少不及
中國百分之一所以常能抗拒者正以隨逐水草居處
無常射獵爲業人皆習武強則進兵抄掠弱則竄伏山
林唐兵雖多無所施用若築城而改變舊俗一朝失利
必將爲唐所併且寺觀之法教人仁弱本非用武爭強
之道不可置也小殺等深然其計八年冬御史大夫王
陵爲朔方大總管奏請西徵拔悉密東發奚契丹兩蕃
以明年秋初引朔方兵數道俱入掩突厥衙帳於稽
落河上小殺聞之大恐噉欲谷曰拔悉密今在北庭與
西蕃東西相去極遠勢必不合王陵兵馬計亦無能至
此必若能來候其臨到卽移衙帳向北三日唐兵盡

自然去矣且拔悉密輕而好利聞命必是先來王陵與
張嘉貞不協奏請有所不愜必不敢動若王陵兵馬不
來拔悉密獨至卽擊取之勢易爲也拔悉密果臨突厥
衙帳而王陵兵及兩蕃不至拔悉密懼而引退突厥欲
奪之噉欲谷曰此眾去家千里必將死戰未可擊也不
如以兵臨之去北庭二百里噉欲谷分兵間道先掩北
庭因縱兵卒擊拔悉密之眾盡爲突厥所擒并虜其男
女而還噉欲谷回兵因出赤亭以掠涼州羊馬時楊敬
述爲涼州都督遣副將及判官元澄出兵邀擊之噉欲
谷曰敬述若守城自固卽與連和若出兵相當卽領軍
戰我今乘勝必有功矣敬述下兵至那剌丹遇賊元澄
令兵士擅屠持滿仍急結其袖會風雪凍烈盡墜弓矢
由是官軍大敗元澄脫身而走敬述生削除官爵白衣
桎校涼州事小殺由是大振盡有默啜之眾俄又遣使
請和乞與元宗爲子計之仍請尙公主上但厚賜而遣
之十三年上將東巡中書令張說謀欲加兵以備突厥
兵部郎中裴光庭曰封禪告成之事忽此徵發豈非名
實相乖說曰突厥比雖請和獸心難測且小殺者仁而
愛人眾爲之用闕特勒驍武善戰所向無前噉欲谷深
沈有謀老而益壯李靖徐勣之流也三虜協心動無遺
策和我舉國東巡萬一窺邊何以禦之光庭請遣使徵
其大臣屢從卽突厥不敢不從又不難爲舉動說然其
言乃遣中書直省袁振攝鴻臚卿往突厥以告其意小
殺與其妻及闕特勒噉欲谷等環坐帳中設宴謂振曰
吐蕃狗種唐國與之爲婚奚及契丹舊是突厥之奴亦
尙唐家公主突厥前後請結和親獨不蒙許何也袁振
曰可汗旣與皇帝爲子父子豈合婚姻小殺等曰兩蕃

亦蒙賜姓猶得尙公王但依此例有何不可且聞入蕃
公主皆非天子女今之所求豈問真假類請不得亦實
難見請著振許爲塞請小殺乃遣大臣阿史得頡利發
入朝貢獻因恩從東巡發都至暮會頡引頡利發及諸
蕃酋長入仗仍與之弓箭時有兔起於御馬之前上引
弓傍射獲之頡利發便下馬捧兔舞蹈曰聖人神武起
絕若天上則不知人間無也自是嘗令突厥入仗馳射
起居舍人呂向上疏曰臣聞鳥不鳴未爲瑞鳥猛虎
雖伏豈爲仁獸是由醜性毒行久務常積故也夫突厥
者正同此類安忍殘賊莫願君親陛下以武義臨之文
德來之既憎威靈又沐聖教以力以勢不得不虔故稽
顙稱臣奔命遣使隨下乃能收其傾効難以從官赴封
禪之禮參玉帛之會此德業自盛固不可名焉因復許
其從遊召入禁仗仰英姿之四照觀神發之一發恩義
俱極誠無踰焉乃更賜以馳逐使操弓矢競飛鏃於前
同獲獸之樂是屠略太過未敢取也雖聖智難達與物
無猜而愚心徘徊與時加懷倘此等各懷犬吠交肆盜
情剽掠詭動何難竊至暫遇嚴蹕稍冒清塵卽達元方
邱墟幽土單于爲臨竊慮爲憐何塞過賁特願勿復親
近使知分限待不失常歸於得所此謂迴兩曜之鑒祛
九宇之憂敷不幸甚上納其言遂令諸蕃先發東封迴
駕設饗厚賜而遣竟不許其和親自後滅絕無聞

以左屯衛將軍阿史那忠爲左賢王左武衛將軍阿史那泥孰爲右賢王以貳之薛延陀聞思摩渡河北慮其部落繼附磧北先遣輕騎伺至而蹙之太宗遣敕止之時思摩下部眾渡河者凡十萬勝兵四萬人思摩不能攜眾皆不愜服至十七年相率叛之南渡河請分處於勝夏二州之間詔許之思摩遂輕騎入朝尋授右衛將軍從征還軍爲流矢所中太宗親爲吮血其見顧遇如此未幾卒於京師贈兵部尚書夏州都督陪葬昭陵立墳以象白登山詔立碑於化州

突厥中

突厥別部車鼻可汗亦阿史那之族也代爲小可汗于在金山之北頡利可汗之敗北荒諸部將推爲大可汗遇祥延陀爲可汗車鼻不能當遂率所部歸於延陀爲人勇烈有謀略頗爲眾所附延陀惡而將誅之車鼻知其謀竄歸於舊所其地去京師萬里勝兵三萬人自稱乙注車鼻可汗西有葛邏祿北有結骨皆附隸之遣其子沙鉢羅特勤來朝請身自入朝太宗遣敕之竟不至太宗大怒貞觀二十三年遣左衛郎將高侃潛引遁統僕骨等兵眾擊之其酋長歌邏祿泥熟闕俟利瑟反拔塞旬處木昆莫賀咄俟斤等率部落背車鼻相繼來降永徽元年侃軍次阿息山車鼻聞之召所部兵皆不赴遂攜其妻子從數百騎而遁其眾蹙降侃率精騎追車鼻獲之送於京師乃獻於社廟又獻於昭陵高宗數其罪而赦之拜左武衛將軍賜宅於長安處其餘眾於鬱督軍山雷狼山都督以施之車鼻長孫獨漫隨先緒投悉密部車鼻未敗前遺其子菴鑠入朝太宗嘉之拜左屯衛將軍更置折黎州以統其眾車鼻既敗之後於

是突厥盡爲封豕之臣於是分置單于瀚海二部設府
單于領狼山雲中桑乾三部督蘇農等十四州瀚海領
金微新黎等七郡督仙峒賀蘭等八州各以其首爲部
督刺史高宗東封泰山狼山都督葛邏祿吐利等首領
二十餘人並從至岳下勒石於封禪之碑自永徽以後
二十餘年北部無事調露元年單于營內突厥首領阿
史德溫奉職二部落相率反叛立泥熱匄爲可汗二十
四州並叛應之高宗遣鴻臚卿蕭嗣業右千牛將軍李
景嘉率眾討之反爲溫敗兵士死者萬餘人又以禮部
尚書裴行儉爲定襄道行軍大總管率大僕少卿李思
文營州大都督周道讓等統兵三十餘萬討擊溫大破
之泥熱匄爲其下所殺並擒奉職而還永徽元年突厥
又迎頡利從兄之子阿史那伏念於夏州將渡河立爲
可汗諸部落復響應從之又令裴行儉率師討之伏念
窘急詣行儉求贖伏念詣京師斬於東市永徽二年突
厥阿史那骨咄祿復反叛骨咄祿者頡利之孫屬其父
本是單于右廂雲中都督尉舍利元英下首領代襲吐
屯厥伏念既破骨咄祿鳩集亡散入總林山聚爲盜有
眾五千餘人又抄掠九姓得羊馬甚多漸至強盛乃自
立爲可汗以其弟默啜爲殺咄悉匄爲葉護因溫彥博
議處河南諸部落分爲六州後漸滋繁至阿史那元珍
習中國風俗知邊塞虛實任單于檢校降戶部落皆主
事爲單于長史王本立所拘繫會骨咄祿入寇元珍請
依舊檢校部落本立許之因而便授骨咄祿咄祿得之
甚喜立爲阿波大達干專統兵馬事進寇蔚州都督崔
習難擊之反爲所殺文明元年又寇朔州殺掠吏人垂
拱二年骨咄祿又寇朔代等州左玉鈴衛中郎將馮于

處平爲陽曲道觀察與副中郎將蒲英等率兵赴授行
至忻州與賊戰大敗死者五千餘人三年骨咄祿又寇
昌平今左廂揚衛大將軍黑齒常之擊卻之其年八月
寇朔州復以常之爲燕然道大總管擊賊於黃花堆大
破之追奔四千餘里賊眾逃散走磧北右廂門衛中郎
將龔寶璽又率精兵萬三千人出塞窮追反爲骨咄祿
所敗全軍盡沒寶璽輕騎遁歸初寶璽見常之破賊還
表請賞其餘黨武太后令常之與寶璽計議還爲聲援
寶璽貪功先行又令人出塞二千餘里覘候見元珍等
部落皆不設備遂率眾掩襲之既至又遣人召賊令得
設備出軍遂爲賊所獲寶璽坐此伏誅武太后大怒因
改骨咄祿爲不卒殺元珍後率兵討突騎施適值戰死
骨祿天授中卒歟暖者骨咄之弟也骨咄祿死時其子
尙幼歟暖遂篡其位自立爲可汗長壽二年率眾寇靈
州殺掠吏人武太后遣白馬寺僧辯懷義爲代朔道行
軍大總管領十八將軍以討之既不過賊舉班師焉歟
暖俄遣使來朝武太后大悅冊授左衛大將軍封歸國
公賜物五千段明年復遣使請和又加授遷善可汗萬
歲通天元年契丹首領李盡忠孫萬榮反叛攻陷懷府
歟暖遣使上言請還河西降戶卽率部落兵馬爲國討
擊契丹許之歟暖遂攻討契丹都京大潰盡俘其家口
歟暖自此兵眾漸盛武太后尋遣使冊立歟暖爲特進
額跌大單于立功報國可汗聖曆元年歟暖表請異武
太后爲子並言有女請和親初咸亨中突厥諸部來降
附者多處之豐勝靈夏朔代等六州開降戶歟暖至是
又索此降戶及單于都護府之地兼請最勝種子武太
后初不許歟暖大怒言辭甚慢拘我使人司質調田籍

道將嘗之時朝廷懼其兵勢納言郝瑋建議請許其和
 親遂盡蠲六州降戶數千帳並種子四萬餘石豐緡三
 千事以上與之駭服強由此也其年武太后令魏王
 武承嗣男淮陽王延秀就納其女爲妃遣右豹韜衛大
 將軍閻知微攝春官尙書大司馬金帛送赴虜庭行至黑
 沙南庭默啜謂知微等曰我女嫁嫁與李家天子兒你
 今將武家兒來我突厥積代以來降附李家聞李家天
 子種未絕盡唯有兩兒在我今將兵助立遂收延秀等
 拘之別所僞號知微爲可汗與之率眾十餘萬襲我靜
 難及平狄清夷等軍靜難軍使左玉鈐衛將軍慕容
 以兵五千人降虜進寇媯婁等州武太后令司農卿武
 重規爲天兵中道大總管武威衛將軍沙吒忠義爲天
 兵西道總管幽州都督張仁贇爲天兵東道總管率兵
 三十萬擊之左羽林衛大將軍閻敬容爲天兵西道後
 軍總管統兵十五萬以爲後援默啜又出恒兵道寇蔚
 州陷飛狐縣賊進攻定州殺刺史孫彥高焚燒百姓廬
 舍虜掠男女無少長皆殺之武太后大怒又改默啜號
 爲斬啜尋又圍遼州長史唐波若還城應之刺史高
 奴抗節不從遂遇害武太后乃立遼王爲皇太子令
 統河北道行軍大元帥軍未發而默啜遣使殺所掠遼定
 等州男女八九萬人從五回並而去所過殘殺不可勝
 紀沙吒忠義及後軍總管李多祚等皆持重不敢破河
 北道元帥納言伏仁傑統兵十萬迎之無所及二年玄
 聖立其弟毗悉泥爲左衛將軍吐蕃于武軍爲右衛秦
 各主兵馬二萬餘人又立其子烏俱爲小可汗俱在兩
 察之上仍主營本是尋十姓兵馬萬餘人又兼營指
 西可汗自是連年遣使入朝元聖親幸清涼宮宴

四長壽二年默啜遣使莫賀達于請以女妻皇太子之
子武太后令太子男恩平王重俊義興王重明廷立見
之默啜遣大臣移力貪汗入朝獻馬千匹及方物以謝
許親之意武太后誌之於宿羽臺太子相王及朝集使
三品以上並會焉重賜以遺之中宗卽位默啜又寇靈
州鳴沙縣靈武軍大總管沙吒忠義拒戰敗績死者六
千餘人賊遂進寇原會等州掠隴右郡牧馬萬餘匹而
去忠義坐免景雲二年三月張仁愿於河北塞三受降
城先是朔方軍北界突厥以河爲界河北岸有拂雲祠
突厥將入寇必先詣祠祭祈雨因牧馬料兵候冰合
渡河時默啜遣原西軍妻葛仁應乘虛奪取漠南之地
築三城首尾相應絕其南寇之路留年滿兵助成其功
以拂雲祠爲中城與東西相去各四百里皆據津濟遙
相應接北拓三百餘里於牛頭胡那山北至烽燧百八
十所自是突厥不得度山放牧朔方更無寇掠還鎮兵
數萬人可保固不虞突厥用仁應計時威陽兵二百
六旬而三城不虞突厥門及由故或謂之仁應曰
兵法貴在不虞不虞則守備若至之則當盡力出戰
不虞則守備若至之則當盡力出戰
葛仁應之策丹及桑自裨功之後常受其微役其地東
西萬餘里遠近四十萬自頃利之後最爲強盛自恃兵
眾常用其眾於旣老而將新多造敵開元二年遣其
子移追可汗及別部薛勒建碑大拔頡利發石阿夫畢
畢頡利發遣使告魏帝許軍都度通靈城固守受而
出兵擒捕獲餘外雖下諸之寶日過諸大殺懼不敢
侵其地是歲魏帝遣大將軍討漠北都王封其妻
爲金仙公主魏主一歲取馬十人四十匹于段胡年
十月魏主遣使告魏帝在河東置大軍五屯并及于省

高麗莫離支高文簡跋跋都督思大等各率其眾相繼
 來降前後總萬餘帳令居其河南之舊地授高文簡左
 衛員外大將軍封遼西郡公跋跋思大爲特進右衛員
 外大將軍兼跋跋都督樓煩郡公自餘首領封拜賜勿
 各有差誤後女項阿史得胡諱密又請朝授以特進其
 秋默啜與九姓首領阿思布等戰於磧北九姓大潰人
 畜多死思布率眾來降四年默啜又北計九姓拔曳固
 戰於獨樂河拔曳固大敗默啜負勢驕而不可制遇
 拔曳固逆率類賁路於柳林中突出擊默啜斬之便具
 入番使郭靈俊傳默啜首至京師骨咄祿之子闕特勤
 鳩合舊部殺默啜子小可汗及諸弟並親信略盡立左
 賢王默棘述是爲毗伽可汗毗伽以開元四年卽位本
 蕃號爲小殺性仁友自以得國是闕特勤之功固讓之
 闕特勤不受遂以爲左賢王專掌兵馬是時奚契丹相
 率款塞突騎趙素燕自立爲可汗突厥部落頗多悶求
 及召默啜時衛官欲谷爲謀主初默啜下衛官盡爲
 闕特勤所殺敗欲谷以女爲小殺可敦遂免死獲歸落
 及復用年已七十餘蕃人盡敬伏之俄而降戶阿悉囉
 跋跋思大等復自河回叛歸初降戶之南也左衛大將
 軍單于副都護張知運盡收其器械令渡河而蕃人思
 惡御史中丞姜晦爲巡邊使蕃人訴無弓矢不得射獵
 晦悉給還之故有抗敵之具張知運不設備與降戶戰
 於青岡嶺大敗臨陣生擒知運程將送與突厥朔方總
 管薛平兵追討之賊至大斌基又爲將軍知運所
 擊突厥大將黃殺黑山押延谷程殺知運而去上以張
 知運受降斬之以降小殺氏得降戶復叛南入於寇敵
 於公曰唐主英武人司主理未有討討不可動已殺

新集猶尙疲羸須且息養三數年始可觀變而擊小殺
又欲修築城壁建立寺觀噉欲谷曰不可築厥人戶寡
少不敵中國百分之一所以常能抗拒者正以隨逐水
草居處無常射獵爲業人皆習武強則進兵抄掠弱則
竄伏山林唐兵雖多無所施用若築城而改變舊俗一
朝失利必將爲唐所併且寺觀之法教人仁弱本非用
武爭強之道不可置也小殺等深然其計八年冬御史
大夫王峻爲朔方大總管奏請西徵拔悉密東發奚契
丹兩蕃期以明年秋初引朔方兵數道俱入掩塞厥衝
帳於稍落河上小殺聞之大恐噉欲谷曰拔悉密今在
北庭與兩蕃東西相去極遠勢必不合王陵兵馬計亦
無能至此必若能來候其歸到卽移衝帳向北三日唐
兵糧盡自然去矣且拔悉密輕而好利聞命必是先來
王陵與張嘉貞不協奏請有所不愜必不敢動若陵兵
馬不來拔悉密獨至卽擊取之勢易爲也拔悉密果歸
突厥衝帳而王陵兵及兩蕃不至拔悉密懼而引退突
厥欲擊之噉欲谷曰此眾去家千里必將死戰未可擊
也不如以兵蹙之去北庭二百里噉欲谷分兵開道先
搗北庭因縱卒擊拔悉密之眾盡爲突厥所擒并虜其
男女而還噉欲谷遇兵因出赤亭以掠涼州羊馬時楊
敬述爲涼州都督遣副將及判官元澄出兵邀擊之噉
欲谷曰敬述若守城自固卽與述和若出兵相當卽領
軍戰我今乘勝必有功矣敬述下兵至那契丹遇賊元
澄令兵士擅臂持滿仍急結其袍舍風雪凍裂盡墮弓
矢由是官軍大敗元澄脫身而走敬述坐削除官爵白
衣檢校涼州事小殺由是大振聲有默啜之眾俄又遣
使請和乞與元宗爲子許之仍請尙公主上但厚賜而

遣之十三年上將東巡中書令張說輩欲加兵以備突厥兵部郎中裴光庭曰封禪告成之事忽此微震豈非名實相乖說曰突厥比雖請和噉心難測且小殺者仁而愛人眾爲之用關特勤噉武善噉所向無前噉欲吞深沈有謀老而益壯李靖徐勣之流也二虜協心動無遺策知我舉國東巡萬一竊邊何以禦之光庭請遣使召其大臣噉從即突厥不敢不從又亦難爲舉動說然其言乃遣中書直省袁振攝鴻臚卿往突厥以告其意小殺與妻及關特勤噉欲谷等環坐帳中設宴謂振曰吐蕃狗種唐國與之爲婚奚及契丹舊是突厥之奴亦倚唐家公主突厥前後請結和親獨不贊許何也袁振曰可汗既與皇帝爲父子豈合婚姻小殺等曰兩蕃亦蒙賜姓猶得倚公主但依此例有何不可且聞入蕃公主皆非天子女今之所求豈問真假頻請不得亦實羞見諸蕃振許爲奏請小殺乃遣大臣阿史得頡利發入朝貢獻因囑從東巡令仗內馳射恩封最厚又賜遺之然卒不許和親自是比年遣大臣入朝吐蕃以書約同寇邊獻稱進不從封上其書帝嘉之語朔方西受降城許互市歲賜帛數十萬獻稱進死國人共立其子爲伊然可汗八年本其弟闕立爲苾伽骨咄祿可汗明年遣使來朝獻登徇俄爲其左殺判關特勤所殺遂立毗加可汗子又爲骨咄葉護所殺立其弟又殺之葉護乃目爲可汗天寶初其大部回紇葛邏祿拔悉密並起攻葉護殺之尊拔悉密之長爲頡跌伊施可汗於是回紇葛邏祿自爲左右葉護亦遣使者來告國人奉判關特勤子爲烏蘇米施可汗以其子葛邏祿爲西殺帝使者諭令內附烏蘇不聽其下與拔悉密等三部共攻烏蘇

米施米施通亡其西衆護阿不思及葛羅多率五千衆
 降以葛羅多爲懷風王三載拔悉密等殺烏塞米施傳
 首京師獻太廟其弟白眉特勒嗣立是爲白眉可
 汗於是突厥大亂國人推拔悉密爲可汗詔朔方節
 度使王忠嗣以兵乘其亂抵隴河內山繫其左阿拔達
 于十一部破之獨其右未下而回紇葛邏祿殺拔悉密
 可汗奉回紇骨力裴羅定其國是爲骨咄祿毗伽可
 汗明年殺白眉可汗傳首獻毗伽可汗妻骨咄祿娶司
 可敦率眾自歸天子御花萼樓宴羣臣賦詩美其事封
 可敦爲賓國夫人歲給粉直二十萬給突厥國於後魏
 大統時至是滅後或朝貢皆書都九姓云其通譯人回
 紇始其族分國於西者曰西突厥